

**Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ**

ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

**Національної академії
внутрішніх справ**

2₍₁₀₎'2015

Юридичний часопис

**Національної
академії
внутрішніх
справ**

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2011 року
• Засновник Національна академія внутрішніх справ • Свідectво про державну реєстрацію серія КВ № 17476-6226 ПР від 1 лютого 2011 року
• Включений до переліку фахових видань МОН України з юридичних наук
• Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ
від 25 листопада 2015 року (протокол № 22)

2

(10)

2015

Редакційна колегія:

В. В. Чернєй (голова),

С. Д. Гусарєв,

С. С. Чернявський
(заступники голови),

Є. М. Бодюл,

С. Г. Братель,

В. В. Василевич,

В. М. Вовк,

О. І. Гвоздік,

І. Ю. Гора,

О. М. Джужа,

Ю. О. Заїка,

О. Г. Колб,

А. М. Колодій,

С. Ф. Константинов,

М. В. Костицький,

О. В. Кузьменко,

О. В. Кузьминець,

Ю. Ларій,

Л. П. Леута,

Д. Ляляк,

С. С. Молдабасєв,

Д. Й. Никифорчук,

А. В. Савченко,

В. В. Сокурєнко,

Л. Д. Удалова

• Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів

• За точність викладеного матеріалу відповідальність покладено на авторів

• Зміни тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування редакція вносить без узгодження з автором

• Рукописи не рецензують і не повертають

• Листування з авторами ведуть на сторінках журналу

• У разі передруку матеріалів посилання на «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» обов'язкове

• Матеріали подано в авторській редакції

Адреса редакції:
пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 249-09-33, 71-70
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

© Національна академія
внутрішніх справ, 2015

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LAW MAGAZINE

**of National Academy
of Internal Affairs**

2₍₁₀₎'2015

• Scientific magazine • Published semiannually • Founded at 2011 **2**
• Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration
certificate series **(10)**
KB No. 17476-6226 IIP dated from February 1st, 2011 • Included into the
Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special **2015**
editions list • Recommended by National Academy of Internal Affairs'
Scientific Council (Record 22, dated of November 25th, 2015)

Yurii Zaika

Editorial board:

Volodymyr Cherniei (head),

***Stanislav Husarev,
Sergii Cherniavskiyi
(co-heads),***

Evhen Bodyul,

Sergii Bratel,

Oleksandr Dzhuzha,

Oleg Gvozdyk,

Ihor Hora,

Oleksandr Kolb,

Anatolii Kolodyi,

Sergii Konstantinov,

Mykhailo Kostytskiy,

Oksana Kuzmenko,

Oleksandr Kuzmynets,

Yurii Laryi,

Liliya Leuta,

Danuta Lyalyak,

Sarkytbek Moldabaev,

Dmytro Nykyforchuk,

Andrii Savchenko,

Valerii Sokurenko,

Larysa Udalova,

Vitalii Vasylevych,

Viktoria Vovk,

* Editorial board not always shares author's opinion

* Authors are completely responsible for material accuracy

* All changes and reductions in texts not affect their content (as well as renames) are made by editors office without reconciliation with authors

* Manuscripts aren't reviewed and aren't given back

* Correspondence with authors is in our columns

* In a case of reprint the reference onto «Law Magazine of National Academy of Internal Affairs» is compulsory

* Materials are given in author's edition

Editors office address:

Ukraine 03035 Kyiv

1, Solom'anska square

Phone: (044)-249-09-33, 71-70

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

© Copyright:

National Academy

of Internal Affairs, 2015

ЗМІСТ

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

<i>ЧЕРНЯВСЬКИЙ С. С., ТИТКО А. В.</i> ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА: ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ	5
--	---

<i>КАМІНСЬКА Н. В., КЛОЧКОВ Б. І.</i> ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ	16
--	----

<i>ПОРОДЬКО В. В.</i> ОЗНАКИ СЛУЖБОВОГО ЖИТЛА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ЇХ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ	28
---	----

<i>ВОЗНЮК А. А.</i> АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА УЧАСНИКІВ НЕ ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНАМИ УКРАЇНИ ВОЄНІЗОВАНИХ АБО ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ	40
--	----

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

<i>НЄБИТОВ А. А.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ	50
---	----

ЄМЕЦЬ О. М.
НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ
ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ 62

БОНДАРЕНКО В. В.
КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ
ЗІ ЗНИЩЕННЯМ, ПІДРОБКОЮ АБО ЗМІНОЮ
НОМЕРІВ ВУЗЛІВ ТА АГРЕГАТИВ
ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ 73

СТОЛЯР Т. В.
ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ
ОБОРОНИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ
ТА ВИДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В РАЗІ ВИНИКНЕННЯ ЕКСЦЕСУ 88

КАСТАРНОВ Д. Б.
ЗНАЧЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ
ОСОБУ ОБВИНУВАЧЕНОГО, ДЛЯ ОБРАННЯ
ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ 100

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

МАКАРЕНКО Н. К.
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО
КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ
І СВОБОД ОСОБИ У СФЕРІ
КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА 114

АВАКЯН Т. А.
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА
ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ 124

ГУБАР С. В.
СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ
УСРР 1927 РОКУ 135

ІСАКОВ П. М.
БІБЛІОТЕЧНА РОБОТА У В'ЯЗНИЦЯХ
УСРР У 1919 РОЦІ 146

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

КОТЮК І. І., КОТЮК О. І.
МЕТА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАГМАТИЧНИЙ
ОРІЄНТИР КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 160

ПЯСКОВСЬКИЙ В. В.
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ,
ОТРИМАНИХ ЗА УЧАСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ
ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ 172

САКАЛ В. М.
ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКА
ОРГАНУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ 182

СЕВРУК В. Г., ПАВЛЕНКО С. О.
ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОМУ
НАРКОБІЗНЕСУ, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ
ПРЕДСТАВНИКАМИ ОКРЕМИХ
ЕТНІЧНИХ ГРУП 193

МАТВІЄНКО В. П.

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНОГО ТА СЛІДЧОГО
ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ
Й ФІКСАЦІЇ КОРУПЦІЙНИХ
ЗЛОЧИНІВ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

206

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

ДУБИНА В. І.

МІЖНАРОДНА ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ
ПІДРОЗДІЛІВ МВС УКРАЇНИ
З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

220

ТРЕПАК В. М.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД
ЗАПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЗАХОДІВ
АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ

233

БОДНАР В. Є.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ
КОРУПЦІЇ: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ
ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

247

РЕЦЕНЗІЯ

АНЦУПОВА Т. О., КОРОТКИЙ Т. Р.

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВРЕГУЛЮВАННЯ
ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНО
ОРІЄНТОВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

261

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 34:378(477)

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, професор,
проректор Національної академії
внутрішніх справ;

Титко Анна Василівна –
здобувач Національної академії
внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА: ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Викладено основні погляди на історичний розвиток юридичної клінічної освіти та юридичних клінік. Проаналізовано обставини виникнення юридичних клінік, основні правові та організаційні засади їх діяльності. Визначено особливості надання юридичними клініками Національної академії внутрішніх справ безоплатної первинної правової допомоги.

Ключові слова: юридична клінічна освіта; безоплатна первинна правова допомога; юридична клініка; вища освіта; вищий навчальний заклад; європейський простір; студент-правник.

Теорію від практики відрізняє лише досвід. Що таке теорія? Досвід, накопичений попередніми поколіннями. Що таке практика? Досвід, який ми набуваємо самі. Практика, не підкріплена теорією, ніколи не буде достатньо ефективною. Справжнім фахівцем зможе стати лише той, хто засвоїв обидві ці складові.

В. Афанасьєв

Упродовж останнього десятиріччя Україна не лише наполегливо виявляє бажання, а й реально наближається до європейських стандартів. Успіх на шляху просування держави цим курсом і надання відносинам Україна – Європейський Союз якісно нового

статусу залежатиме від здійснення послідовного й виваженого реформування економічної та соціальної сфер, ефективності процесу адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і країнами Європейського Союзу.

У цьому контексті надзвичайно важливою є діяльність правоохоронних органів, зокрема Міністерства внутрішніх справ України та новоствореної Національної поліції. Адже поліція є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку.

У Європейському кодексі поліцейської етики констатовано нагальність розв'язання проблеми визначення сучасних європейських принципів у галузі функціонування поліції, базовими серед яких є верховенство права, деполітизація, демілітаризація та демократизація.

Не останню роль в інтеграційних процесах відіграє відомча освіта, яка нині перебуває на етапі модернізації. Готовність і здатність майбутніх поліцейських вирішувати в складних соціально-політичних та економічних умовах службові завдання вимагають постійного зростання професіоналізму, поглиблення знань, вироблення аналітичного складу мислення, уміння прогнозувати події та адекватно реагувати на них.

Серед проблем галузевої освіти, що заслуговують на особливу увагу, можна виокремити такі: відсутність належної взаємодії між освітніми установами й комплектуючими підрозділами; неготовність випускників до самостійного вирішення оперативно-службових завдань; методична одноманітність у проведенні навчальних занять тощо. Розв'язання багатьох із них передбачають положення оновленого Закону України «Про вищу освіту», який закріплює особливий статус вищого військового навчального закладу зі специфічними умовами навчання. Одним із перших закладів такого типу, на базі якого започатковано практику поєднання досвіду та знань, стала Національна академія внутрішніх справ.

Ключовою ланкою, що покликана розв'язати частину окреслених вище проблем, є юридична клініка, яка, відповідно до зазначеного закону, може бути структурним підрозділом вищого навчального закладу. Правовий статус юридичних клінік закріплено наказом Міністерства освіти і науки України «Про

затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 3 серпня 2006 р. № 592, відповідно до якого юридичні клініки функціонують у навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, що здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право», незалежно від форми власності й підпорядкування [1].

Відповідно до п. 1.4.11 Типового положення про юридичну клініку Національної академії внутрішніх справ, юридична клініка є підрозділом академії, що діє на громадських засадах, утворений як база для практичного оволодіння знаннями та залучення до навчальної практики студентів, курсантів, слухачів магістратури та ад'юнктів [2].

Саме формат юридичної клініки в умовах інтенсифікації організації навчального процесу дає змогу забезпечити участь курсантів (студентів-правників) у судових засіданнях, складанні процесуальних документів, співбесідах із клієнтом, оцінюванні реальних правових ситуацій, що безпосередньо визначає авторитетність закладу та системи МВС України загалом, сприяє набуттю юридичної практики, слугує ефективним засобом профорієнтації.

Діяльність юридичних клінік у різний час досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема Л. А. Воскобітова, А. О. Галай, К. Г. Головачова, А. Б. Гутніков, О. М. Доброхотова, В. А. Єлов, Р. С. Кацавець, С. В. Ківалов, В. М. Кравчук, О. А. Люблінський, Ю. І. Матвєєва, Д. І. Мейєр, С. І. Молібог, В. В. Молдован, О. О. Орлова, Д. Г. Павленко, В. Роуві, Ю. М. Савелова, О. Л. Соколенко, А. П. Чернега, М. В. Удод, Дж. Франк, Г. Фроммгольд, К. С. Шугріна та ін.

Більшість дослідників розглядають юридичну клінічну освіту як складову вищої освіти. Сьогодні, на жаль, законодавчо не закріплено цю дефініцію, проте в наукових джерелах наявнимало варіантів її доктринального тлумачення.

Як зазначають М. В. Кравчук та Р. М. Мудрак, юридична клінічна освіта є результатом діяльності юридичної клініки як напряму інноваційного розвитку вищої юридичної освіти, оскільки така діяльність сприяє закріпленню теоретичних знань студента-правника під час виконання практичних завдань [3].

На думку Ю. О. Фігель, юридична клінічна освіта – це специфічна програма професійного навчання студентів

юридичних спеціальностей, що здійснюється на базі юридичних клінік, спрямована на заповнення прогалин, які виникають між отриманими теоретичними знаннями та вмінням застосовувати їх на практиці, а також сприяє формуванню в студентів умінь у сфері правореалізації [4].

Поняття «юридична клініка» вперше вжив Д. І. Мейер (1885 р.), який стверджував, що для студентів особливо корисною є присутність під час юридичних консультацій і розгляду справи, з огляду на що він запропонував заснувати юридичні клініки [5, с. 45].

Американський учений Вільям Роуві в 1917 р. у журналі «Огляд судової практики» опублікував статтю «Юридичні клініки та краще підготовлені юристи». У 1933 р. у періодичному виданні Пенсільванського університету «Огляд правових питань» вийшла друком праця юриста Джерома Франка під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?».

Згідно з переконаннями В. Роуві, юридична клінічна освіта, що ґрунтується на юридичній клініці, є найкращим способом підготовки кваліфікованих правників. Він також обґрунтував ідею про залучення студентів до практичної діяльності під керівництвом досвідчених професіоналів та запропонував перевести такі клініки з добровільних формувань при школах права на офіційну форму навчання. На думку дослідника, юридична клініка мала витіснити інший поширений на той час метод практичної підготовки юристів – вивчення прецедентів [6, с. 10].

У США існує практика створення двох форм юридичних клінік: Pro Bono, коли правову допомогу надають конкретним клієнтам, та Street Law (вуличне право), тобто клініка без персоніфікованого клієнта, спрямована на навчання широких верств населення [7].

У XX ст. юридична клінічна освіта набула неабиякого поширення серед багатьох європейських країн. Наприклад, у Нідерландах існують бюро правової допомоги, що перебувають на утриманні держави, де громадяни з незначними статками можуть отримати юридичну допомогу за мінімальну плату або взагалі безкоштовно. У Великій Британії існують цивільні консультативні бюро, що мають відповідні контори по всій країні та надають необхідну юридичну інформацію будь-якій людині, яка звернулася до них. У середині 90-х рр. XX ст. першу юридичну клініку було відкрито в університеті міста Кракова

(Польща). Надалі клініки почали засновувати в країнах Центральної та Східної Європи, Середньої, Південної та Східної Азії, Латинської Америки, ПАР [8].

Наприкінці ХХ ст. одним із проявів інтеграційних процесів було створення Всесвітнього альянсу за реформу юридичної освіти в дусі справедливості (GAJE). Зазначена міжнародна організація об'єднала представників юридичного клінічного руху практично всіх держав світу, оскільки юридична клінічна освіта стала ключовим компонентом навчання справедливості як ідеї, яку намагаються впровадити члени GAJE в юридичну освіту та практичну діяльність юристів. На сьогодні юридичні клініки при юридичних факультетах провідних міжнародних навчальних закладів стали невід'ємною ланкою структурованого університетського механізму, обов'язковою складовою навчального курсу, який студенти мають засвоїти [6].

Розглядаючи Україну на карті виникнення юридичних клінік, зауважимо, що в більшості джерел наведено дані про те, що перша юридична клініка в державі запрацювала в 1996 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. За іншою інформацією, першою була юридична клініка (Центр практичного навчання) Донецького національного університету [4].

Головною метою діяльності юридичних клінік академії, відповідно до зазначеного вище Типового положення, є підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів (курсантів, слухачів, ад'юнктів) академії; забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги; формування правової культури громадян; підготовка та навчання студентів у дусі дотримання поваги до принципів верховенства права, справедливості й людської гідності; розширення співпраці вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади та місцевого самоврядування, з іншими установами й організаціями; упровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг.

З метою створення ефективної системи надання безоплатної правової допомоги, Указом Президента України від 9 червня 2006 р. було схвалено Концепцію формування безоплатної правової допомоги в Україні, спрямованої на реалізацію права людини до

правосуддя відповідно до Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [9].

На базі Національної академії внутрішніх справ нині функціонують шість юридичних клінік: «Юстиніан» (юридично-психологічний факультет); «Захист» (навчально-науковий інститут підготовки фахівців за спеціалізацією слідства та оперативних служб); «De Jure» (навчально-науковий інститут підготовки фахівців за спеціалізацією підрозділів громадської безпеки, психологічної служби та Національної гвардії України); «Феміда» (Прикарпатський факультет, м. Івано-Франківськ); юридична клініка навчально-наукового інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів; пенітенціарна юридична клініка (на базі Інституту кримінально-виконавчої служби) [10]. Кожна клініка має власне фахове спрямування: кримінальне, адміністративне право і процес («Захист», «Феміда» «De jure»), цивільне право і процес, фінансове право («Юстиніан»), судова експертиза (юридична клініка навчально-наукового інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів).

Свою діяльність юридичні клініки здійснюють відповідно до законів України «Про вищу освіту», «Про безоплатну правову допомогу». Указу Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18 жовтня 2001 р. № 992. наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 3 серпня 2006 р. № 592. стандартів діяльності юридичних клінік, схвалених Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України.

Оскільки, згідно з положеннями Закону України «Про безоплатну правову допомогу», юридичні клініки не мають правового статусу суб'єкта надання безоплатної вторинної правової допомоги, нині триває активна робота щодо взаємодії клінік із п'ятьма регіональними центрами надання безоплатної вторинної правової допомоги в м. Києві. Співпраця відбувається за такими напрямками: складання процесуальних документів, проходження ознайомчого стажування курсантами, закріпленими за кваліфікованими юристами, а також надання роз'яснень консультативного характеру.

Безоплатну первинну правову допомогу надають курсанти, слухачі магістратури, ад'юнкти й студенти академії, які працюють під керівництвом викладачів-кураторів. Консультантами юридичних клінік стають зазвичай старшокурсники, які надають правову допомогу під керівництвом кураторів – представників наукового та науково-педагогічного складу.

Головне призначення юридичних клінік полягає у створенні умов для надання безоплатної правової допомоги соціально незахищеним верствам населення, забезпечення безперервної практично спрямованої професійної освіти.

Окрім планової роботи, клініки постійно співпрацюють з аналогічними підрозділами Національного авіаційного університету, Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів, київськими місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Юридичні клініки академії є членами Асоціації юридичних клінік України. Їх діяльність спрямована на виконання головних завдань щодо надання безоплатної первинної правової допомоги.

Робота в юридичних клініках здійснюється за двома формами: правопросвітницька та безоплатна правова допомога. Перший вид передбачає профорієнтаційну роботу серед молоді та здійснення інформаційно-роз'яснювальної діяльності.

За період 2014/2015 – I квартал 2015/2016 навчального року юридичні клініки академії провели таку кількість правопросвітницьких заходів: «De Jure» – 134, «Захист» – 149, «Юстиніан» – 75, юридична клініка інституту експертно-криміналістичного спрямування – 60, «Феміда» – 52, серед яких круглих столів – 44, семінарів – 85, симпозіумів – 67, правопросвітницьких занять – 274.

Другий напрям роботи передбачає такі види допомоги: 1) надання правової інформації; 2) надання консультацій і роз'яснень із правових питань; 3) складання заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [11].

Загалом опрацьовано 94 звернення громадян. Вони стосувалися вирішення правових ситуацій, що мають різну галузеву приналежність: кримінальне право та кримінальний процес – 63, житлове право – 6; земельне право – 5; цивільне право і

процес – 9; адміністративне право – 5, господарське право – 1, трудове право – 2, сімейне право – 1, конституційне право – 1, фінансове право – 1.

З метою покращення ефективності надання правової допомоги та оптимізації роботи юридичних клінік створено анкету-звернення в онлайн-режимі, після заповнення якої кожен, хто звертається, може отримати необхідну правову інформацію. Потягом 2015 р. юридичні клініки академії надали близько 45 відповідей на звернення громадян.

Таким чином, сьогодні невирішеним залишається питання щодо законодавчого закріплення правового статусу юридичної клініки як суб'єкта надання безоплатної правової допомоги. Так, 2011 р. група народних депутатів внесла подання щодо прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» реєстр. № 9502, що передбачає визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги [12].

Юридична клінічна освіта (legal clinic education) як напрям роботи юридичних клінік має потужний потенціал щодо забезпечення реалізації вмінь, навичок і теоретичного базису студентів-правників. Саме функціонування юридичних клінік цілком може забезпечити реалізацію права громадян на безоплатну правову допомогу, проте вищезазначений законопроект не має практичного втілення в чинній нормі права. З метою підвищення якості роботи юридичних клінік, усунення законодавчих прогалин та офіційного закріплення набутого досвіду як кваліфікованої юридичної практики для студентів-юристів, слід прийняти закон про визнання статусу юридичних клінік, оскільки фактично юридичні клініки надають безоплатну первинну правову допомогу, проте юридично цю діяльність не регламентовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу : наказ Міністерства освіти і науки України від 3 серп. 2006 р. № 592 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 236.
2. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку Національної академії внутрішніх справ [Електронний

ресурс] : наказ Національної академії внутрішніх справ від 22 груд. 2014 р. № 1967. – Режим доступу :

<http://www.naiu.kiev.ua/files/pdf>.

3. Кравчук М. В. Юридична клініка – інноваційний напрям розвитку правової освіти в Україні / М. В. Кравчук, Р. М. Мудрак // Актуальна юриспруденція : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 1 груд. 2014 р.). – К., 2014. – С. 27.

4. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Фігель Юлія Осипівна. – Л., 2011. – 198 с.

5. Мейер Д. И. О значении практики в системе современного юридического образования / Д. И. Мейер. – Казань : Казан. ун-т, 1855. – 51 с.

6. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту / Г. Палійчук // Український адвокат. – 2009. – № 6 (34). – С. 10–11.

7. Єлов В. А. Юридична клініка : [навч. посіб.] / В. А. Єлов, С. І. Молібог Д. Г. Павленко. – К. : Школяр, 2004.

8. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права / О. Клименко // Юридична газета. – 2009. – № 40. – С. 22.

9. Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні : Указ Президента України від 9 черв. 2006 р. № 509/2006 // Офіційний вісник України. – № 24. – Ст. 1764.

10. Юридичні клініки (надання безоплатної правової допомоги) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національної академії внутрішніх справ. – Режим доступу :

[http://www.naiu.kiev.ua/yuridichni-kliniki-\(nadannya-pravovoyi-dopomogi\)](http://www.naiu.kiev.ua/yuridichni-kliniki-(nadannya-pravovoyi-dopomogi)).

11. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

12. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 5 черв. 2012 р. № 5100-VI. – Режим доступу :

URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.

Чернявський С. С. – доктор юридических наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх дел;

Титко А. В. – соискатель Національної академії внутрішніх дел

Юридическое клиническое образование: опыт Национальной академии внутренних дел

Изложены основные взгляды на историческое развитие юридического клинического образования и юридических клиник. Проанализированы обстоятельства возникновения юридических клиник, ключевые правовые и организационные основы их деятельности. Определены особенности предоставления юридическими клиниками Национальной академии внутренних дел бесплатной первичной правовой помощи.

Ключевые слова: юридическое клиническое образование; бесплатная первичная правовая помощь; юридическая клиника; высшее образование; высшее учебное заведение; европейское пространство; студент-правовед.

Serhii Cherniavskiy – LLD, Professor, Prorector of National Academy of Internal Affairs;

Anna Tytko – Researcher of National Academy of Internal Affairs

Legal Clinical Education: the Experience of National Academy of Internal Affairs

According to law of Ukraine «On higher education» legal clinic as the key element aimed to solve problems of ministerial higher education is the structural unit of higher educational establishment which is driven pro bono.

In the conditions of intensification of training process organization intensification legal clinic's format allows securing students' participation in court hearings, procedural acts preparation, interviews with clients, real juridical situations assessment; this consequently means enhancing the authority of educational establishment (and Ministry of Interior at all), efficient professional practice and professional orientation measure. Issues of legal clinics activity were studied during different times by native and foreign researchers. Most of them considered legal clinical education as a part

of higher education. Unfortunately the legal definition of it is non-existent today although there are a lot of doctrinal interpretations in scientific sources.

There are six legal clinics functioning in National Academy of Internal Affairs. Free legal assistance is given by senior cadets, undergraduate and post-graduate students under the lecturers' and researchers' supervision. The main purpose of legal clinics is to create condition to provide free legal assistance to social insecure segments of population and to maintain continuous practically oriented professional education.

Legal clinical education as a way of legal clinics functioning has a powerful potential to secure the realization of students' theoretical knowledge and practical skills. Functioning of legal clinics can secure the embodiment of civil right to free legal assistance although this activity demands further legal regulation.

Keywords: legal clinics education; free primary legal assistance; legal clinic; higher education; higher educational establishment; European space; student-jurist.

УДК 351.766

Камінська Наталія Василівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ;

Клочков Богдан Ігорович – слухач магістратури Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Здійснено аналіз різних підходів і позицій вітчизняних та зарубіжних учених стосовно концептуального визначення поняття державних кордонів. Доведено, що виникнення цього поняття пов'язано зі становленням інституту держави, державної території, територіальної цілісності. Розкрито особливості національно-правового й міжнародно-правового забезпечення державних кордонів. З'ясовано проблеми в цій сфері та окреслено перспективи їх подолання з метою забезпечення територіальної цілісності державної території, миру й безпеки.

Ключові слова: кордони; державна територія; безпека; захист; лімологія; недоторканність.

Розвиток громадянського суспільства й трансформація суспільних відносин на сьогодні зумовлюють потребу в підвищенні рівня безпеки на державному кордоні, що дедалі більше набуває актуальності в контексті активізації транскордонної організованої злочинності, незаконної міграції населення, а також міжнародного тероризму та контрабандної діяльності. Це, відповідно, передбачає вдосконалення національної системи державного регулювання у сфері прикордонної безпеки, що є одним з актуальних державних

завдань, а також розроблення питання на міжнародно-правовому рівні, оскільки інститут державних кордонів притаманний кожній державі та є її невід'ємним атрибутом. У контексті зазначеного першочерговим завданням є розуміння сутності державного кордону, його недоторканності та безпеки на різних рівнях державної влади, що закономірно спонукає до поглибленого вивчення теоретичних аспектів визначення цього поняття.

Окреслену проблематику зазвичай досліджують у кількох аспектах: у межах міжнародного публічного права, конституційного й адміністративного тощо. Так, питання щодо визначення державного кордону України та його видів розглянуто в працях С. Бабуріна, Ю. Барсєгова, Л. Волової, С. Дністрянського, Б. Клименка, А. Мостиського, А. Порланда, Т. Самчук, А. Щербакова, О. Чудновського, В. Чумака, Т. Цимбалістого та ін. Теоретичні проблеми змісту правового регулювання кордонів, прикордонної безпеки, історичного розвитку державних кордонів були предметом досліджень низки вітчизняних і зарубіжних учених.

Праці вищезазначених авторів мають важливе значення для правової науки в теоретичному та практичному аспектах, слугують основою для подальших досліджень цієї проблематики і, безперечно, передбачають високу соціальну цінність. Однак, незважаючи на численні дослідження, на сьогодні розуміння сутності державного кордону на теоретичному рівні є недостатньо висвітленим через фрагментарність і вузьку спеціалізацію здійснених досліджень. Єдиної позиції стосовно змісту понять «державний кордон», «недоторканність державного кордону» не вироблено, а практичні аспекти охорони та власне недоторканності державного кордону потребують комплексного й ґрунтового аналізу.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існують різні визначення державних кордонів. Звісно, виникнення такого поняття пов'язане зі становленням інституту держави. Протягом усього історичного розвитку території здобували воєнним шляхом, тому, на відміну від сучасного світового співтовариства, в античному суспільстві кордони встановлювали дещо іншим способом. Загалом тогочасні уявлення про кордони держави здебільшого передбачали їх визначення як аморфних, формальних меж життєвого простору населення такої держави.

Одна з перших згадок про кордон наявна в міжнародно-правовому акті, що був укладений між правителями двох месопотамських міст Лагаш та Умма приблизно в 3100 р. до н. е. Тут ішлося про кордон як про показник благополуччя населення, зокрема в контексті непорушності прикордонних ровів і каменів. Зважаючи на клятву правителів, яку вони надавали шумерським богами, цей договір мав теологічний характер. Водночас документ спонукав до правового шляху врегулювання спорів на основі арбітражу. Окремі науковці розглядають такий кордон як державний, але існує також інша позиція, прихильники якої зазначають, що він є внутрішньодержавним, оскільки його правова природа є специфічною, а аналіз суб'єктів та обставини укладання такого договору лише підтверджують цю думку [1].

Вивчення поняття кордонів було актуальним ще здавна. Намагання його визначити тривають від часів Геродота. Проте протягом тривалого часу кордон сприймали суто як ланцюг військових укріплень або межу поширення влади тієї чи іншої держави [2].

Як неодноразово зазначав Фредерік Барт, власне процес демаркації зумовлює закріплення по той бік реально існуючої або уявної лінії образу «іншого», відмінного, незрозумілого, який, відповідно, сприймають як потенційну загрозу цілісності спільності по цей («наш») бік кордону [3].

Дослідники розглядають питання кордонів через призму ототожнення їх із територією, що є об'єктом податкового стягнення на користь глави держави, який здійснює охорону й розширення територій [4–5].

Поняття «державний кордон» виникло приблизно в XI ст., хоча його визначення було сформульовано пізніше, з розвитком картографії. Термін «кордон» офіційно почали активно вживати в документах із першої половини XIV ст. У договірній грамоті Новгороду з Лівонським орденом від 28 січня 1323 р. зазначено: «щоб у кожного залишився його кордон, як це здавна було». Однак поняття «державний кордон» зафіксовано дещо пізніше, зокрема наприкінці XVIII – початку XIX ст. [6].

Згідно з твердженням Люсьєна Февра, термін «кордон» у Франції виник у XIII ст. і був безпосередньо пов'язаний із природою держави, а за своєю сутністю мав політичне та військове змістове наповнення [7].

З доктринальної позиції, а також з огляду на положення законів, державний кордон визначено як лінію та вертикальну поверхню, яка проходить цією лінією, що визначають межі державної території (суші, вод, надр і повітряного простору) країни, тобто просторову межу дії державного суверенітету [8]. Це невід’ємний та обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму, оскільки без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування державного кордону залежить також розвиток міждержавних і позадержавних відносин. Кордон держави свідчить про рівень її цивілізованості й відкритості для міжнародного співробітництва [9, с. 113–125].

Кордони є складним суспільним явищем, пов’язаним із фундаментальними основами політико-територіальної організації суспільства. З одного боку, адміністративні кордони формують зони економічного благополуччя, а з іншого – стимулюють економіку прикордонних територій. Зміна функцій кордонів, як зауважує О. В. Цветкова, є важливим показником соціально-економічної територіальної диференціації та інтеграції [10].

У різних сферах суспільних знань кордони тлумачать неоднаково. Як зазначає М. Ушаков, кордони держави – позначені на картах (а за найменшої можливості – і на місцевості) лінії, вертикалі поверхні, що проходять цими лініями до межі земного простору з космосом, з одного боку, і до центру Землі – з іншого [11, с. 37]. Схожу думку обстоюють С. В. Трохимчук і О. В. Федунь, зазначаючи, що державний кордон – це лінія, що проходить поверхнею землі (суходолу чи водного простору) та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї в повітряному просторі та в надрах землі, визначає межу території держави, відділяючи її від інших держав чи відкритих морів [12, с. 145].

Водночас Дж. Герц запропонував тлумачити державні кордони крізь призму політичного підходу, що ґрунтувався на взаємозв’язку головних парадигм міжнародних відносин і функцій державних кордонів. Головний вектор – вивчення державних кордонів у міжнародних конфліктах, встановлення та підтримання миру [13]. За такого підходу держави постають як найважливіші суб’єкти міжнародної діяльності, а кордони між ними – жорсткі розподільні лінії, що захищають державний суверенітет.

На думку С. Г. Рябова, кордони держави – це офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку поширюється влада конкретної держави [14, с. 139].

Державні кордони, проблематика їх визначення та з'ясування сутності й призначення стали об'єктом низки дисертаційних досліджень. Так, Т. О. Цимбалістий визначає державний кордон як встановлену юридично чи фактично штучну лінію (на суші та воді) та вертикальну поверхню, що проходить цією лінією (у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави та сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства) [15, с. 8].

Доктринально визначено систему ознак, що притаманна державному кордону, а саме:

- абстрактно-уявні (сутність першого порядку);
- об'єктивно-знакові (сутність другого порядку);
- системно-предметні, соціально-політичні та геополітичні (сутність третього порядку).

Зокрема, на першому рівні визначальною є межа, тобто це те, що визначає кінець або початок явища, або ж місце їх розмежування, тобто це уявна лінія, точка, площа, поверхня, сфера тощо [16–17].

У працях засновників геополітики наявні різноманітні визначення кордону. Так, Ф. Ратцель розглядає кордон як периферійний інститут держави, що є свідченням його зростання, сили й слабкості та змін у цьому організмі. К. Хаусхофер запропонував дефініцію кордону як «периферійного органу (інституту) держави, подібного до шкіри – життєвої форми, замкнутої ключем, що відчуває напругу, проте живе власним повнокровним життям захисного покриву, що містить у собі життєві форми, сповнені єдиною життєвою волею» [18–19].

Поява правових норм, які б чітко визначали статус або режим кордону, в античні часи та в період середньовіччя була неможливою з двох причин: по-перше, територія була об'єктом *dominium*, а не *imperium*, тобто пов'язувалася переважно з власністю, ніж із публічною владою; по-друге, не існувало усталених держав-націй, національної ідентичності й інших факторів, що, власно, й уможливили порівняння кордонів зі шкірою.

На різних етапах історичного розвитку зазвичай привертало увагу питання незаконного перетину кордону, що полягало в таких аспектах:

1) є порушенням прерогативи держави визначати порядок перетину власного кордону, визначати категорії осіб, поява яких на її території або виїзд яких за його межі були б небажані;

2) для держави (нації) проникнення на її територію якихось осіб без її згоди може бути порівняно з попаданням до живого організму якихось чужорідних елементів.

Можливість двоаспектного розгляду проблеми державних кордонів – через категорії традиційного державознавства і геополітики – дає змогу об'єднати два ці підходи, тим більше, що в сучасній науці сформувалася міждисциплінарна самостійна галузь знань, що одержала назву «лімологія».

У межах геополітичного підходу в питаннях організації держави важливе значення має використання розробок географічної лімології, або науки про кордони (від лат. *limes* – кордон), у якій вироблено чотири теоретичні підходи до вивчення кордонів.

Перший підхід – історико-картографічний, що ґрунтується на:

а) урахуванні принципу історизму під час вивчення кордону в просторі та часі;

б) зв'язку державного устрою, політичного режиму й зовнішньополітичної орієнтації держави з функціями кордону;

в) зв'язку режиму й функції кордону зі співвідношенням економічної, політичної й військової потужності сусідніх країн;

г) недосяжності «природних кордонів», тобто співпадіння державних, природних та етнічних кордонів;

д) ретельному мапуванні з обох боків розмежувальної лінії між державами.

Другий підхід – класифікаційний, що пов'язаний із класифікацією кордонів за такими критеріями:

а) морфологічним (геометричні, звивисті, прямі, астрономічні тощо);

б) природним (оро-, гідрографічні та ін.);

в) походження, історії й тривалості існування;

г) історичними умовами та послідовності виникнення (післявоєнні, колоніальні, спірні тощо);

д) функціями (бар'єрні, фільтруючі, контактні, відбиття, регулювання, відділення й зіставлення).

Третій підхід – функціональний, коли місце розташування кордону сприймають як даність, його протяжність визначають шляхом урахування межі між прилеглими районами, а також взаємодії між країнами, що мають спільний кордон.

Четвертий підхід – географо-політологічний, пов'язаний із визначенням впливу кордонів та їх стабільності на стан міжнародних відносин [20, с. 301–313].

Таким чином, відомі в лімології підходи фактично пояснювали феномен державних кордонів політичними факторами, трактуючи їх як відображення військової, економічної й інших потужностей сусідніх держав.

Дещо ширшим є таке тлумачення державного кордону: позначена на поверхні землі (суходолу або водного простору) або уявна, але позначена на карті, лінія та уявна вертикальна поверхня, яка проходить нею в повітряному просторі й у надрах землі, що визначає межу території держави та відокремлює її від інших держав і відкритих морів [21].

Водночас кордони держав – не просто межі її території. Зазначене явище має специфічні особливості, серед яких, на нашу думку, головними є такі:

- юридичні (спосіб встановлення, етап встановлення, порядок перетину);

- географічні (загальна протяжність, географічне розташування на карті світу);

- цілісність (замкнутість) лінії кордону, місце його проходження; особливості ландшафту;

- кліматичні умови, характер проходження;

- ступінь захищеності, час існування та ін.

Найявне також і нормативне визначення державних кордонів у національному законодавстві держав. Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. регламентує державний кордон як лінію та вертикальну поверхню, що проходить цією лінією, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору [22].

Межу сприймають як «державний кордон» держави в разі, якщо об'єктивно-знакові атрибути мають національно-державну персоніфікацію і таким чином формується соціально-політичний рівень «державний кордон». На відміну від державних кордонів як просторових меж дії державного суверенітету, геополітичні кордони – це лінії, що розділяють сфери дії суверенітетів, у межах яких відбувається вирівнювання статусу територій [23].

Отже, ураховуючи об'єктивно-знакові елементи, державний кордон можна визначити як лінію, вертикальну поверхню, що проходить усією лінією та визначену державою вздовж цієї лінії смугу її території, на якій розташовані необхідні атрибути її пізнання, передусім прикордонні стовпи, технічні й інші прикордонні об'єктивні знаки та споруди. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й обмеженні приналежної їй території, що становить матеріальну основу життєдіяльності народу та самої держави. Належним чином закріплені й визнані, державні кордони підтверджують право держави (титул) на зазначену територію.

З огляду на вищезазначене, на нашу думку, у найбільш загальному вигляді справедливо визначати державний кордон як офіційно визначену лінію, межу, вертикальну поверхню, що проходить цією лінією та окреслює територію, на котру поширюється влада (суверенітет) держави. Зазвичай державний кордон є юридично встановленою і фактично штучною лінією (на суші й воді) і вертикальною поверхню, що проходить цією лінією в надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави та сфери реалізації нею свого суверенітету, територіального верховенства.

З огляду на те, що кордон – складне соціальне, політичне та юридичне поняття, особливості його природи, походження й сутності залишаються предметом для подальших фундаментальних досліджень, що покликані вирішити теоретичні, практичні та прикладні проблеми цього явища. Це пояснюється важливими завданнями, які покладено на державні кордони, зокрема щодо забезпечення територіальної цілісності держави, державної території, миру й безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ермошин В. В. Проблема доверия в международных отношениях / В. В. Ермошин // Из истории развития политико-правовых идей. – М. : ИГиП АН СССР, 1984. – С. 128–140.
2. Дюно Ж.-Ф. Понятие «граница» у Прокопия Кесарийского и Константина Багрянородного [Электронный ресурс] / Ж.-Ф. Дюно, Ж.-П. Ариньон // Византийский временник. – Т. 43 – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Byzantine/BV%2043%20%281982%29/%20BV%2043%20%281982%29%2064.pdf>.
3. Barth Fr. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences / Fr. Barth. – Boston : Little, Brown & Company, 1996. – P. 13.
4. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 790 с.
5. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 1998. – 570 с.
6. Масляк П. О. Країнознавство [Електронний ресурс] / П. О. Масляк. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/maslyak33.htm.
7. Febvre L. Frontier: The Word and the Concept / L. Febvre // A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre. – London : Routledge : Kegan Paul, 1973. – P. 208–218.
8. Буроменський М. В. Міжнародне право : [навч. посіб.] / Буроменський М. В., Кудас І. Б., Маєвська А. А. та ін. ; [за заг. ред. М. В. Буроменського]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
9. Державне управління регіональним розвитком України : [монографія] / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
10. Цветкова О. В. Территория и границы: внутривостановое и межрегиональное измерение / О. В. Цветкова. – М. : Логос, 2014. – 132 с.
11. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушакова. – М., 2007. – 191 с.

12. Трохимчук С. В. Політична географія світу : [навч. посіб.] / С. В. Трохимчук, О. В. Федунь. – Л. : Простір, 2006. – 274 с.
13. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт ; [пер. с англ. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
14. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – 2-ге вид. – К. : ТанDEM, 1996. – 240 с.
15. Цимбалістий Т. О. Конституційно-правовий статус державного кордону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 20.02.03 «Військове право; військові аспекти міжнародного права» / Т. О. Цимбалістий. – Хмельницький, 1998. – 18 с.
16. Граница: понятие и термины [Электронный ресурс] // Отечественные записки. – 2002. – № 6. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/>.
17. Міжнародне право [Електронний ресурс] : конспект лекцій. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/166/5052.html>.
18. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002 гг. : [хрестоматия] : в 4 т. – М. : ИНО-Центр, 2002. – . – Т. 1 : Исследования. – 2002. – 544 с.
19. Хаусхофер К. О геополитике / К. Хаусхофер // Работы разных лет. – М. : Мысль, 2001. – 426 с.
20. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 479 с.
21. Долматов І. В. Державні кордони в контексті лімології / І. В. Долматов // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 263–269.
22. Про державний кордон України [Електронний ресурс] : Закон України від 4 листоп. 1991 р. № 1777-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
23. Гарасим І. Основні підходи до визначення поняття «кордон» / І. Гарасим // Вісник Львівського ун-ту. Серія : Міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 23. – С. 11–15.

Каминская Н. В. – доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных и общеправовых дисциплин Национальной академии внутренних дел;

Клочков Б. И. – слушатель магистратуры Национальной академии внутренних дел

Проблемы концептуального определения понятия государственных границ в современной юридической науке

Проанализированы различные подходы и взгляды отечественных и зарубежных ученых относительно концептуального определения понятия государственных границ. Доказано, что становление данного понятия связано с формированием института государства, государственной территории, территориальной целостности. Раскрыты особенности национально-правового и международно-правового обеспечения государственных границ. Выявлены проблемы в этой отрасли и намечены перспективы их преодоления с целью обеспечения территориальной целостности государственной территории, мира и безопасности.

Ключевые слова: границы; государственная территория; безопасность; защита; лимология; неприкосновенность.

Natalia Kaminska – LLD, Professor, Professor of National Academy of Internal Affairs;

Bogdan Klochkov – Researcher of National Academy of Internal Affairs

Problems of Conceptual Definition of State Borders in the Modern Legal Science

The article analyzes different approaches and opinions of domestic and foreign scholars on the conceptual definition of the notion of State borders. The emergence of this concept has arisen with the establishment of the institute of the State, of state area, territorial integrity. Study of the borders was relevant at all times, so the concept of the border dates back from the time of antiquity. However, his contemporary understanding and appropriate definition were formed later, with the development of cartography. Borders are the complex social phenomenon associated with the fundamental basics of political and territorial organization of the State. It is also a socio-political and

legal concept, characterized by different material features (abstract, objectively-significant, systematic-subject and geopolitical).

Without clearly defined boundaries of the State one may not realize the full range of essential rights. Since the functioning of the State border depends on the development of intergovernmental and non-governmental relations, border state indicates its level of civility and openness to international cooperation. Law of Ukraine «On the State Border of Ukraine» of 1991 regulates State border as a line and a vertical surface that passes through the lines defining the limits of the territory of Ukraine with land, waters, subsoil, air space.

In the most general form the border is determined as officially defined line, edge, a vertical surface that passes along this line, and outlines the territory, which extends the Authority (sovereignty). As a rule, the State border is a legally established and actually artificial line (land and water), and a vertical surface that passes through the line in subsoil waters and airspace), which determine the spatial boundaries of the territory of the State and the scope of its sovereignty and territorial integrity.

Features of national legal and international-legal maintenance of State borders, as well as identifying the problems and prospects of to ensure the territorial integrity of the its solution State territory, peace and security and defined.

Keywords: state border; state area; security; defense; protection; limology; immunity.

УДК 347.254

Породько Вікторія Володимирівна –
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки
України

ОЗНАКИ СЛУЖБОВОГО ЖИТЛА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ЇХ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ

На основі аналізу положень чинного законодавства виокремлено ознаки службового житла, які є необхідними та достатніми для визначення поняття цього інституту. Акцентовано увагу на нормативно-правовій регламентації відносин, що виникають під час надання службових житлових приміщень військовослужбовцям і членам їх сімей. Констатовано суперечності в підходах до визначення цих ознак, з огляду на що доведено необхідність чіткого закріплення поняття службового житла під час розроблення нового Житлового кодексу України.

Ключові слова: службове житло; житлові приміщення; забезпечення житлом; військовослужбовці; трудові відносини; службові відносини.

Гарантією забезпечення в Україні конституційного права на житло, що в межах ст. 48 Основного Закону України [1] визначено важливою складовою достатнього життєвого рівня людини, є участь держави у створенні умов для будівництва, придбання та оренди житла, а також надання нею житла громадянам, які потребують соціального захисту.

У сучасних економічних умовах відбувається зменшення частки держави в житлі, яке вводять в експлуатацію, що не може не позначитись і на розв'язанні житлової проблеми категорій осіб, які перебувають на державному забезпеченні житлом. З огляду на явну неспіврозмірність кількості новозбудованих і вивільнених житлових приміщень, що належать до державного житлового фонду, та кількості осіб, які перебувають у черзі на їх

отримання, а також на суттєве збільшення строку перебування в такій черзі, отримання житла в порядку, визначеному законодавством, значно ускладнюється.

До такої категорії громадян належать і військовослужбовці. Так, в абз. 1 п. 1 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» зазначено, що держава забезпечує військовослужбовців житловими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання житлового приміщення на підставах, у порядку і відповідно до вимог, встановлених Житловим кодексом УРСР та іншими нормативно-правовими актами [2]*.

За таких умов зростає значення інституту службового житла, що покликане задовольняти потреби громадян у житлових приміщеннях у зв'язку з перебуванням у трудових чи службових відносинах із відповідними підприємствами, установами, організаціями.

Для більш ефективного використання службового житла важливо розкрити його правову сутність, що досягається шляхом встановлення та аналізу характерних ознак, необхідних для визначення поняття цього інституту.

Питання правового регулювання інституту службового житла у своїх працях досліджували В. Я. Бондар, М. В. Іванчук, Г. І. Коваленко, А. В. Мінаєв, Л. О. Мойсей, А. Ю. Олійник, С. О. Сліпченко, М. О. Шишлюк та інші правознавці. Загалом сучасні наукові доробки в зазначеній сфері майже відсутні.

Метою статті є з'ясування на основі аналізу нормативно-правових актів і наукових джерел сутності службового житла та виявлення притаманних йому юридичних ознак, необхідних і достатніх для розкриття поняття службового житла.

У положеннях чинного житлового законодавства відсутнє визначення поняття службового житла, що враховувало б усі його істотні ознаки. У законах та підзаконних нормативно-правових актах здебільшого фрагментарно зосереджено увагу на видах службового житла або на окремих його ознаках, наприклад меті надання.

* У законодавстві як синонім поняттю «житлове приміщення» часто вживають термін «жиле приміщення», що, на нашу думку, є русизмом.

Частина 1. ст. 118 Житлового кодексу УРСР передбачає, що під службові приміщення виділяють переважно окремі квартири [3]. У п. 4 Положення про порядок надання службових жилих приміщень і користування ними в УРСР, затвердженого постановою Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1988 р. № 37, уточнено, що вони розташовані здебільшого на першому поверсі [4]. Схожу позицію під час визначення поняття службового житла обстоюють також окремі вчені, зазначаючи, що видом службового житла може бути окрема квартира або кімната в комунальній квартирі [5, с. 574].

У п. 9 Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1081 [6], та в п. 5.16 Інструкції про організацію забезпечення і надання військовослужбовцям Служби безпеки України та членам їх сімей житлових приміщень, затвердженої наказом Служби безпеки України від 6 листопада 2007 р. № 792 [7], ідеться про виділення під службові приміщення лише окремих квартир. Водночас кімнату в комунальній квартирі як вид службового житла застосовують на практиці і в житловому законодавстві органів Служби безпеки України.

Незважаючи на певне обмеження видів службового житла підзаконними нормативно-правовими актами для окремих категорій осіб або відомств, житлове законодавство фактично передбачає можливість виділення як службового будь-якого виду житла. Цю тезу відображено також у Порядку надання державним службовцям службового житла, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 681 (що набув чинності з 1 січня 2016 р.) [8], п. 2 якого службовим житлом визнано квартири в житлових будинках квартирної типу різної поверховості, житлові будинки садибного типу, кімнати в гуртожитках, номери в готелях та інші житлові приміщення, що відповідають певним санітарним і технічним вимогам та перебувають у державній або комунальній власності.

Як будь-які інші приміщення, які використовують як житло, службові житлові приміщення повинні бути придатні для проживання. Зазначену якість безпосередньо відображено в юридично визначених санітарних і технічних вимогах, передбачених у відповідних нормах. Її визначають з урахуванням досягнутого в певному місті чи іншому населеному пункті рівня

благоустрою. Придатність для проживання означає здатність приміщення задовольняти житлові потреби особи. В окремих випадках житло може бути визнане непридатним для проживання. Причинами є завершення строку його служби, неправильна експлуатація, стихійне лихо й інші обставини. Непридатними для постійного проживання вважають аварійні будинки, житлові будинки в межах санітарно-захисних зон, пожежо- та вибухонебезпечних зон промислових підприємств. З метою виявлення помешкань, непридатних для проживання, в установлені строки й у визначеному порядку здійснюють обстеження їх стану.

Вимога щодо придатності житла для проживання є обов'язковою і для службових житлових приміщень, якими забезпечують військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової військової служби) та членів їх сімей, які проживають спільно з ними. Такі приміщення, згідно з абз. 3 п. 1 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», повинні відповідати вимогам житлового законодавства [2].

Службове житло має належати до одного з житлових фондів. Така ознака зазнала певної деформації з огляду на суттєві зміни в забезпеченні видів службової діяльності в умовах реформування державного управління. Це пов'язано, передусім, з частими відмовами від будівництва відомчого житла через проблеми фінансування, а отже – з відмовою від самостійного обслуговування службового житла.

Якщо раніше, як і передбачено в ч. 2 ст. 5 Житлового кодексу [3], будинки відомчого житлового фонду в містах і селищах міського типу поступово передавали до відання місцевих рад, то в сучасний період така передача здійснюється майже відразу після здачі житлового приміщення в експлуатацію чи його отримання в розпорядження відомства від різних за формами власності інвесторів. Тому фонд службового житла підприємства, установи, організації становлять житлові приміщення, що можуть бути розміщені в будинках як державного, так і громадського фонду та фонду житлово-будівельних кооперативів [9, с. 274].

Розвиток відносин у сфері господарювання та зміцнення суб'єктів підприємництва сприятиме поширенню практики

забезпечення житлом цінних фахівців з боку недержавних компаній і фірм, що має чимало спільного з інститутом службового житла.

У ч. 1 ст. 118 Житлового кодексу закріплено, що жиле приміщення включається до переліку службових рішень виконавчого комітету районної, міської, районної в місті ради [3]. Підставою для цього є клопотання адміністрації відомства, підприємства, установи, організації, що надала конкретній особі у визначеній нормативно-правовими актами формі зазначене приміщення як службове. Порядок надання службового житла у відомствах, підприємствах, установах, організаціях може мати особливості, визначені відомчими актами.

Відповідно до абз. 1 п. 3 Положення про порядок надання службових житлових приміщень і користування ними, у тих випадках, коли підприємство, установа, організація розташована на території одного населеного пункту (району в місті), а житлове приміщення – на території іншого, рішення про його включення до числа службових приймає виконавчий орган ради за місцем розташування приміщення [4]. Орган, який прийняв рішення про включення житлового приміщення до переліку службових, здійснює облік службових житлових приміщень у всіх будинках, незалежно від їх належності, реєструючи їх у журналі обліку службових житлових приміщень. Підприємства, установи, організації здійснюють оперативний облік службових житлових приміщень.

Однією з основних умов отримання особою службового житла є її перебування в трудових або службових відносинах із підприємством, установою, організацією, що є власником чи розпорядником житлового приміщення, наданого як службове. Припинення цих відносин, згідно зі ст. 124 Житлового кодексу, передбачає виселення працівника або службовця з усіма особами, які з ним проживають, без надання іншого житлового приміщення [3].

Такий підхід слугує гарантією створення стабільного кадрового потенціалу у важливих галузях життєзабезпечення, оборонній, безпековій та правоохоронній сферах, функціонування апарату державного управління. До того ж, він стимулює працівників і військовослужбовців до підвищення свого фахового рівня, високих показників у професійній діяльності й довготривалості трудових і службових відносин.

Визначення категорій осіб, яким може бути надано службове житло, в Україні здійснює Уряд. Так, відповідно до Переліку категорій працівників, яким може бути надано службові житлові приміщення, затвердженого постановою Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1988 р. № 37, таке право закріплене за 67 категоріями [10]. До цього переліку включено і співробітників-військовослужбовців різних відомств в одних випадках – до одержання ними постійного житлового приміщення, в інших – без такої вимоги.

У науковій літературі існує позиція, згідно з якою такі відносини є договірними. Аналізуючи їх, В. Я. Бондар стверджує, що вони є окремим видом договору найму житла, та пропонує відмовитися від реєстрації службових житлових приміщень у місцевих виконавчих органах і видачі ордерів на вселення, оскільки зазначені органи не повинні мати права вирішувати за власника чи уповноважену ним особу, яким чином потрібно використовувати об'єкти службового житлового фонду [11, с. 12–13]. Водночас зазначений автор не враховує, що на сьогодні власники фактично не здійснюють обслуговування службових приміщень, які перебувають на їх балансі. Вони передали цю функцію органам місцевого самоврядування.

У ч. 1 ст. 118 Житлового кодексу визначено, що службові житлові приміщення призначені для громадян, які у зв'язку з характером їх трудових відносин повинні проживати за місцем роботи або близько до нього [3]. Підприємства, установи, організації, відповідно до Положення про порядок надання службових жилих приміщень і користування ними, зобов'язані використовувати службові житлові приміщення за їх цільовим призначенням [4]. Тобто потрібно, щоб службове житло давало змогу працівнику виконувати покладені на нього трудові обов'язки на належному рівні.

З такою самою метою службове житло надають і військовослужбовцям. Воно сприяє ефективному виконанню ними своїх службових обов'язків, надає можливість перебувати в місці проходження служби протягом необхідного часу й оперативно включатись у службовий процес.

Водночас не можна погодитись із думкою про те, що службове житло є тимчасовим засобом поліпшення житлових умов на час виконання військовослужбовцем обов'язків військової служби [12, с. 237]. З огляду на зміст положень ст. 6 Житлового

кодексу, воно має самостійне специфічне призначення, відмінне від призначення для постійного або тимчасового проживання. Службові житлові приміщення слугують надійним та ефективним засобом забезпечення можливості виконання обов'язків військової служби військовослужбовцями в умовах, коли вони не мають постійного й не використовують тимчасового житла.

Специфіка службового житла полягає здебільшого в особливому режимі заселення, використання та виселення з нього наймача й членів його сім'ї.

Службове житлове приміщення надають незалежно від перебування працівника або військовослужбовця на квартирному обліку, без урахування пільг, передбачених для забезпечення громадян житлом.

Відповідно до норм житлового законодавства, єдиною формальною підставою для вселення в надане службове житлове приміщення є спеціальний ордер, виданий виконавчим органом районної, міської, районної в місті ради, що включив це приміщення до переліку службових.

У п. 18 Положення про порядок надання службових жилих приміщень і користування ними [4] та абз. 2 п. 14 Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями [6] зазначено, що громадяни, вказані в рішенні про надання службового житлового приміщення, у тому числі військовослужбовці та повнолітні члени їх сімей, беруть письмове зобов'язання щодо звільнення службового житла у випадках, передбачених законодавством.

У чинному законодавстві передбачено певні обмеження щодо використання службових житлових приміщень, зокрема стосовно їх бронювання, обміну, у тому числі з наймачем іншого службового житлового приміщення, та зміни договору найму житлового приміщення. Наймач службового житла не користується правом, передбаченим ст. 90 Житлового кодексу, хоча й може вимагати виділення меншого за площею службового житлового приміщення. У разі здійснення капітального ремонту йому не надають у постійне користування інше благоустроєне житлове приміщення, але може бути надано інше службове житлове приміщення.

Згідно зі ст. 124 Житлового кодексу, робітники та службовці, які припинили трудові відносини з підприємством,

установою, організацією, підлягають виселенню зі службового житлового приміщення з усіма особами, які з ними проживають, без надання іншого такого приміщення [3]. Військовослужбовці, крім цього випадку, повинні звільнити службове житло за попереднім місцем служби в разі переміщення по службі, пов'язаного з переїздом до іншої місцевості, а також одержання або придбання житла для постійного проживання.

Водночас низку категорій осіб, передбачених ст. 125 Житлового кодексу, не може бути виселено зі службових житлових приміщень без надання іншого [3]. До них належать інваліди; особи, які пропрацювали на підприємстві, в установі, організації, що надали їм службове житлове приміщення, не менше десяти років; особи, яких звільнено з посади, у зв'язку з якою їм було надано це приміщення, але які не припинили трудових відносин із підприємством, установою, організацією, що надали це приміщення, або пропрацювали на ньому; особи, звільнені через ліквідацію підприємства, установи, організації або за скороченням чисельності чи штату працівників; пенсіонери; члени сім'ї померлого працівника, якому було надано службове житлове приміщення; одинокі особи з неповнолітніми дітьми, які проживають разом із ними.

Фактично йдеться про ситуацію, коли за відсутності підстави займати службове житло мешканців неможливо з нього виселити як осіб, які користуються гарантіями соціального захисту.

Отже, характерними ознаками службового житла, що допомагають визначити його сутність, є такі:

- 1) окреме приміщення або кімната в комунальній квартирі як вид житла, що може надаватися як службове;
- 2) придатність такого приміщення для проживання;
- 3) належність до державного чи громадського житлового фонду або фонду житлово-будівельних кооперативів;
- 4) реєстрацію в журналі обліку виконавчого органу районної, міської, районної в місті ради, який прийняв рішення про включення житла до переліку службових;
- 5) наявність трудових чи службових відносин між особою, яка отримує житло, та підприємством, установою, організацією, що його виділяє, як матеріальна основа його надання;

6) необхідність проживання особи, яка отримує службове житло, за місцем роботи чи служби або поблизу від нього, як мета виділення;

7) особливий режим заселення, використання й виселення зі службового житла наймача та членів його сім'ї.

З огляду на ці ознаки, поняття службового житла можна визначити як окреме житлове приміщення або кімнату в комунальній квартирі, що відповідає санітарним і технічним вимогам, належить до державного чи громадського житлового фонду або фонду житлово-будівельних кооперативів, включене до переліку службових приміщень рішенням виконавчого органу районної, міської, районної в місті ради, призначене для заселення особами, які у зв'язку з характером їх трудових чи службових відносин повинні проживати за місцем роботи, служби або поблизу від нього, та таке, що має особливий режим надання, використання та виселення з нього наймача і членів його сім'ї.

Урахування цих ознак під час формування нового житлового законодавства дасть змогу чітко окреслити правовий статус службового житла.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XI // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.

3. Житловий кодекс УРСР : Закон України від 30 черв. 1983 р. № 5464-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – Додаток до № 28. – Ст. 573.

4. Положення про порядок надання службових жилих приміщень і користування ними в УРСР [Електронний ресурс] : постанова Ради Міністрів УРСР від 4 лют. 1988 р. № 37. – Режим доступу :

zakon2.rada.gov.ua.

5. Правознавство : [підручник] / Берлач А. І., Бичкова С. С., Карпенко Д. О. та ін. – К. : Правова єдність, 2008. – 792 с.

6. Порядок забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2006 р. № 1081 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2238.

7. Інструкція про організацію забезпечення і надання військовослужбовцям Служби безпеки України та членам їх сімей житлових приміщень : наказ Служби безпеки України від 6 листоп. 2007 р. № 792 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 90. – Ст. 3317.

8. Порядок надання державним службовцям службового житла : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лип. 2012 р. № 681 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 57. – Ст. 2287.

9. Сліпченко С. О. Житлове право України : [наук.-практ. посіб.] / С. О. Сліпченко, Є. О. Мічурін, О. В. Соколов. – Х. : Еспада, 2003. – 344 с.

10. Перелік категорій працівників, яким може бути надано службові жилі приміщення [Електронний ресурс] : Постанова Ради Міністрів УРСР від 4 лют. 1988 р. № 37. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua.

11. Бондар В. Я. Договір найму житла : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. Я. Бондар. – К., 2001. – 18 с.

12. Мойсей Л. О. Поняття та особливості забезпечення службовим житлом військовослужбовців: шляхи вдосконалення законодавства / Л. О. Мойсей // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2012. – Вип. 28. – С. 236–240.

***Породько В. В.** – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин Национальной академии Службы безопасности Украины*

Признаки служебного жилья в контексте проблем их законодательного закрепления

На основе анализа положений действующего законодательства выделены признаки служебного жилья, которые являются необходимыми и достаточными для определения понятия этого института. Акцентируется внимание на нормативно-правовой

регламентации отношений, возникающих при предоставлении служебных жилых помещений военнослужащим и членам их семей. Констатированы противоречия в подходах к характеристике этих признаков, в связи с чем доказана необходимость четкой фиксации понятия служебного жилья при разработке нового Жилищного кодекса Украины.

Ключевые слова: служебное жилье; жилые помещения; обеспечение жильем; военнослужащие; трудовые отношения; служебные отношения.

***Viktoriia Porodko** – PhD in Law, Associate Professor of Civil Law Department of National Academy of Security Service of Ukraine*

Service Accomodation Issues in the Context of its Legislative Regulation

Analysis of the current legislation on the service accomodation is necessary and sufficient for this institution definitions to be distinguished in the article. The author focuses on the legal regulation of the relations arising during the residential service personnel and their families' provision.

The survey results made it possible to distinguish the following types of accomodation:

- 1) a separate room or a shared apartment room as a housing form that can be provided as a service apartment;
- 2) the suitability of such premise for accommodation;
- 3) belonging to the state or public housing or fund housing co-operatives;
- 4) registration in the register of the region, city, district council (executive body), responsible for inclusion of housing in the service list;
- 5) legal relationship between the person provided with housing and enterprise (organization) that identifies it as the material grant basis;
- 6) the need for accommodation of a person provided with service housing, the workplace or the Service or near it, as the purpose of discharge;
- 7) special mode of settlement, use and service housing evictions from employer and his family.

According to the abovementioned, the service apartments concept can be defined as a separate living room or a room in a shared apartment that meets all sanitary and technical requirements, belongs to the state or public housing stock or housing cooperatives included in the list of service property of the district, city, regional councils (executive body), designed for the settlement of persons who due to the nature of their employment or service relationship must reside at the place of work or service, or near it, and so that has a special regime of use of an eviction from his employer and his family.

Keywords: service housing; living accommodation; housing provision; servicemen; labor relations; service relations.

УДК 343.34

Вознюк Андрій Андрійович –
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА УЧАСНИКІВ НЕ ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНАМИ УКРАЇНИ ВОЄНІЗОВАНИХ АБО ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ

Досліджено проблеми кримінальної відповідальності за створення не передбачених законами України воєнізованих або збройних формувань та участь у них. Розглянуто питання кримінально-правового заохочення їх учасників у разі позитивної післязлочинної поведінки.

Ключові слова: не передбачене законом воєнізоване формування; не передбачене законом збройне формування; звільнення від кримінальної відповідальності; обставини, що виключають злочинність діяння; пом'якшення покарання.

У сучасних умовах загрози суверенітету, незалежності, територіальній цілісності України активно створюються та функціонують воєнізовані й збройні формування. Одні з них спеціалізуються на різноманітних протиправних діях, спрямованих на насильницьку чи іншу протиправну зміну або повалення конституційного ладу чи на захоплення державної влади, зміну меж території або державного кордону України, порушення громадської безпеки, залякування населення, провокування воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення тощо. Водночас метою існування інших об'єднань є захист інтересів української держави, її суверенітету, територіальної цілісності, незалежності, прав і свобод громадян від цих злочинів.

Отже, діяльність одних формувань спрямована на вчинення злочинів, а інших – на запобігання їм.

Вагомим внеском у розроблення проблематики кримінальної відповідальності учасників злочинних об'єднань, зокрема не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, є дослідження Д. П. Альошина, М. І. Бажанова, В. В. Василевича, Ю. В. Бауліна, Р. Р. Галіакбарова, Н. О. Гуторової, Л. М. Демидової, В. П. Ємельянова, О. О. Кваші, М. Й. Коржанського, М. В. Корнієнка, Б. В. Лизогуба, Є. К. Марчука, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, Г. В. Новицького, В. А. Робака, А. В. Савченка, В. П. Тихого, М. І. Хавронюка, Р. Л. Чорного та ін.

Незважаючи на це, чимало питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням ст. 260 Кримінального кодексу (КК) України, зокрема кваліфікацією діянь учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, залишилися дискусійними, а окремі – недослідженими.

Вивчення історії України свідчить про те, що добровольчі воєнізовані або збройні об'єднання функціонували на різних етапах становлення та розвитку держави. Їх створювали з метою захисту незалежності, територіальної цілісності українських земель. Серед них можна виділити козацькі та партизанські загони, діяльність яких в умовах воєнного часу, військових і збройних конфліктів було законодавчо врегульовано на достатньому рівні. Дії щодо створення цих об'єднань та участі в них інколи перебували поза межами закону, у зв'язку з чим вони формально набували ознак не передбачених законами воєнізованих або збройних формувань.

Аналогічною є ситуація щодо сучасних добровольчих воєнізованих або збройних формувань, які захищають інтереси України на Сході. Частина таких формувань увійшла до складу законних об'єднань МВС України та Міністерства оборони України, а діяльність інших залишається не повною мірою врегульованою законом.

Відповідно до ст. 260 КК України, створення не передбачених законами України воєнізованих або збройних формувань, керівництво ними, участь у їх діяльності, участь у складі цих формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян, їх фінансування, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військової техніки визнано злочином.

Особливість об'єднань, про які йдеться в цій статті, полягає в тому, що вони не передбачені законами України. Це водночас і їх обов'язкова кримінально-правова ознака, яку можна розглядати у двох аспектах: 1) як відсутність закону, що передбачає їх створення; 2) як неналежність їх до жодного з легальних воєнізованих або збройних формувань.

Законами України «Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію», «Про Державну прикордонну службу України», «Про Національну гвардію України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», а також іншими нормативно-правовими актами України передбачено створення легальних воєнізованих або збройних формувань.

Діяльність інших воєнізованих або збройних об'єднань, що захищають інтереси України, однак не належать до тих, які передбачені законом, зокрема таких, як Організація українських націоналістів (ОУН), Добровольчий український корпус (ДУК) «Правий сектор», загони українських партизанів та інші патріотичні об'єднання, недостатньо врегульовано в межах вітчизняного законодавства.

З огляду на це, постає питання: наскільки законними є їх дії в зоні проведення антитерористичної операції (АТО) чи поза нею? М. Кондра слушно зауважує, що досить часто в публікаціях у мережі Інтернет та в коментарях офіційних осіб лунають репліки про незаконність існування ДУК та батальйону «ОУН», кваліфікацію їх як незаконних збройних формувань чи схожих на них [1].

Зазначений факт не вичерпує проблеми функціонування цих об'єднань, оскільки існують випадки вчинення злочинів під виглядом учасників добровольчих воєнізованих формувань. У засобах масової інформації періодично повідомляють, що в рейдерських атаках нерідко беруть участь бійці «Правого сектора». Дедалі більшу активність виявляє псевдоайдар, з'являючись то на картонній фабриці в Житомирі, то під час видобутку бурштину, то в Києві на протестних акціях [2]. Ці факти свідчать не просто про доцільність, а нагальну необхідність максимальної легалізації бійців добровольчих воєнізованих або збройних формувань, щоб унеможливити їх залучення до вчинення злочинів.

З метою розв'язання зазначеної проблеми було ініційовано законопроект «Про Добровольчий Український Корпус» від 14 травня 2015 р. [3], у якому запропоновано модель легалізації добровольчого руху, створену на базі естонського досвіду (добровольчий рух Кайтселійт) з урахуванням українських особливостей та наявної практики у сфері взаємодії добровольчих утворень зі Збройними силами України, іншими військовими формуваннями [4].

Водночас М. Кондра обстоює позицію про те, що добровольчі формування ДУК та батальйон «ОУН» є законними збройними формуваннями, які на законній основі володіють вогнепальною зброєю та застосовують її, а тому до них не може бути застосовано репресивний механізм кримінального права. Свою позицію він обґрунтовує нормами міжнародних договорів, Конституції України та КК України [1].

Одним із найбільш реальних на сьогодні шляхів розв'язання проблеми кримінально-правової оцінки дій учасників воєнізованих або збройних формувань, пов'язаних із захистом інтересів української держави та її громадян у зоні АТО, може бути використання таких кримінально-правових інститутів, як необхідна оборона, крайня необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань із метою захисту суверенітету й територіальної цілісності України, а також участь у них, за певних умов можна вважати обставиною, що виключає злочинність діяння. Водночас діяння таких осіб поза зоною проведення АТО, що не пов'язані із захистом суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності України, може бути визнано злочинними.

Загальновідомо, що обставини, які виключають злочинність діяння, передбачені не лише Загальною, а й Особливою частиною КК України. Серед останніх В. О. Навроцький виокремлює залишення в небезпеці, якщо матір перебувала в обумовленому пологами стані (ч. 2 ст. 135 КК України), та відмову давати показання проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 2 ст. 396 КК України) [5, с. 364]. Ці положення дають змогу висловити гіпотезу про можливість створення подібної обставини, що виключає злочинність діяння учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань.

Це може бути спеціальний вид необхідної оборони, передбачений окремою частиною ст. 260 КК України. Водночас зазначена норма може бути сформульована таким чином, щоб не визнавались протиправними діяння учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, визначені ст. 260 КК України, спрямовані на захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої за певних обставин для негайного відвернення чи припинення посягання [6, с. 45–48].

Під час виключення кримінальної відповідальності таких осіб не слід обмежуватися лише ст. 260 КК України, адже учасники цих формувань озброєні, а зброю вони одержали не завжди законно (наприклад, під час бою). У такому разі в діях особи формально наявні ознаки злочину, передбаченого ч. 1 ст. 262 КК України, – привласнення вогнепальної зброї та бойових припасів. Протиправними можуть бути також й інші діяння, пов'язані зі зброєю, про які йдеться в наукових джерелах [7, с. 168–171]. Такий стан кримінально-правового регулювання суспільних відносин змушує учасника добровольчого воєнізованого або збройного формування за певних умов утримуватися від реалізації свого права на самозахист, захист інтересів суспільства та держави, або ж реалізувати його й автоматично набути статусу кримінальних правопорушників.

Дії щодо здобуття зброї частково можна розглядати як крайню необхідність, якщо було дотримано умов застосування цієї обставини, що виключає злочинність діяння. Після завершення цих дій зброєю необхідно здати до правоохоронних органів, інакше вони можуть бути кваліфіковані як злочин.

Особливо слід звернути увагу на питання щодо кримінально-правового впливу на учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, які вчиняють злочини проти інтересів України. Відповідно до КК України, до таких суб'єктів злочину слід застосовувати заходи кримінальної відповідальності – офіційний осуд, покарання та судимість. Водночас у певних випадках за наявності позитивної післязлочинної поведінки до них можна застосовувати кримінально-правове заохочення у формі

звільнення від кримінальної відповідальності чи пом'якшення покарання під час його призначення.

Нині спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений ч. 6 ст. 260 КК України, можна застосовувати за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участь у їх діяльності (ч. 1, 2 ст. 260 КК України) у разі виходу особи з такого формування та інформування про його існування органи державної влади чи органи місцевого самоврядування. Уважаємо, що в такому вигляді умови зазначеної норми потребують удосконалення, оскільки недоцільним є звільнення від кримінальної відповідальності лише за вихід із формування й повідомлення про нього. Принаймні однією з умов заохочення має бути активне сприяння виявленню, припиненню, розкриттю, розслідуванню злочинів, учинених у зв'язку зі створенням та діяльністю таких об'єднань, а також запобіганню їм.

Якщо ж учасник не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування не може бути звільнений від кримінальної відповідальності на підставі ч. 6 ст. 260 КК України, однак у його діяннях є ознаки позитивної післязлочинної поведінки у вигляді з'явлення із зізнанням, щирого каяття або активного сприяння розкриттю злочину, йому можна пом'якшити покарання під час його призначення. До того ж, активне сприяння розкриттю злочину як обставина, що пом'якшує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України), також потребує вдосконалення шляхом заміни її на активне сприяння виявленню, припиненню, розкриттю, розслідуванню злочинів, а також запобіганню їм [8, с. 146–149].

Застосування до учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань будь-якого виду кримінально-правового заохочення має бути корисним для держави та її громадян, передбачати надання необхідної інформації чи вчинення певних дій, що не лише свідчать про виправлення поведінки особистості, а й протидіють злочинності загалом. До таких учасників за наявності відповідних підстав доцільно застосувати поліграф із метою виявлення їх справжніх намірів, підтвердження чи спростування реальності їх позитивної післязлочинної поведінки.

Отже, до учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань можна застосовувати такі заходи кримінального-правового впливу, як притягнення до кримінальної відповідальності, виключення її, звільнення від неї, а також пом'якшення покарання під час його призначення.

Згідно з результатами проведеного дослідження, слід констатувати нагальну необхідність легалізації не передбачених законом добровольчих воєнізованих або збройних формувань, діяльність яких спрямовано на захист інтересів української держави та її громадян. Також, потребує вдосконалення інститут обставин, що виключають злочинність діяння з метою більш ефективного захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України від протиправних посягань. Запропонована ідея спеціальної обставини, що виключає злочинність діяння разом зі спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідальності забезпечують диференційований підхід до відповідальності учасників цих об'єднань.

Це об'єктивно необхідно, оскільки одні стають на злочинний шлях свідомо бажаючи цього, а інші – вимушено захищаючи українську державу та її громадян усіма можливими способами. У зв'язку з цим учасники не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, які вчиняють злочини проти інтересів української держави та її громадян, можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності в разі активного сприяння виявленню, припиненню та розслідуванню цих злочинів, а також запобіганню їм. Водночас учасники не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, які вчиняють суспільно небезпечні діяння з метою захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності України, не повинні підлягати кримінальній відповідальності в межах обставин, що виключають злочинність діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кондра М. Кримінально-правова оцінка добровольчих формувань ДУК ПС та батальйон «ОУН» [Електронний ресурс] / М. Кондра. – Режим доступу :

<http://pravyysektor.info/news/otherdoc/63/kriminalnopravova-ocinka-dobrovolchih-formuvan-duk-ps-ta-bataljon-oun.html>.

2. Скільки в Україні кишенькових армій [Електронний ресурс] / Інтернет-газета «UkrMedia». – Режим доступу : <https://ukr.media/ukrain/234262/>.
3. Про Добровольчий Український Корпус [Електронний ресурс] : проект Закону України від 14 трав. 2015 р. № 2851. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55129.
4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Добровольчий Український Корпус» від 14 трав. 2015 р. № 2851 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55129.
5. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : [навч. посіб.] / В. О. Навроцький. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
6. Вознюк А. А. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: актуальні проблеми кримінальної відповідальності / А. А. Вознюк // Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.) / відп. ред. О. С. Стеблинська. – К. : ДПтС України : Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. – С. 45–48.
7. Кучменко С. В. Проблеми кримінально-правового регулювання створення та функціонування добровольчих військових формувань / С. В. Кучменко // Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.) / відп. ред. О. С. Стеблинська. – К. : ДПтС України : Інститут кримін.-виконав. служби, 2015. – С. 168–171.
8. Вознюк А. А. Перспективи вдосконалення активного сприяння розкриттю злочину як умови звільнення від кримінальної відповідальності та обставини, яка пом'якшує покарання / А. А. Вознюк // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 30 жовт. 2009 р.) : у 2 ч. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ДДУВС, 2009. – Ч. 2. – С. 146–149.

Вознюк А. А. – кандидат юридических наук, доцент, начальник науочної лабораторії по проблемам досудебного расследования Национальной академии внутренних дел

Актуальные проблемы уголовно-правового влияния на участников не предусмотренных законами Украины военизированных или вооруженных формирований

Исследованы проблемы уголовной ответственности за создание не предусмотренных законами Украины военизированных или вооруженных формирований и участие в них. Рассмотрены вопросы уголовно-правового поощрения их участников в случае положительного постепреступного поведения.

Ключевые слова: не предусмотренное законом военизированное формирование; не предусмотренное законом вооруженное формирование; освобождение от уголовной ответственности; обстоятельства, исключаящие преступность деяния; смягчение наказания.

Andrii Vozniuk – PhD in Law, Associate Professor, Head of Scientific Laboratory on the Pre-Trial Investigation of National Academy of Internal Affairs

Current Issues of Criminal Legal Treatment on Members of Illegal Paramilitary Units

Current issues of criminal responsibility for creation and participation in illegal paramilitary units are examined. Aspects of criminal legal encouragement of its members in case of positive post-crime behavior are analyzed.

It is identified that members of illegal paramilitary units are subject to such types of criminal legal treatment as prosecution, exclusion and relief of criminal responsibility and mitigation of penalty during its prescription.

According to the results of the conducted research the proposal is advanced to legalize illegal paramilitary units which act for the benefit and protection of the state and its citizens. Furthermore, improvements must be made concerning the institution of circumstances excluding the criminality of an action for more efficient protection of Ukraine's sovereignty, territorial integrity and

inviolability. Special circumstance was offered for exclusion of the act's criminality along with special type of relief from criminal responsibility to ensure the individual approach to the responsibility of the units' members.

This is an objective pre-requisite as some people step into the criminal way consciously and other simply try to protect their native country in every possible way. In connection to this members of illegal paramilitary units who commit crimes against the state of Ukraine and its citizens may be relieved from criminal responsibility in case of active collaboration with police in terms of detection, investigation and prevention of these crimes. At the same time members of these units who take socially dangerous actions to protect Ukraine's sovereignty, territorial integrity and inviolability must not be subjects of criminal responsibility within the scope of circumstances excluding the act's criminality.

Keywords: illegal paramilitary unit; relief from criminal responsibility; exclusion on criminal responsibility; mitigation of penalty.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.545

Небитов Андрій Анатолійович –
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Досліджено концептуальні засади та елементи кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. Розкрито зміст терміна «сексуальна експлуатація» та встановлено форми цього явища.

Ключові слова: сексуальна експлуатація; злочини, пов'язані із сексуальною експлуатацією; порнографічні предмети; місця розпусти; звідництво; сутенерство.

Однією з найбільш аморальних і небезпечних категорій кримінальних правопорушень проти моральності є сексуальна експлуатація, адже вона посягає на засади суспільної моральності у сфері статевих стосунків, призводить до поширення розпусти й аморальності в задоволенні статевих потреб людей. Досить часто до неї вдаються з метою одержання прибутку, інколи вона передбачає залучення неповнолітніх чи паралельне вчинення інших злочинів.

Дослідження кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації варто розпочати зі з'ясування змісту термінів «кримінально-правова характеристика» та «сексуальна експлуатація».

Кримінально-правова характеристика злочинів є малодослідженою категорією. Серед відомих її концепцій [1]

найбільш ґрунтовною вважаємо ту, яку запропонував А. А. Вознюк, оскільки вона включає елементи, необхідні для правильної кваліфікації злочинів, зокрема: склад злочину; кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочину; характер (вид і розмір) покарання за злочин; спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності або обставини, що виключають злочинність діяння [2, с. 155]. Отже, кримінально-правова характеристика сексуальної експлуатації повинна охоплювати аналіз відповідних складів злочинів, їх кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак, характеру (вид і розмір) покарання за їх учинення, а також вивчення спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності або обставин, що виключають злочинність діяння.

З метою з'ясування змісту терміна «сексуальна експлуатація» варто провести семантичний аналіз поняття, що його утворюють.

У тлумачному словнику «експлуатацію» визначено як привласнення одними людьми продуктів праці інших людей або ж як систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ корисних копалин, залізниць, машин тощо) [3].

Водночас термін «сексуальний» тлумачать як такий, що пов'язаний зі статевими зносинами, викликає сильний чуттєвий потяг; статей, сексуальний потяг [3].

Звісно, до експлуатації вдаються суто людина або група людей. Водночас експлуатувати можна живих істот, насамперед людей та тварин. Власне експлуатація передбачає використання їх статевих органів.

З усіх положень кримінального законодавства про сексуальну експлуатацію згадується лише в примітці 1 до ст. 149 Кримінального кодексу (КК) України під час тлумачення терміна «експлуатація людини». Відповідно до положень цієї примітки, під експлуатацією людини слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю чи примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, утягнення в злочинну діяльність, використання в збройних конфліктах тощо.

Однак у цьому кримінально-правовому положенні не лише не визначено поняття «сексуальна експлуатація», а й не виокремлено її форми. Буквальне тлумачення цієї примітки дає змогу стверджувати, що до форм сексуальної експлуатації законодавець не відносить, наприклад, використання в порнобізнесі. Однак із такою позицією слід не погодитись, оскільки участь у створенні порнографічних предметів супроводжується не лише оголенням статевих органів, а й статевим актом, розбещенням та іншими діями сексуального характеру, що є, відповідно, сексуальною експлуатацією.

Для більш детального з'ясування змісту терміна «сексуальна експлуатація» необхідно звернутись до положень інших нормативно-правових актів і доктрини кримінального права.

Так, у ст. 3 Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятому резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р., зазначено, що експлуатація в торгівлі людьми включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, схожі на рабство, підневільний стан чи вилучення органів. З огляду на це, однією з форм сексуальної експлуатації є експлуатація проституції інших осіб.

Стаття 34 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. зобов'язує держав-учасниць захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цієї метою держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів щодо запобігання: а) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; б) використанню дітей із метою експлуатації в проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; в) використанню дітей із метою експлуатації в порнографії та порнографічних матеріалах. У цьому документі, крім експлуатації в проституції, виділяють ще й експлуатацію в порнографії.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р., сторони зобов'язуються карати кожного, хто для задоволення похоті іншої особи: 1) умовляє або спокушає з метою схилення до проституції іншу особу, навіть за згодою цієї особи; 2) експлуатує проституцію іншої особи, навіть за згодою цієї особи. У ст. 2 цього документа сторони зобов'язуються також карати кожного, хто: 1) утримує будинок розпусти, управляє ним або свідомо фінансує його чи бере участь у фінансуванні; 2) здає в оренду або винаймає будівлю чи інше місце, або його частину, знаючи, що вони будуть використані з метою проституції третіми особами. У цій Конвенції йдеться ще про одну форму сексуальної експлуатації – створення або утримання місць розпусти.

Таким чином, у міжнародних нормативно-правових актах виокремлюють, насамперед, такі форми сексуальної експлуатації, як експлуатація проституції, використання в порнографії та створення й утримання місць розпусти.

Водночас у теорії кримінального права сексуальну експлуатацію визначають по-різному: використання сексуальних властивостей людини проти її волі, що здійснюється з метою задоволення фізіологічних або психологічних потреб, отримання фінансової або іншої вигоди (М. Ю. Буряк) [4]; використання діяльності дітей щодо задоволення сексуальних потреб третіх осіб із метою отримання прибутку винними особами (І. М. Доляновська) [5]; протиправне й каране використання сексуальності як особливої фізіологічної властивості людини проти її волі для одержання фінансової або іншої вигоди (Ю. П. Смірнов) [6]; одна з форм експлуатації, що полягає у використанні проти волі людини, її фізичних здібностей (можливостей) для задоволення власних сексуальних потреб або потреб іншої особи (осіб) з метою отримання суб'єктом експлуатації фінансової або іншої вигоди (М. О. Ковальова) [7, с. 10]; практика, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансовий прибуток шляхом використання або експлуатації сексуальності іншої особи з порушенням прав людини, зокрема права на гідність, рівність, самостійність, нормальний фізичний і психологічний стан,

у результаті торгівлі, секс-туризму, торгівлі «нареченими по пошті», порнографії, оголення, побиття, гвалтування і сексуальних домагань (Ю. С. Нагачевська) [8]; вид експлуатації, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансові прибутки чи покращення свого становища шляхом використання чи експлуатації сексуальності іншої особи через порушення прав людини, таких, як право на гідність, рівність, самостійність, фізичний і психічний добробут (Н. В. Плахотнюк) [9, с. 13]; вид експлуатації праці особи у сфері проституції, під якою слід розуміти надання сексуальних послуг за гроші чи іншу матеріальну винагороду, або в суміжних сферах (у сфері розпутних дій із дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим та деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо), незалежно від того, чи дозволений у тій чи іншій країні чи її окремих місцевостях цей вид діяльності [10, с. 15]; використання особою іншої людини з метою отримання прибутку для задоволення сексуальних потреб третіх осіб, а також для примусового задоволення власних сексуальних потреб [11].

Сексуальна експлуатація здебільшого спрямована на одержання прибутку. Водночас, на нашу думку, отримання прибутку не слід визнавати однією з обов'язкових ознак сексуальної експлуатації, оскільки таке обмеження не дає змоги притягнути до кримінальної відповідальності осіб за протиправні діяння, пов'язані із сексуальною експлуатацією, що не мають на меті одержання прибутку або в разі недоведення цієї мети. Таким чином, сексуальна експлуатація здійснюється як для одержання прибутку, так і з метою задоволення сексуальних потреб.

Отже, її можна визначити як використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи власних сексуальних потреб.

Кримінально-правовими ознаками сексуальної експлуатації слід уважати: використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи; здійснення її зі згоди особи, яку експлуатують чи проти її волі; мету одержання прибутку, або задоволення сексуальних потреб третіх осіб, або власних сексуальних потреб.

Серед форм сексуальної експлуатації вчені виділяють: дитячу проституцію, торгівлю дітьми, дитячу порнографію, ранній шлюб і дитячий сексуальний туризм (О. В. Швед) [12, с. 12]; усі випадки задоволення сексуальних потреб третіх осіб, під час яких прибуток від такої діяльності потерпілої особи отримують винні особи (І. М. Доляновська) [13]; торгівлю людьми, работоргівлю, учинені з метою подібного використання жертв злочинів, використання заняття проституцією іншими особами, залучення неповнолітніх для використання у видовищних заходах порнографічного характеру (Ю. П. Смірнов) [6]; примушування або втягнення в заняття проституцією чи у створення порнографії, використання малолітньої дитини в жебрацтві, примусову працю, незаконну трансплантацію органів або насильницьке донорство (А. М. Орлеан) [14, с. 345].

До найбільш небезпечних форм сексуальної експлуатації слід також включити: примусовий оральний, вагінальний чи анальний секс; групове зґвалтування; статеві стосунки неприродним способом; примушення займатися проституцією, неможливість контролювати кількість приймання клієнтів; змушення до незахищених статевих контактів та контактів без використання лубрикантів; небажана вагітність, примусовий аборт, кримінальний аборт; сексуальне приниження, примусове оголення; присилування до неправильного прийому контрацептивних засобів; неможливість впливати на обставини та форми статевих контактів.

Водночас у межах кримінального законодавства до сексуальної експлуатації належать протиправні діяння, пов'язані з проституцією, утриманням місць розпусти, звідництвом, сутенерством, порнографією та іншими подібними протиправними діяннями.

Визначення сексуальної експлуатації слід закріпити в примітці до ст. 149 КК України поряд з іншими видами експлуатації людини. Сексуальна експлуатація повинна передбачати такі її форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографія та інші подібні протиправні діяння. Тобто вона має охоплювати як злочини, так й інші правопорушення, зокрема адміністративні проступки.

У КК України існує низка суспільно небезпечних діянь, які можна віднести до сексуальної експлуатації особи. Це, насамперед, злочини, пов'язані з використанням певними особами інших осіб із сексуальною метою – надання статевого послуг, участь у створенні порнографічних предметів (ст. 301, 302, 303 КК України).

У суспільних відносинах, на які посягають протиправні діяння, що становлять сексуальну експлуатацію, беруть участь три суб'єкти: 1) особа, яка вчиняє злочин сексуально експлуатуючи іншу особу з певною метою, здебільшого для одержання матеріальної вигоди; 2) особа, яку сексуально експлуатують (яка надає сексуальні послуги, бере участь у створенні порнографічних предметів); 3) особа, яка одержує сексуальні послуги, або інші наслідки сексуальної експлуатації.

Отже, злочин учиняє перша категорія осіб відносно другої для задоволення потреб третьої.

До злочинів, пов'язаних із сексуальною експлуатацією, слід віднести три групи суспільно небезпечних діянь: 1) злочини, що передують сексуальній експлуатації (ст. 149 КК України); 2) злочини, що становлять сексуальну експлуатацію (301, 302, 303 КК України); 3) злочини, пов'язані із сексуальним насильством, а також інші злочини проти статевої свободи та недоторканності особи (152–156 КК України), що супроводжують сексуальну експлуатацію.

Для повного розуміння сутності сексуальної експлуатації слід визначити її місце серед інших видів експлуатації людини, а також здійснити її класифікацію.

У теорії кримінального права виділяють такі види експлуатації людини, як сексуальна, трудова та біологічна [14]. Водночас аналіз примітки до ст. 149 КК України дає змогу виділити й інші види експлуатації людини, зокрема злочинну (використання у вчиненні злочинів) та військову (використання в збройних конфліктах). Таким чином, сексуальна експлуатація людини є одним із різновидів її експлуатації поряд із трудовою, біологічною, злочинною та військовою.

Щодо класифікації А. М. Орлеан зазначає, що залежно від віку суб'єкта протиправного корисливого використання

експлуатацію поділяють на експлуатацію дітей та експлуатацію дорослих; за сферою неправомірного використання суб'єкта – на трудову, сексуальну й біологічну; за способом протиправного впливу на суб'єкта – на насильницьку та ненасильницьку [15, с. 54].

О. В. Швед розмежовує поняття «сексуальна експлуатація дітей» та «комерційна сексуальна експлуатація дітей». На думку цього автора, комерційна сексуальна експлуатація дітей – отримання сутенером, третьою стороною матеріального зиску від сексуальної експлуатації особи, яка не досягла 18 років і розглядається як товар [12, с. 11].

З огляду на це, залежно від способу протиправного впливу на суб'єкта сексуальну експлуатацію можна поділити на насильницьку й ненасильницьку. Водночас в основі поділу сексуальної експлуатації на сексуальну експлуатацію дітей та дорослих (або малолітніх, неповнолітніх і повнолітніх) має бути критерій віку потерпілої особи. Залежно від мети сексуальної експлуатації її можна поділити на таку, що здійснюється з метою одержання прибутку, таку, що здійснюється для задоволення сексуальних потреб, а також змішану.

Таким чином, сексуальна експлуатація – це використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку, або задоволення сексуальних потреб третіх осіб або власних сексуальних потреб. Кримінально-правовими ознаками сексуальної експлуатації слід уважати: використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи; здійснення її зі згоди особи, яку експлуатують, або проти її волі; мету одержання прибутку, або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи власних сексуальних потреб.

Визначення сексуальної експлуатації слід закріпити в примітці до ст. 149 КК України поряд з іншими видами експлуатації людини. Сексуальна експлуатація повинна передбачати такі її форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографія та інші подібні протиправні діяння.

У межах кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації слід розглядати ознаки складів злочинів, передбачених ст. 301, 302, 303 КК України, їх кваліфікуючі та

особливо кваліфікуючі ознаки, а також характер (вид і розмір) покарання за ці злочини. Оскільки за злочини, що становлять сексуальну експлуатацію, не передбачено спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, то й зазначені види кримінально-правового заохочення не можуть бути елементом кримінально-правової характеристики цих протиправних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисов В. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів / В. Борисов, О. Пащенко // Вісник академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 180–190.
2. Вознюк А. А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів / А. А. Вознюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1 (86). – С. 154–160.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
4. Буряк М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней: криминологические и уголовно-правовые аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Буряк Мария Юрьевна. – Владивосток, 2005. – 246 с.
5. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Доляновська. – К., 2008. – 18 с.
6. Смирнов Ю. П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Смирнов Юрий Петрович. – М., 2010. – 196 с.
7. Ковалева М. А. Сексуальное насилие и сексуальная эксплуатация: криминологические и уголовно-правовые аспекты, предупреждение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ковалева Марина Александровна. – СПб., 2006. – 299 с.

8. Нагачевська Ю. С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації [Електронний ресурс] / Ю. С. Нагачевська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 4. – С. 241–253. – Режим доступу :

http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvlduvs_2014_4_27.pdf.

9. Плахотнюк Н. В. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Н. В. Плахотнюк. – К., 2002. – 20 с.

10. Науково-практичний коментар до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» / за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, О. М. Литвинова. – К. : Україна, 2013. – 182 с.

11. Протидія торгівлі людьми в Україні : матеріали для практ. використ. працівниками правоохорон. органів та суддями / [Васильєва М. О., Орлеан А. М., Стрекалов Є. Ф. та ін.]. – К. : Тютюкін, 2009. – 112 с.

12. Швед О. В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Швед Ольга Володимирівна. – Х., 2006. – 20 с.

13. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Доляновська Інна Миколаївна. – К., 2008. – 228 с.

14. Орлеан А. М. Поняття та види експлуатації людини: кримінально-правовий аспект / А. М. Орлеан // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 жовт. 2011 р.). – Х. : Право, 2011. – С. 344–347.

15. Орлеан А. Кримінально-правова охорона людини від сексуальної експлуатації / А. Орлеан // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 4 (24). – С. 52–56.

Небитов А. А. – кандидат юридических наук, соискатель кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права Национальной академии внутренних дел

Концептуальные основы уголовно-правовой характеристики сексуальной эксплуатации

Исследованы концептуальные основы и элементы уголовно-правовой характеристики сексуальной эксплуатации. Раскрыто содержание термина «сексуальная эксплуатация» и установлено формы этого явления.

Ключевые слова: сексуальная эксплуатация; преступления, связанные с сексуальной эксплуатацией; порнографические предметы; места разврата; сводничество; сутенерство.

Andrii Niebytov – PhD in Law, Researcher of Department of Criminology and Criminal Executive Law of National Academy of Internal Affairs

Conceptual Framework of Sexual Exploitation Legal Characteristic

Article provides research of conceptual framework of sexual exploitation legal characteristic.

Sexual exploitation is defined as sexual service or other person's sexuality consensual or involuntary usage for financial benefit or satisfaction of third party or personal sexual needs. It is offered to define the legal characteristics of sexual exploitation as: sexual service or other person's sexuality usage; consensual or involuntary usage of sexual service provided by the exploited person; receipt of financial benefit or satisfaction of third party or personal sexual needs.

Detailed arguments are provided for the term «sexual exploitation» to be fixed in the Article 149 explanatory note (Criminal Code of Ukraine) along with other types of human exploitation. Sexual exploitation must include such forms as prostitution, alimentionation of accommodation houses, procurement, pimping, pornography and other illegal actions.

Crimes connected with sexual exploitation are recommended to be divided into three groups of socially dangerous acts: 1) crimes preceding sexual exploitation (Art. 149 of CCU); 2) sexual exploitation crimes (Art. 301, 302, 303 of CCU); 3) crimes involving sexual violence and other crimes against sexual freedom and personal inviolability (Art. 152–156 of CCU) following the sexual exploitation. Within the framework of sexual exploitation legal characteristic it is offered to examine the characteristics of the crimes components under Art-s 301, 302, 303 of CCU, their qualifying and special qualifying features and penalty measure (type and amount).

Argumentation is provided that social relationship targeted by the sexual exploitation crimes involves three subjects: 1) person committing the offence with aim to sexually exploit other person mostly for financial benefit; 2) sexually exploited person; 3) service consignee.

Keywords: sexual exploitation; crimes related to sexual exploitation; pornography items; brothels; procuration; pimping.

УДК 351.764

Ємець Олег Миколайович –
кандидат юридичних наук, старший
викладач кафедри спеціальної
техніки та оперативно-розшукового
документування Національної
академії внутрішніх справ

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ

З'ясовано особливості національного законодавства України у сфері протидії злочинам проти моральності. Здійснено аналіз ключових положень основних законів України, що регламентують протидію таким злочинам. На основі вивчення специфіки правового забезпечення цієї сфери обґрунтовано доцільність окремих змін у законодавстві.

Ключові слова: злочини проти моральності; національне законодавство; мораль; моральність.

Однією з передумов становлення державності та нормального розвитку країни є захист суспільної моралі й моральності кожної людини, що постійно зазнають різностороннього впливу, у тому числі, на жаль, руйнівного. Правоохоронні та державні органи здійснюють заходи із захисту суспільної моралі й моральності, що відображено у відповідних законах і підзаконних нормативно-правових актах, які змінюються та адаптуються до сучасних умов. Від розуміння їх особливостей суб'єктами протидії залежить ефективність діяльності щодо захисту суспільної моралі та моральності, що підтверджує важливість моніторингу законодавчого забезпечення для протидії протиправним діянням, які посягають на моральність.

Дослідженню різних проблем, пов'язаних із захистом суспільної моралі та протидією злочинам проти моральності, приділяли увагу чимало вчених і практиків, зокрема О. М. Бандурка, В. І. Василичук, М. Г. Вербенський, В. Я. Горбачевський, О. М. Джу́жа, Ю. О. Єрмаков, А. А. Небитов,

Д. Й. Никифорчук, С. С. Чернявський. Однак сьогодні залишається актуальним питання протидії протиправним діям, що посягають на моральність людей, адже для здійснення правоохоронної діяльності необхідно усвідомлювати специфіку її правового забезпечення. З огляду на зазначене, метою статті є висвітлення особливостей національного законодавства України у сфері протидії злочинам проти моральності. Відповідно до мети, ставимо завдання: розглянути ключові закони України, що регламентують протидію злочинам проти моральності, проаналізувати їх основні положення та вивчити специфіку для вироблення пропозицій щодо подальшого вдосконалення та підвищення рівня обізнаності працівників правоохоронних органів у цій сфері.

В Україні Основним Законом є Конституція [1], що має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Здійснений аналіз її положень показав, що спеціальної статті щодо захисту суспільної моралі чи моральності в ній немає. Водночас про моральність ідеться в ст. 35 Конституції України [1], де зазначено: здійснення права на свободу світогляду та віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Тобто законодавець в Основному Законі заради інтересів моральності населення допускає обмеження певних конституційних прав. Крім того, у Конституції України [1] закріплено правові норми щодо запобігання та припинення злочинів загалом, а також щодо функціонування органів державної влади, що також пов'язано з протидією злочинам проти моральності.

У законодавчому забезпеченні протидії злочинам проти моральності особливе місце належить Закону України «Про захист суспільної моралі» [2], що встановлює правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль. Його дія поширюється на діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування в частині державного регулювання та контролю за обігом продукції сексуального чи еротичного характеру, на діяльність установ, організацій усіх форм власності, юридичних

осіб і громадян у сфері обігу відповідної продукції на території України, а також за її межами, якщо суб'єктами правовідносин є громадяни України та юридичні особи, зареєстровані відповідно до чинного законодавства України. Водночас його дія не поширюється на виробництво чи розповсюдження документальних матеріалів, художніх творів літератури, мистецтва та культури, що визнані класичним чи світовим мистецтвом, на обіг наукових, науково-популярних, публіцистичних, освітніх матеріалів із питань статі й сексу та виробів сексуального характеру медичного призначення.

У ньому розкрито терміни, що використовуються в цій сфері, зокрема: «видовищний захід сексуального характеру», «дитяча порнографія», «обіг продукції сексуального характеру», «порнографія», «продукція еротичного характеру», «продукція порнографічного характеру», «продукція сексуального характеру». Так, суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що сформувались у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість. Першим у переліку суб'єктів здійснення контролю у сфері захисту суспільної моралі визначено Міністерство внутрішніх справ України.

Статтею 21 цього Закону [2] передбачено, що порушення норм законодавства України про захист суспільної моралі, умов обігу продукції, порядку проведення видовищних заходів сексуального характеру та розповсюдження продукції, що містить елементи порнографії, тягне за собою цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну чи кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством України.

Підставою для кримінальної відповідальності є вчинення суб'єктом злочину суспільно небезпечного винного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом (КК) України [3], проте проведений аналіз його статей показав, що ним окремо не визначаються злочини проти суспільної моралі. Водночас розділом XII Особливої частини передбачено злочини проти громадського порядку та моральності. До злочинів проти моральності, насамперед, слід віднести ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301), створення або утримання місць розпусти і звідництва (ст. 302),

сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303). Такі діяння безпосередньо пов'язані зі сферою дії Закону України «Про захист суспільної моралі» [2], але мають певні особливості.

Незважаючи на схожість понять суспільної моралі та моральності, вони дещо різняться. Не існує єдиного концептуального підходу щодо співвідношення моральності й моралі. Хоча термін «моральність» може вживатись у мові й літературі як синонім моралі, іноді – етики, у більш вузькому значенні моральність – це внутрішня установка індивіда діяти відповідно до своєї совісті та вільної волі – на відміну від моралі, яка, поряд із законом, є зовнішньою вимогою до поведінки індивіда. Нерідко моральність трактують як синонім моралі, але з часів Г. Гегеля прийнято розрізняти мораль (нім. *morality*, англ. *moral, morality*) і моральність (нім. *sittlichkeit*, англ. *morals, virtues*). Згідно з таким поділом, моральність є внутрішньою установкою людини – на відміну від моралі, яка (поряд із законом) є тільки зовнішньою вимогою до поведінки індивіда. У межах такого трактування мораль визнають «протезом моральності». Саме з моральністю пов'язано розрізнення добра та зла за умови, що індивідуум визнає ці категорії [4].

Г. Гегель тлумачить моральність як щось суто вольове, що визначає внутрішню свідомість людини. Він уважає, що особа є високоморальною тільки тоді, коли керується рефлексованою волею, тобто моральність – це якість людини, сформована завдяки зовнішнім вимогам [5, с. 240–241]. Моральність набуває значення самообізнаної свободи, яка стала природою [5, с. 245]. І. Кант визначає моральність як одне з основних понять етики, що впливає з концепції автономної моралі, і вважає, що дія є моральною лише тоді, коли під час її вчинення воля керується тільки моральним законом – категоричним імперативом, тобто виконується лише заради самого морального закону [6, с. 303].

Розглянемо позиції сучасних науковців щодо розуміння цього поняття. Моральність – внутрішні (духовні та душевні) якості людини, що ґрунтуються на ідеалах добра, справедливості, честі тощо, які виявляються у ставленні до людей і природи. Це сукупність норм, правил поведінки людини в суспільстві та природі, що визначаються цими якостями [7, с. 659]. Моральність – відповідність поведінки людей нормам моралі [8; 9, с. 800].

Це сукупність духовних якостей людини, вихованих суспільством на моральних нормах життя [10, с. 3].

З огляду на певну відмінність у тлумаченні термінів «мораль» та «моральність», ст. 21 Закону України «Про захист суспільної моралі» [2], на нашу думку, не цілком відповідає КК України [3], у жодному розділі або статті якого не вказано про відповідальність за злочини проти суспільної моралі. Пропонуємо виправити цю ситуацію шляхом доповнення ч. 1 ст. 21 Закону України «Про захист суспільної моралі» [2] таким твердженням: «В Україні кримінальна відповідальність встановлюється за вчинення злочинів проти моральності, що посягають на внутрішню установку людини діяти відповідно до своєї совісті й волі, а також на сукупність норм і правил поведінки людини в суспільстві, сукупність її духовних якостей, вихованих суспільством на моральних нормах життя». Завдяки такому доповненню буде прослідковуватися логічний зв'язок між захистом суспільної моралі та кримінальною відповідальністю за злочини проти моральності.

Подальше вивчення питання про національне законодавство України у сфері протидії злочинам проти моральності показало, що протиправні аморальні розпусні дії можуть бути передбачені й іншими складами злочинів. Так, ст. 149 КК України [3] передбачено відповідальність за вчинення торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. Згідно з диспозицією статті, обов'язковим елементом такої протиправної діяльності є мета експлуатації, під якою розуміються всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, втягнення в злочинну діяльність, використання в збройних конфліктах тощо.

Крім того, зв'язок зі злочинами проти моральності прослідковується і за змістом примітки до цієї статті, у якій розкривається поняття вразливого стану особи не тільки для торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини, а й для ст. 303 КК України [3], що передбачає відповідальність за сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією. Уразливий стан особи – це

зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Викладене дає змогу стверджувати, що до національного законодавства у сфері протидії злочинам проти моральності належить також Закон України «Про протидію торгівлі людьми» [11], який визначає організаційно-правові засади протидії торгівлі людьми, гарантуючи гендерну рівність, головні напрями державної політики та засади міжнародного співробітництва в цій сфері, повноваження органів виконавчої влади, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, а також порядок надання допомоги таким особам.

У межах ст. 1 цього Закону [11] визначено поняття торгівлі людьми, що означає здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, учинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що, відповідно до КК України, визнаються злочином. Як бачимо, сексуальна експлуатація виділяється окремо. Проте саме вона, як і експлуатація шляхом використання в порнобізнесі, пов'язана з такими злочинами проти моральності, як ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301), створення або утримання місць розпусти та звідництво (ст. 302), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303).

Порівняльний аналіз законодавства України та інших країн показав, що за кордоном комплекс проблем, пов'язаних із надання допомоги жертвам торгівлі людьми, насамперед, які постраждали від сексуальної експлуатації та з якими відбувались аморальні дії, може регулюватись окремим законом, як це передбачено, наприклад, Модельним законом про надання допомоги жертвам торгівлі людьми, прийнятим 3 квітня 2008 р. Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД [12]. Однак особливістю національного законодавства є те, що в нас п'ятий

розділ Закону України «Про протидію торгівлі людьми» [11] присвячений наданню допомоги та захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми. Тобто питання, пов'язані з надання допомоги жертвам торгівлі людьми, передбачені Законом України «Про протидію торгівлі людьми» [11], а отже, у прийнятті окремого закону немає необхідності.

У ст. 2 зазначеного Закону [11] записано, які відносини, що виникають у сфері протидії торгівлі людьми, регулюються Конституцією України, цим Законом, іншими законами й міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, а також прийнятими на їх виконання іншими нормативно-правовими актами. Так, зокрема, Кабінет Міністрів України приймає відповідні документи. Наприклад, Розпорядженням від 15 лютого 2012 р. № 90-р було схвалено Концепцію Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року. Згодом Постановою Уряду від 21 березня 2012 р. № 350 було затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2015 р., метою якої визначено запобігання торгівлі людьми, підвищення ефективності переслідування осіб, які вчиняють пов'язані з нею злочини або сприяють їх вчиненню, а також захист прав осіб, що постраждали від торгівлі людьми, та надання їм допомоги.

Крім цього, робота з протидії злочинам проти моральності регламентується цілим комплексом законів України та підзаконних нормативно-правових актів, що забезпечують діяльність правоохоронних органів, а також регламентують виявлення, запобігання, припинення та розслідування злочинів.

Таким чином, дослідження питання про національне законодавство України у сфері протидії злочинам проти моральності надає можливість зробити такі висновки:

в Україні державні та правоохоронні органи, а також неурядові організації проводять роботу щодо захисту моральності громадян, яка здійснюється з дотриманням вимог чинного законодавства, у тому числі спеціально прийнятих нормативно-правових актів різного рівня;

окремого закону про захист моральності немає, але правову основу протидії злочинам моральності становлять Конституція України [1], деякі закони та інші нормативно-правові акти.

До їх переліку, насамперед, слід віднести КК України [3], закони України «Про захист суспільної моралі» [2] та «Про протидію торгівлі людьми» [11];

згідно із Законом України «Про захист суспільної моралі» [2], порушення норм законодавства України про захист суспільної моралі, умов обігу продукції, порядку проведення видовищних заходів сексуального характеру та розповсюдження продукції, що містить елементи порнографії, тягне за собою, у тому числі, кримінальну відповідальність. Однак КК України [3] не визначає окремого злочину чи злочинів проти суспільної моралі, натомість його розділ XII Особливої частини передбачає злочини проти громадського порядку та моральності. Для узгодження Закону України «Про захист суспільної моралі» з КК України [3] в цій частині пропонуємо до цього Закону внести обґрунтовані вище доповнення.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення національного законодавства України у сфері протидії злочинам проти моральності, підвищення рівня обізнаності щодо особливостей правового забезпечення боротьби з цими злочинами зацікавленими суб'єктами, а також під час здійснення подальших наукових розробок у межах зазначеної проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листоп. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
4. Моральність [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
5. Гегель Г. Работы разных лет : [в 2 т.] / общ. ред. А. В. Гулыги. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 630 с.

6. Философский энциклопедический словарь / [авт.-сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – . – Т. 2. – 1971. 630 с.
7. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс] / Вид-во «Перун», 2005. – Режим доступу : [http://www.lingvo.ua/uk/LingvoDictionaries/Details?dictionary=Explanatory%20\(Uk-Uk\)](http://www.lingvo.ua/uk/LingvoDictionaries/Details?dictionary=Explanatory%20(Uk-Uk)).
9. Словник української мови : [у 11 т.]. – К. : Наук. думка, 1973. – . – Т. 4. : І–М. – 1973. – 840 с.
10. Словарь терминов / [авт.-сост. Ю. В. Рождественский]. – М. : Наука, 2002. – 88 с.
11. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 верес. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 173.
12. Модельный закон об оказании помощи жертвам торговли людьми [Электронный ресурс] : постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 3 апр. 2008 г. № 30–12. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_i43.

Емец О. Н. – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры специальной техники и оперативно-розыскного документирования Национальной академии внутренних дел

Национальное законодательство Украины в сфере противодействия преступлениям против моральности

Выяснены особенности национального законодательства Украины в сфере противодействия преступлениям против нравственности. Проанализированы ключевые положения основных законов Украины, регламентирующих противодействие данным преступлениям. На основе результатов изучения

специфики правового обеспечения этой сферы обоснована целесообразность некоторых изменений в законодательстве.

Ключевые слова: преступления против нравственности; национальное законодательство; мораль; нравственность.

Oleg Yemets – PhD in Law, Senior Lecturer of Special Technique and Operative Investigation Department of National Academy of Internal Affairs

The National Legislation of Ukraine in the Sphere of Combating Crimes Against Morality

One of the conditions of state formation and normal development of the country is the protection of public morality and values of every person exposed to constant diverse influence, including, the devastating one. Law enforcement and government authorities carry out activities to protect public morality and values of every person, and this work is reflected in the relevant laws and regulatory legal acts that change and adapt to current circumstances. Understanding by the counteraction subjects of the peculiarities of legal support determines the effectiveness of their work in protection of public morality and values, confirming the importance of monitoring legislative support to combat unlawful acts that infringe morality.

In Ukraine, government and law enforcement agencies, and nongovernmental organizations are working to protect morality of citizens exercised in compliance with applicable laws, including specially adopted legal acts. A separate law on protection of morality does not exist, but the legal basis of combating crimes against morality includes the Constitution of Ukraine, some of the laws and other legal acts. Into this list, first of all, should be included the Criminal Code of Ukraine, Laws of Ukraine «On Protection of Public Morality» and «On Combating of Human Trafficking».

The Law of Ukraine «On Protection of Public Morality» stipulates that violation of the norms of legislation of Ukraine on protection of public morality, the conditions of circulation of goods, entertainment of sexual nature and distribution of products that contain elements of pornography entails responsibility, including criminal. However, the Criminal Code of Ukraine does not define a particular crime or crimes

against public morality, instead its Chapter XII of Special Section provides for crimes against public order and morality. To harmonize the Law of Ukraine «On Protection of Public Morality» with the Criminal Code of Ukraine in this part, the author offers to make reasonable amendments to the mentioned legal norm.

The results of the study can be used in the improvement of national legislation of Ukraine on combating crimes against morality, to raise awareness of legal support peculiarities of the fight against these crimes by stakeholders, and also at conducting further research in this sphere.

Keywords: crimes against morality; national legislation; morality; values.

УДК 343.228

Бондаренко Віталій Вікторович –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ ЗНИЩЕННЯМ, ПІДРОБКОЮ АБО ЗМІНОЮ НОМЕРІВ ВУЗЛІВ ТА АГРЕГАТИВ ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ

Здійснено аналіз злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу. Доведено, що ці злочини вчиняють в умовах неочевидності, вони мають груповий характер, з огляду на що процесуальним шляхом складно виявити обставини їх учинення та свідків. Обґрунтовано необхідність взаємодії всіх учасників досудового слідства щодо протидії зазначеній протиправній діяльності.

Ключові слова: класифікація; знищення; підробка; номер; транспортний засіб.

Автомобілізація є значним досягненням науково-технічного прогресу, закономірним здобутком цивілізації, без якого неможливо уявити життя європейського соціуму. В Україні, як і в усьому світі, кількість автотранспортних засобів щорічно збільшується. На сьогодні автомобільний парк країни становить близько 14 млн одиниць рухомого складу [1, с. 1].

Останніми роками як в Україні, так і в зарубіжних країнах з-поміж так званих «організованих автомобільних злочинів» виокремлюють злочини, пов'язані зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу. Зазначені злочини як різновид кримінального бізнесу, завдяки своїй прибутковості, є надзвичайно привабливим для злочинців. Діють підпільні майстерні, що здійснюють підготовку цих автомобілів до повторної реалізації здобутих як злочинним, так і

незлочинним шляхом транспортного засобу. Злочинні групи контролюють такі ринки, на яких продають автотранспорт із підробленими або зміненими номерами вузлів та агрегатів.

Відсутність комплексного теоретико-методологічного дослідження діяльності співробітників ОВС щодо профілактики, попередження й розслідування злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, а також погіршення криміногенної обстановки, що виникла у зв'язку зі змінами в законодавстві, підтверджують доцільність і своєчасність виділення автотранспортних засобів як особливого об'єкта криміналістичних експертиз, що потребує негайного вдосконалення, а отже, зумовлює актуальність статті.

Дослідженню проблем протидії знищенню, підробці або заміні номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу в сучасній, як українській, так і зарубіжній, юриспруденції присвячено низку дисертацій, монографій, наукових статей, у яких цю проблематику розглянуто в різних аспектах. Серед авторів зазначених наукових праць такі, як: Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, Л. О. Букалєрова, М. П. Бікмурзіна, О. М. Брисковська, В. В. Віскунов, А. А. Вознюк, С. Б. Гавриша, О. О. Дудоров, М. Й. Коржанський, А. В. Лєсниха, В. А. Мисливий, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, М. І. Хавронюк, С. С. Чернявський, С. С. Яценко та ін.

Більшість учених, які досліджували проблеми протидії знищенню, підробці або заміні номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, здебільшого зосередили увагу на кримінально-правовій та криміналістичній характеристиці цих злочинів, а також особливостях їх розслідування та попередження. Однак проблему класифікації цих злочинів нині ще не розв'язано на рівні ґрунтового комплексного дослідження. Саме тому здійснення аналізу цих питань становить теоретичний і практичний інтерес.

З огляду на вищезазначене, метою цієї наукової роботи є висвітлення питань щодо класифікації злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу.

Одним із найважливіших питань під час застосування кримінального закону є визначення того, який конкретно злочин учинила особа та якою нормою цей злочин передбачено. Цілком і повністю вирішують це питання завдяки класифікації злочинів.

Загалом у світі історично сформувалися два основні підходи до класифікації кримінально караних учинків людини. Перший полягає в тому, що всі кримінально карані діяння передбачені єдиним поняттям – «злочин», у межах якого за ступенем тяжкості виділяють їх певні категорії. Другий підхід, означаючи існування розгалуженої системи злочинних діянь, зводиться до того, що базове поняття «злочинне діяння» містить у собі дві або навіть три термінологічно відмінні категорії – «злочин», «проступок», а іноді й «порушення»*.

Будь-яка сфера діяльності людини чи система знань потребують внутрішнього структурно-логічного впорядкування, без якого неможливо організувати складну справу, виробити методологію наукових досліджень, побудувати навчальний процес. Щоб досягти необхідної впорядкованості, застосовують класифікацію. Чим складніший об'єкт, який має бути класифіковано, тим нагальнішою є потреба в ній.

Поняття «класифікація» походить від латинського слова «classis» та означає «розряд», «клас». Латинський корінь розкриває «квінтесенцію» цього поняття, його найістотніше, найсуттєвіше значення: поділ предметів певної сукупності за спільними ознаками з утворенням системи класів цієї сукупності. Отже, класифікацію тлумачать як систему підпорядкованих певній ознаці понять (класів) у якійсь галузі знань або діяльності людини, використовувану як засіб для встановлення взаємозв'язків між цими поняттями (класами) [2].

Будуючи таку систему підпорядкованих понять, використовують певні спільні ознаки, притаманні цим поняттям. Вони називаються ознаками класифікації та відіграють вирішальну роль в отриманні результату класифікації. Розрізняють натуральну класифікацію, коли за ознаку класифікації беруть істотні ознаки понять, які класифікують, і штучну класифікацію, коли для неї використовують несуттєві ознаки.

* Наприклад, у ФРН поняття «кримінально каране діяння» (straftat) передбачає як власне злочин (verbrechen), так і кримінальний проступок (vergehen); в Іспанії термін «злочинне діяння» (infracción penal) включає злочин (delito) і проступок (falta); у Франції злочинні діяння (infraction) поділяються на злочини (crime), проступки (delit) та порушення (contravention).

Поняття «класифікація злочину» є широко вживаним у кримінальному праві, кримінології, кримінальному процесі, судовій статистиці, інших галузях права та юридичної науки, у правозастосовній практиці. У теорії кримінально-процесуального права, криміналістиці та в інших галузях науки дослідження об'єктів завжди починається з класифікації, яка є одним із методів пізнання. Вона сприяє встановленню як властивостей окремих об'єктів і явищ, так і закономірностей їх розвитку та напрямів практичного використання. Класифікація – категорія логічна, тобто логічна операція, що полягає в розподілі певної множини об'єктів або явищ на класи, види чи групи, за якого кожний об'єкт за певними ознаками відносять до відповідного рівня розподілу, що, зазвичай, називають родом, класом, видом тощо [3, с. 51].

Згідно з правилами логіки, для класифікації потрібно знайти суттєвий критерій (основу) розподілу об'єктів на групи. Цим критерієм може бути спільна для об'єктів кількісна або якісна ознака, що має бути найсуттєвішою, забезпечувати стійкість класифікації загалом і кожної її ланки в загальній системі розподілу множини об'єктів. Класифікації в криміналістиці є досить популярними. Одним з об'єктів криміналістичної класифікації є злочин [4; 5, с. 160]. Поняття злочину та конкретні види злочинів закріплено в їх складах та описано в законодавстві про кримінальну відповідальність. Класифікація злочинів є їх поділом на певні групи за відповідними притаманними їм ознаками, суттєвими з криміналістичної точки зору, зокрема щодо методики розслідування [6, с. 399–400; 7, с. 25].

У численних працях відомих криміналістів зазначено, що вдосконалення методик розслідування окремих видів (груп) злочинів здебільшого залежить від розробки криміналістичної класифікації злочинів. Як слушно зазначає В. В. Тіщенко, об'єкт дослідження може бути правильно пізнаний лише тоді, коли за допомогою класифікації ми проникаємо від вихідного цілого до його елементів, частин, і від них знову до цілого, пізнаючи закономірності наявності таких частин, елементів, їх взаємозв'язку та взаємодії в межах досліджуваної системи [8, с. 29].

Підґрунтям класифікації слугують ознаки об'єктів або явищ. Водночас від мети класифікації залежить, яку саме з ознак потрібно взяти за основу. Різноманітність цілей зумовлює

необхідність уважати за основу класифікації різні ознаки, що тягне за собою різні класифікаційні схеми, типології одних і тих самих явищ. Таким чином, питання вибору підґрунтя класифікації тісно пов'язане з проблемою встановлення мети, для досягнення якої цю класифікацію здійснюють.

На думку О. О. Дудорова, у кримінально-правовому аспекті класифікація злочинів – це поділ злочинів на певні групи залежно від того чи іншого критерію (наприклад, форми вини, родового об'єкта, стадії, на якій закінчено злочинну поведінку, наявності предмета злочину, суб'єкта злочину). У ст. 12 Кримінального кодексу (КК) України 2001 р., на відміну від попереднього кодексу, де містився лише елементарний перелік тяжких злочинів, закріплено класифікацію злочинів залежно від ступеня їх тяжкості (суспільної небезпечності). Назва ст. 12 КК України є більш вдалою, ніж, наприклад, назва ст. 15 КК Російської Федерації, оскільки позначає процес (класифікацію), а не результат (категорії злочинів) [9, с. 93].

Аналіз чинного КК України дає змогу зробити висновок про те, що закріплена в ньому класифікація злочинів має значення для вирішення низки правових питань. Зокрема, вона спрощує редакцію Загальної та Особливої частин КК України [10], впливає на призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від відбування покарання, заміну невідбутої частини покарання на більш м'яке, погашення судимості, застосування обставин, що виключають злочинність діяння, кваліфікацію злочинів.

Основою класифікації слугує критерій, що відображає матеріальну сутність злочину як соціального явища і має певну градацію щодо його змісту, – тяжкість злочину, небезпечність для суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. Крім матеріального критерію, у ст. 12 КК України передбачено формальний критерій класифікації злочинів – певний вид і розмір покарання, типовий, такий, що найповніше відображає тяжкість конкретної групи (категорії) злочинів [11, с. 82–83; 12, с. 37]. Фактично в ст. 12 КК України роль класифікатора злочинів виконує (крім довічного позбавлення волі) максимальна межа покарання у виді позбавлення волі, а з моменту набрання чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за

правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. – також і штрафу, який призначають як основне покарання.

Поеднання в чинній редакції ст. 12 КК України для визначення ступеня тяжкості злочину двох формальних критеріїв – найбільш суворих видів покарань (позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі) та найбільш м'якого виду покарання – штрафу є невдалим законодавчим кроком [13].

Розмір штрафу як основного покарання є показником його суворості відносно інших видів покарань. Зокрема, передбачений санкцією штраф у розмірі понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян стає більш суворим покаранням, ніж громадські роботи, виправні роботи, арешт та обмеження волі, а штраф понад двадцять п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян – більш суворим покаранням, ніж позбавлення волі на строк до десяти років включно. Те, що при цьому не зазнала відповідних змін ст. 51 КК України, у якій штраф, як і раніше, продовжує вважатися найменш суворим з основних покарань, іншими словами, те, що відбулося значне посилення карального впливу штрафу без зміни його місця в системі покарань, – свідчення безсистемності змін КК України, ухвалених 15 листопада 2011 р. Нерівноцінність основних покарань – позбавлення волі та штрафу як формальних критеріїв класифікації злочинів опосередковано визнає законодавець у ч. 6 ст. 12 КК України [9, с. 94].

Саме в санкціях у стислій (сконцентрованій) формі відображено суспільну небезпечність злочину. Санкція – законодавча оцінка рівня суспільної небезпечності злочину певного виду. Слід ураховувати, що під час класифікації злочинів беруть до уваги санкцію статті, а не фактичний розмір (міру) покарання, призначеного судом у конкретній ситуації з урахуванням загальних і спеціальних засад призначення покарання. У зв'язку з цим, наприклад, один рік позбавлення волі, призначений за злочин середньої тяжкості, не перетворює останній на злочин невеликої тяжкості.

Слушним є застереження Л. М. Кривоченко стосовно того, що класифікація, здійснена на основі такого формального критерію, як максимальна межа певного покарання, доцільна лише за умови, що санкції норм Особливої частини відповідають суспільній небезпечності злочинів [12, с. 46–48]. Водночас у

чинному КК України відсутній науковий підхід щодо побудови санкцій як формального класифікатора злочинів. Їм притаманна довільність і недостатність наукового (у тому числі соціологічного та психологічного) обґрунтування. Зокрема, можна констатувати встановлення абсолютно різних покарань за злочини однакової (схожої) суспільної небезпечності й різний вплив однакових кваліфікуючих ознак на зміну міри типового покарання [14, с. 14]. Унаслідок цього наявні санкції нерідко формують викривлене уявлення про суспільну небезпечність певного злочину, у зв'язку з чим проблему конструювання (в аспекті класифікації злочинів) типових санкцій слід визнати однією з пріоритетних у сучасній кримінально-правовій доктрині.

Ще одна проблема, яка стосується впливу санкцій на класифікацію злочинів, – це те, що частина санкцій має надто широкі межі покарання у виді позбавлення волі, унаслідок чого покарання, призначене за конкретний злочин, може виявитись у діапазоні різних категорій тяжкості. Тому можуть бути випадки, коли особі призначають покарання, яке відповідає індивідуальній тяжкості злочину, тоді як інші кримінально-правові наслідки (звільнення від покарання та його відбування, погашення судимості тощо) можуть визначатися з огляду на типову тяжкість злочину.

Відповідно до чинної редакції ст. 12 КК України, особливо тяжкими, тяжкими злочинами, злочинами середньої та невеликої тяжкості можуть бути як умисні, так і необережні злочини. У літературі зазначено, що така ситуація суперечить принципу диференціації кримінальної відповідальності та, відповідно, індивідуалізації покарання. З огляду на це, підґрунтям класифікації запропоновано вважати основний критерій (покарання у виді позбавлення волі на певний строк або довічне позбавлення волі) та додатковий (форма вини) [14, с. 10, 13, 16].

У проекті нового КК України, який розробила робоча група Кабінету Міністрів України, крім санкцій, використано й такий додатковий критерій класифікації злочинів, як форма вини. Зазначений підхід ґрунтувався на кримінологічному міркуванні про те, що суспільна небезпечність осіб, які вчинили необережні злочини, істотно поступається суспільній небезпечності осіб, які вчинили умисні злочини. Отже, відповідно до цього законопроекту, до тяжких та особливо тяжких злочинів належать лише умисні діяння [9, с. 96].

Питання про доцільність запропонованого поглиблення класифікації злочинів залишається відкритим. На користь цього варіанта вдосконалення КК України вказують притаманна останньому недосконалість санкцій та наявний досвід використання законодавцем форми вини як додаткового критерію виділення злочинів (зокрема ст. 45, 46, 81, 97, 107 КК України). Водночас форму вини законодавець уже враховував під час конструювання санкцій* [15, с. 244–245]. На думку автора запропонованих змін, для здійснення класифікації злочинів у Загальній частині КК України вирішальне значення має дотримання основних логічних правил, до яких належить, зокрема, положення про те, що в одній і тій самій класифікації може бути застосовано лише один критерій [14, с. 7]. Таким чином, це логічне правило не є прийнятним для належної класифікації злочинів, що дає змогу констатувати певну непослідовність викладеної наукової позиції.

Зважаючи на криміналістичну позицію, склад знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу є способом приховування незаконного заволодіння транспортним засобом або іншого злочину, а також способом готування до іншого злочину. Проте в кримінально-правовому аспекті такі дії кваліфікують як одиничний злочин або сукупність злочинів [16, с. 304].

Аналіз судової практики свідчить, що в 47,6 % випадків ознаки складу знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу було встановлено судом під час учинення одиничного злочину, а в 53,3 % випадків кваліфікацію за ст. 290 КК України здійснено за правилами сукупності злочинів. З'ясовано, що суміжними злочинами до ст. 290 КК України були такі: ст. 338 КК України (Підробка документів, печаток, штампів і бланків, їх збут, використання підроблених документів); ст. 286 КК України (Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, що управляють транспортними засобами); ст. 289 КК України (Незаконне заволодіння транспортним засобом); ст. 190 КК

* До речі, чимало російських учених досить активно критикують використання в КК Російської Федерації форми вини як додаткового критерію поділу злочинів на види.

України (Шахрайство); ст. 396 КК України (Приховування злочину); ст. 198 КК України (Придбання, отримання, зберігання або збут майна, здобутого злочинним шляхом) [17, с. 7–8].

Суміжними злочинами та правопорушеннями, які співвідносяться або які необхідно відмежовувати від ст. 290 КК України, можуть бути такі, що передбачені ст. 194 КК України (Умисне знищення або пошкодження майна), ст. 209 КК України (Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом), ст. 201 КК України (Контрабанда), ст. 212 КК України (Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також ст. 121 Кодексу України про адміністративні правопорушення (Експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах).

Беручи до уваги всі вищезазначені аргументи, доречно підтримати позицію С. А. Шкоди щодо класифікації злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, а саме:

за способом заволодіння транспортним засобом із метою подальшого знищення, підробки або зміни номерів вузлів та агрегатів такого транспортного засобу пропонуємо поділяти на злочини, учинені шляхом: таємного заволодіння транспортним засобом; відкритого заволодіння транспортним засобом; заволодіння транспортним засобом шляхом обману та зловживання довірою;

за територіальною ознакою діяльності злочинної групи, яка вчиняє злочини, пов'язані зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, можна виокремити злочини, учинені злочинною групою: міждержавного рівня; міжрегіонального рівня; місцевого рівня;

за кількістю злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу: одиничні; серійні;

за видом насильства, що застосовують під час незаконного заволодіння з метою подальшого знищення, підробки або зміни номерів вузлів та агрегатів такого транспортного засобу: поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого; поєднане з погрозою застосування насильства, що не є небезпечним для життя та здоров'я

потерпілого; поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я потерпілого; поєднане з погрозою застосування насильства, небезпечного для життя та здоров'я потерпілого;

за спричиненою шкодою: таке, що завдало значної матеріальної шкоди; таке, що завдало великої матеріальної шкоди;

за кількістю осіб, які брали участь у вчиненні злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу: учинені одноосібно; учинені групою осіб; учинені організованою злочинною групою;

за характеристикою місця вчинення незаконного заволодіння транспортним засобом з метою подальшого знищення, підробки або зміни номерів вузлів та агрегатів такого транспортного засобу: учинене на відкритій місцевості; учинене з проникненням у приміщення чи інше сховище;

за рівнем професіоналізму виконавця злочину: учинене «професіоналом»; учинене «аматором»; учинене «дилетантом»;

за видом транспортного засобу, відносно якого може бути здійснено знищення, підробка або зміна номерів вузлів та агрегатів: автотransпортні засоби; рейкові транспортні засоби (трамваї, тролейбуси); мотоцикли та інші двоколісні транспортні засоби [18].

Розгорнута кримінально-правова класифікація важлива для врахування в комплексі ознак усіх елементів криміналістичної характеристики злочинів. У технології злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу можна визначити три пов'язані між собою елементи: базові злочини, що спрямовані на безпосереднє заволодіння автомобілем (ст. 289 КК України); дії, що є способом або необхідною умовою вчинення незаконного заволодіння (ст. 290, 357, 358, КК України); дії, спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, осіб, які їх отримали, створення уяви про законне походження цих доходів (ст. 198, 209 КК України); дії, пов'язані з протиправною діяльністю службових осіб (ст. 364, 366–370 КК України).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що підроблення та знищення маркувальних позначень на агрегатах транспортних засобів щорічно завдають значних матеріальних збитків державі

та її громадянам, адже дають змогу злочинцям, нехтуючи правові норми, імітувати легалізацію транспортних засобів. Практику розслідування підробки або знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу ускладнено багатьма факторами, у тому числі різноманітним маркуванням, що наноситься на транспортні засоби; відсутністю узагальнених, систематизованих відомостей про місця й способи нанесення маркувальних даних та ознаки їх підробки; відсутністю спеціальних рекомендацій із виявлення транспортних засобів зі зміненими ідентифікаційними позначеннями; відсутністю цілісної теоретично розробленої та практично значущою методики розслідування цих злочинів стосовно початкового етапу.

Запропонована криміналістична та кримінально-правова класифікації є підґрунтям для подальшої диференціації виявів злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або зміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, залежно від окремих елементів криміналістичної характеристики, насамперед способу й обстановки вчинення злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубєва Г. К. Адміністративно-правова кваліфікація порушень водіями правил експлуатації автотransпортних засобів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Г. К. Голубєва. – Ірпінь, 2008. – 20 с.
2. Поняття класифікації та її значення [Електронний ресурс] // Библиотека онлайн. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/15/625.html>.
3. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 717 с.
4. Ахтырская Н. Цели, задачи, функции криминалистической классификации / Н. Ахтырская // Уголовное право. – 2002. – № 2. – С. 88–89.
5. Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування / В. Журавель //

Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 3 (30). – С. 158–167.

6. Герасимов И. Ф. Вопросы криминалистической классификации в методике расследования преступлений / И. Ф. Герасимов // Демократия и право развитого социалистического общества : материалы Всесоюз. конф. (Москва, 21–23 нояб. 1973 г.). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 399–400.

7. Петров С. Є. Розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / С. Є. Петров. – К., 2010. – 242 с.

8. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : [монографія] / В. В. Тіщенко. – О. : Фенікс, 2007. – 260 с.

9. Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів / О. О. Дудоров // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 84–102.

10. Уголовное право России. Общая часть : [учебник] / под ред. Н. М. Кропачева, Б. В. Волженкина, В. В. Орехова. – СПб. : С.-петерб. гос. ун-т, 2006. – 1064 с.

11. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

12. Кривоченко Л. Н. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : [монографія] / Л. Н. Кривоченко. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 120 с.

13. Шапченко С. Зробити краще, щоб не вийшло як завжди / С. Шапченко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 38. – С. 6.

14. Соболев О. І. Класифікація злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. І. Соболев. – Д., 2012. – 20 с.

15. Общая часть уголовного права: состояние законодательства и научной мысли / под ред. Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2011. – 785 с.

16. Віскунов В. В. Кримінологічні та міжнародно-правові умови криміналізації складу знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбаченої с. 290 Кримінального кодексу України / В. В. Віскунов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2014. – № 1. – С. 300–307.

17. Розслідування злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу : [метод. рек.] / С. С. Чернявський, О. М. Брисковська, А. А. Вознюк та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 45 с.

18. Шкода С. А. Кримінально-правова кваліфікація незаконного заволодіння автотранспортними засобами [Електронний ресурс] / С. А. Шкода // Кіровоградський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – Режим доступу :

[http://file:///C:/Users/Vova/Desktop/vamsup_2010_1\(4\)_28.pdf](http://file:///C:/Users/Vova/Desktop/vamsup_2010_1(4)_28.pdf).

Бондаренко В. В. – соискатель научной лаборатории по проблемам досудебного расследования Национальной академии внутренних дел

Классификация преступлений, связанных с уничтожением, подделкой или изменением номеров узлов и агрегатов транспортного средства

Осуществлен анализ преступлений, связанных с уничтожением, подделкой или изменением номеров узлов и агрегатов транспортного средства. Доказано, что данные преступления совершаются в условиях неочевидности, носят групповой характер, в силу чего процессуальным путем сложно выявить обстоятельства их совершения и свидетелей. Обоснована необходимость взаимодействия всех участников досудебного следствия по противодействию указанной противоправной деятельности.

Ключевые слова: классификация; уничтожение; подделка; номер; транспортное средство.

Vitalii Bondarenko – Researcher of Scientific Laboratory on the Problems of Pre-Trial Investigation of National Academy of Internal Affairs

Classification of Crimes Related to the Destruction, Forgery or Replacement of the Vehicle Assemblies and Units

Vehicle ownership is a significant achievement in scientific and technological progress, the logical values of civilization, without which it is impossible to imagine the life of European society. In Ukraine, as elsewhere in the world, the number of vehicles is growing steadily every year.

In recent years, both in Ukraine and in foreign countries among the so-called «organized car crime» crimes related to destruction, forgery or replacement of assembled and units of the vehicle are identified. Crimes involving the destruction, forgery or replacement of vehicle units as a form of criminal activity because of extreme attractive ness to criminals. There are clandestine workshops where vehicles became objects of criminal actions. As well the criminal groups control such markets where vehicles are sold with counterfeit or altered numbers of units and assemblies.

The law enforcement is of serious concern about uprising crime, entitled in legal literature as «criminal vehicle business». This concept covers a wide range of crimes – namely theft, alteration or destruction of identification numbers of units and assemblies, sales of stolen goods, illegal customs clearance, illegal vehicle registration. Since criminal vehicle business occupies a niche in the criminal environment it is not appropriate to separate it from other crimes such as fraud, murder, robbery, extortion, etc. Criminal groups specializing in vehicle business, take control of the activities of commercial entities engaged in importing and sale of foreign vehicle and exporting of stolen vehicles. Under their control vehicle plants and highways with crossing points. The substantiation crime income with minimal risk and expenses made «vehicle business» extremely attractive to organized crime groups and became a major source of profit. Illegal criminal business based on the stolen vehicle transportations becomes transnational and the income is not inferior to drug trafficking and arms trade. Against this background, low

level of prevention, detection and investigation of crimes related to motor vehicles is seemed of nigh danger and one reason for this situation is the lack of high-tech scientific support expert and operative – search activity and investigative practices of law enforcement bodies, adequate to current needs.

This article discusses some aspects of the classification of crimes involving destruction, falsification or change of parts and units of the vehicle.

Keywords: classification; destruction; falsification; the number; the vehicle.

УДК 343.228

Столяр Таїсія Володимирівна –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В РАЗІ ВИНИКНЕННЯ ЕКСЦЕСУ

Висвітлено окремі аспекти перевищення меж необхідної оборони. Здійснено аналіз обставин зазначених дій. З'ясовано види відповідальності за перевищення меж необхідної оборони.

Ключові слова: необхідна оборона; перевищення меж необхідної оборони; ексцес оборони; ознаки перевищення меж необхідної оборони; відповідальність.

Право на захист є природним правом кожної людини незалежно від її професійної, фізичної чи іншої підготовки. Кожен може скористатися правом на необхідну оборону, хоча закон і не зобов'язує це право застосовувати. Так, відповідно до ч. 3 ст. 27 Конституції України, кожен громадянин має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Також у ч. 4 ст. 55 Основного Закону зазначено, що кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Утіленням конституційних положень є ст. 36 Кримінального кодексу (КК) України, згідно з якою кожна особа має право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання незалежно від можливості уникнути його або можливості звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Хоча держава й визначила в межах законодавства право громадян на самозахист, проте донині чимало питань, що стосуються інституту необхідної оборони, залишаються невришеними як у теорії, так і на практиці.

Науково-практичне дослідження інституту необхідної оборони, а також перевищення меж її правомірності протягом багатьох років привертало увагу численних провідних спеціалістів у галузі теорії кримінального права. Значний внесок у вивчення цих питань зробили такі правознавці, як Ю. В. Баулін, С. В. Бородин, І. М. Гатаулін, М. І. Загородников, А. Ф. Істомін, В. Ф. Кириченко, Ю. І. Ляпунов, В. В. Меркур'єв, М. М. Паше-Озерський, А. А. Піонтковський, І. С. Тишкевич, В. І. Ткаченко, М. І. Якубович та ін. Проте, незважаючи на ґрунтовні напрацювання зазначених авторів, чимало аспектів окресленої проблеми залишаються дискусійними й потребують подальшого наукового аналізу.

Метою статті є з'ясування понятійного апарату необхідної оборони, а також виокремлення ознак і видів перевищення меж необхідної оборони.

Поняття необхідної оборони є одним із дискусійних у юридичній науці, а отже, варто зосередити увагу на тих підходах, що слугуватимуть основою подальшого аналізу. Найчастіше в науковій літературі підтримують визначення необхідної оборони, яке запропонував В. Долопчев: «визнане державою за кожним громадянином право власними силами захищати будь-яке право, своє чи чуже, від протизаконного нападу» [2, с. 320].

Нам цілком імпонує думка А. Ф. Бернера, який визначив необхідну оборону як «захист від справжнього протизаконного посягання, що суперечить праву» [3, с. 144]. Водночас таке визначення уточнюють інші автори, зокрема, на думку С. Баршева, необхідна оборона – це «вимушений захист від майбутнього нападу» [4, с. 132].

До дискусій стосовно визначення необхідної оборони долучались і такі вчені, як Н. А. Неклюдов, В. М. Коробенко, В. І. Антипов, М. В. Володько [2].

На законодавчому рівні поняття необхідної оборони визначено в ч. 1 ст. 36 КК України. Так, злочином не вважають спричинення шкоди особі, яка посягає, у стані необхідної оборони, тобто під час захисту прав та інтересів особи, яка захищається, або інших осіб, а також суспільних інтересів держави від суспільно небезпечного посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Дії в стані необхідної оборони, спрямовані на заподіяння шкоди особі,

яка посягає, можуть посягати в заподіянні тілесних ушкоджень, позбавленні волі, спричиненні матеріальних збитків, і навіть – позбавленні життя.

Вивчення літературних джерел, присвячених явищу необхідної оборони, дало змогу сформулювати власне визначення, згідно з яким це поняття означає активну діяльність, спрямовану на захист охоронюваних прав та інтересів особи, яка захищається, іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від злочинного, суспільно небезпечного діяння шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, вимушеної, необхідної та достатньої за певних обставин для негайного відвернення чи припинення посягання.

У межах законодавчого визначення сутність необхідної оборони полягає в правомірному заподіянні шкоди особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання, особою, яка реалізує своє, гарантоване Конституцією України, право на захист інтересів, що охороняються, від суспільно небезпечних посягань. Проте це не означає, що шкода, заподіяна особі, яка здійснила посягання, може бути будь-якою, що закон ніби ставить цю особу поза законом, дозволяючи заподіювати їй будь-яку шкоду. Інтереси особи, яка здійснила посягання, теж охороняються законом: заподіяна шкода не повинна перевищувати певних меж, не повинна перетворюватися на акт помсти. самочинної розправи над такою особою. Іншими словами, заподіяна шкода не має перевищувати меж необхідної оборони.

Особливу увагу варто приділити особливостям інституту необхідної оборони, адже остання, хоча і є правомірною дією, водночас полягає в заподіянні шкоди іншій особі, що в окремих випадках кваліфікується як злочин. Тут важливого значення набуває питання про підставу необхідної оборони – окремий її елемент, що, з одного боку, відособлений від інших її ознак, а з іншого – є першою та фундаментальною її ознакою. У кримінально-правовій науковій джерелах підставу й ознаки необхідної оборони називають умовами правомірності.

Український дослідник Е. Я. Немировський переконує, що поняття «оборона» містить у собі два елементи – посягання й захист, що повинні відповідати певним умовам [5]. Розглянемо вимоги, яким має відповідати підстава необхідної оборони як суспільно небезпечного посягання. У разі встановлення факту

недотримання вимог, що повинні характеризувати суспільно небезпечне посягання, можна констатувати відсутність стану необхідної оборони. У зв'язку з цим одним зі спірних питань теорії та практики необхідної оборони є трактування поняття «суспільно небезпечне посягання». Слід констатувати, що науковці здебільшого з'ясовують зміст терміна «суспільно небезпечне», не приділяючи належної уваги тлумаченню поняття «посягання», юридичний зміст якого також є неоднозначним і суперечливим. Про це свідчить аналіз окремих норм чинного КК України. У ст. 112, 348, 379 зазначеного Закону посяганням є як власне вбивство, так і замах на вбивство певних осіб. Ураховувати ці положення, на нашу думку, слід і під час розгляду підстав необхідної оборони: посягання варто усвідомлювати як безпосередньо суспільно небезпечні дії, так і замах на вчинення таких дій. Окреслені висновки підтверджують також положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1, де в п. 2 зауважено, що стан необхідної оборони виникає не тільки в момент суспільно небезпечного посягання, а й за умов наявності реальної загрози заподіяння шкоди.

Перевищенням меж необхідної оборони, відповідно до чинного законодавства, визнано випадки, коли під час оборони умисно заподіяно надмірну шкоду. З'ясування меж перевищення необхідної оборони, вивчення правозастосовної практики в цій сфері, а також окремих теоретичних позицій, дає змогу виділити такі основні ознаки предмета дослідження:

1) особа перебуває в стані оборони від суспільно небезпечного, дійсного й наявного посягання та з метою захисту законних прав й інтересів заподіює шкоду особі, яка посягає;

2) заподіяна шкода є тяжкою. Згідно з чинним законодавством, такою шкодою є заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження. Отже, заподіяння в стані оборони будь-якої іншої шкоди (середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, матеріальної шкоди незалежно від її розміру тощо) особі, яка посягає, завжди перебуває в межах необхідної оборони та не має визнаватися її перевищенням;

3) заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту. Формулювання «явно» означає, що особа, яка

захищається, достовірно знає про надлишковість такої шкоди в конкретних умовах, розуміє, що посягання може бути відвернено або припинено й через заподіяння меншої шкоди нападникові. Відповідність же шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту визначається з урахуванням тих самих критеріїв, що й під час визначення розміру шкоди в стані необхідної оборони;

4) шкода заподіюється умисно, тобто той, хто обороняється, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння як такого, що перевищує необхідне й достатнє для негайного відвернення чи припинення посягання, передбачає суспільно небезпечні наслідки – тяжку шкоду, яка не зумовлена небезпечністю посягання та обстановкою захисту, а також бажає заподіяння такої шкоди тому, хто здійснює посягання, або свідомо прагне до її настання.

Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність за спеціальними кримінально-правовими нормами. Умисне вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони кваліфікують за ст. 118 КК України, а умисне тяжке тілесне ушкодження за таких самих обставин – за ст. 124 КК України. Заподіяння в стані оборони середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, матеріальної чи іншої шкоди, згідно з чинним законодавством України, не є кримінально караним.

Як зазначає І.С. Тишкевич, перевищення меж необхідної оборони може полягати в несвоєчасності або надмірності оборонних дій. Інколи оборона одночасно є своєчасною, однак надмірною за своєю інтенсивністю [6, с. 75].

Варто також звернути увагу на межі вчинення дії (бездіяльності) в часі, що заподіює шкоду. Оскільки такі межі мають початок і кінець, то заподіяння шкоди до чи після них можна розглядати як заподіяння шкоди поза встановленими межами. Тому вихід поза них свідчить лише про те, що шкоду заподіяно за відсутності відповідної на те підстави. Прикладом такого виходу за межі може слугувати так звана «передчасна» або «запізніла» необхідна оборона. У разі передчасної оборони шкоду заподіюють тоді, коли ще не виникло підстав для цього, а в разі запізнілої – після того, як підстава вже перестала існувати і в заподіянні шкоди явно не існує потреби. За обох цих умов відповідальність за заподіяну шкоду слід визначати на загальних підставах.

В. В. Орехов, наприклад, стверджує, що неможливо визнати вдалою спробу вчених обґрунтувати такі критерії відмежування перевищення меж необхідної оборони, як «несвоечасна» («передчасна», «запізніла»). Окремі випадки визнання судовою практикою так званої «запізнілої оборони» видом перевищення її меж необґрунтовані та суперечать закону [7, с. 112].

Особливу увагу варто приділяти визначенню факту щодо особи, яка обороняється від злочинного посягання, адже зазвичай вона перебуває в стані душевного хвилювання, викликаного спровокованим і несподіваним нападом. Тому вона не завжди спроможна адекватно зважити та оцінити характер небезпеки, що загрожує, і захищатись у такий спосіб, який би приблизно відповідав інтенсивності нападу. Такий психічний стан особи, яка обороняється, може спричинити заподіяння особі, яка здійснює посягання, шкоди в розмірі, що об'єктивно перевищує шкоду, що загрожує особі, яка оборонялася. Таку шкоду не завжди потрібно розглядати як заподіяну в разі перевищення меж необхідної оборони. У цьому разі слід ураховувати, що в стані душевного хвилювання, викликаного посяганням, особа, яка обороняється, не завжди може зважити характер небезпеки й обрати співрозмірні способи захисту, а отже, дії особи, яка обороняється, не слід уважати такими, що вчинені з перевищенням меж необхідної оборони.

У стані необхідної оборони здебільшого досить складно визначити, якою має бути «мінімальна шкода» заподіяння якої буде «достатня» для відвернення посягання. Важливим є те, щоб ця шкода не була явно неспіврозмірною порівняно з відвернутою шкодою.

Питання про відповідність інтенсивності оборони інтенсивності посягання потрібно вирішувати на підставі детального аналізу особливостей конкретного випадку суспільно небезпечного нападу або створення реальної загрози посягання, з урахуванням усіх фактичних його обставин, а також психічних і фізичних особливостей особи, яка обороняється, та особи, яка посягає.

Таким чином, визначаючи те, чи йдеться в цьому разі про правомірну оборону, чи її межі було перевищено, необхідно, як слушно викладено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону»

від 26 квітня 2002 р. № 1, ураховувати в її сукупності такі основні обставини [8]:

відповідність і невідповідність знярядь захисту та посягання;
характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася;
обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема місце й час посягання, його раптовість, негативність до його відбиття, кількість тих, хто посягав, і тих, хто захищався, їх фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини.

Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід зазначити, у чому саме воно полягає (п. 5 Постанови).

Другим різновидом перевищення меж необхідної оборони, як уже було зазначено, є несвоечасність здійснення оборонних дій. Несвоечасна оборона може бути передчасною і запізнілою.

Оборонитися, звичайно, можна від реальної, безпосередньої небезпеки, створеної небезпечними діями особи, яка вчиняє напад. Така небезпека виникає не тільки в момент посягання, а також і тоді, коли існує реальна й невідворотна небезпека негайного вчинення посягання.

Посягання вважається наявним до моменту його закінчення. Для поняття закінченого посягання вирішальне значення мають не юридичні ознаки закінчення складу злочину, а фактичне завершення посягання. Учинення низки злочинів може бути досить тривалим і в часі. Проте під час кваліфікації необхідно зважати також на той факт, щоб між закінченням посягання та заподіяння шкоди не було значного часового проміжку. Потрібно, щоб особа, яка обороняється, перебувала під впливом небезпеки та діяла з метою запобігання їй. Якщо під прикриттям необхідної оборони вчиняється розправа з кривдником, то питання про перевищення її меж відпадає через відсутність самого права на оборону: винна особа підлягає відповідальності й покаранню на загальних засадах, оскільки внутрішнім стимулом діючої особи, що спонукала заподіяти шкоду іншому громадянину, є не намір захистити себе, інших осіб або інтереси суспільства та держави від суспільно небезпечного посягання, а бажання помститися потерпілому, учинити над ним самосуд. Розглядаючи поняття перевищення меж необхідної оборони, необхідно зазначити, що для особи, яка обороняється, далеко не завжди зрозуміло, чи закінчене

посягання, чи воно ще триває, або воно тимчасово перерване й знову може бути продовжене.

Запізніла оборона як вид перевищення її меж наявна за умов, коли:

особа, яка захищається, усвідомлює факт закінчення посягання та відсутність небезпеки його негайного відновлення;

немає значного розриву в часі між закінченням посягання та застосуванням насильства з боку особи, яка обороняється;

особа, яка обороняється, ще перебуває під враженням посягання, яке щойно закінчилося.

Відповідно, перевищення меж необхідної оборони за часом можна констатувати лише тоді, коли суб'єкт керувався мотивами захисту, а також за умови, що між закінченням посягання та заподіянням шкоди особі, яка вчиняла посягання, немає значного часового проміжку; заподіяння шкоди особі, яка вчиняла посягання, передбачає також єдність місця, з яким пов'язане закінчене посягання та запізнілий захист.

Таким чином, перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), явно неспіврозмірної з небезпечністю посягання або явно невідповідної обстановці захисту. Зважаючи на це, можна вирізнити два види ексцесу оборони. Перший вид такого ексцесу (перевищення меж допустимої шкоди) наявний там, де під час захисту від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності (наприклад, у разі припинення порушень громадського порядку, непокори або опору представникові влади й інших подібних посягань) особа, яка захищалася, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або завдає йому тяжких тілесних ушкоджень. У цьому разі заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода явно не відповідає небезпечності посягання. Другий вид ексцесу (перевищення меж достатньої шкоди) передбачає, що особа, яка захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над особою, яка посягає, умисно, без необхідності позбавляє її життя або завдає тяжких тілесних ушкоджень, тобто заподіює тяжку шкоду, явно більшу, ніж вона достатня в сприятливій обстановці захисту, що склалася для того, хто захищається. Верховний Суд України вважає за необхідне з'ясовувати, чи мав той, хто захищався, реальну можливість

ефективно відвернути посягання іншими засобами, із заподіянням меншої шкоди.

Згідно із законом, ексцес оборони можливий там, де заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода (смерть або тяжкі тілесні ушкодження) явно не відповідала або небезпечі посягання, або обстановці захисту. Явність такої невідповідності означає, що заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди повинно перебувати в очевидній, різкій невідповідності або з небезпекою вчиненого посягання, або з обстановкою захисту, що склалася для того, хто захищається. Водночас особа, яка захищається, повинна усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає. Вирішальним тут є суб'єктивне ставлення особи, яка захищається, до заподіяної шкоди. Звідси також випливає, що про перевищення меж необхідної оборони може йтися лише за наявності умислу. Тому не є ексцесом оборони заподіяння тяжкої шкоди з необережності. До того ж, відповідно до ч. 5 ст. 36 КК України, не є перевищенням меж необхідної оборони та не передбачає кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає, будь-якої шкоди в зазначених ситуаціях, аж до позбавлення його життя.

Таким чином, констатування перевищення меж необхідної оборони передбачає такі умови: наявність суспільно небезпечного посягання, від якого можлива необхідна оборона; заподіяння шкоди з метою захисту правоохоронюваних інтересів; заподіяння смерті без необхідності, явно не викликаной характером і небезпекою посягання та обстановкою захисту; спричинення смерті потерпілого або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження умисними діями винної особи.

Відповідно, обстановку захисту слід визначити як реальні можливості й засоби того, хто захищається, для відвернення чи припинення посягання. Відносно сприятливою слід визнати таку обстановку захисту, коли особа, яка захищається, має та усвідомлює свою явну перевагу над особою, яка посягає. Несприятливою для особи, яка захищається, слід уважати таку обстановку захисту, коли реальні можливості за відвернення

суспільно небезпечного посягання були відносно рівними, а тим більше, поступалися можливостям того, хто посягає. У такій обстановці особа, яка захищається, для успішного відвернення посягання змушена заподіювати тому, хто нападає, тяжку шкоду. Така шкода є виправданою, оскільки лише вона є як необхідною та достатньою для успішного відвернення посягання.

Зважаючи на викладене, перспективним напрямом подальших наукових розвідок має бути вирішення питання про те, коли наявна караність діяння в разі перевищення меж необхідної оборони та коли таку караність взагалі виключають. Окремі аспекти цього питання залишаються недостатньо дослідженими, оскільки вбивство за умов перевищення меж необхідної оборони є різновидом убивств за пом'якшуючих обставин, особливостями якого є специфічна обстановка його вчинення та інші додаткові ознаки, що характеризують зміст посягання на життя потерпілого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Коробенко В. М. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін. ; [за ред. М. І. Мельника, В. А. Климента]. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Прав. джерела, 2002. – 432 с.
3. Бернер Ф. Ф. Учебник уголовного права. Части общая и особенная (с примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному). Часть общая. / А. Ф. Бернер. – СПб. : Тип. Н. Тиблена и комп., 1865. – 941 с.
4. Баршев С. И. Общие начала теории и законодательств о преступлениях и наказаниях / С. И. Баршев. – М. : Университет. тип., 1841. – 250 с.
5. Немировский Е. Я. Советское уголовное право / Е. Я. Немировский // Антологія української юридичної думки : [у 10 т.]. – К. : Юрид. кн., 2004. – . – Т. 7. – 2004. – 528 с.

6. Тишкевич И. С. Условия и пределы необходимой обороны / И. С. Тишкевич. – М. : Юрид. лит., 1969. – 216 с.

7. Орехов В. В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. В. Орехов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 217 с.

8. Про судову практику у справах про необхідну оборону : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 1 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2004. – № 12.

Столяр Т. В. – соискатель научной лаборатории по проблемам досудебного расследования Национальной академии внутренних дел

Превышение пределов необходимой обороны: понятие, признаки и виды ответственности при эксцессе

Освещены отдельные аспекты превышения пределов необходимой обороны. Осуществлен анализ обстоятельств указанных действий. Выявлены виды ответственности за превышение пределов необходимой обороны.

Ключевые слова: необходимая оборона; превышение пределов необходимой обороны; эксцесс обороны; признаки превышения пределов необходимой обороны; ответственность.

Taisiia Stolyar – Researcher of Science Laboratory on the Problems of Pre-Trial Investigation of the National Academy of Internal Affairs

Exceeding the Self-Defense Limits: Concept, Characteristics and Types of Responsibility for the Incident

This article highlights some aspects of excess in necessary defense, analyzes legislation enshrined the concept of self-defense, and the circumstances following the excess of necessary defense limits. In this paper, the author partially revealed concepts of necessary defense excess and analyzed the types of liability for exceeding the limits of necessary defense. Article provides that on the legislative level, the concept of self-defense is fixed in the Ch. 1,

Art. 36 of Criminal Code of Ukraine according to which it is not considered an offense causing harm to the person responsible for infringement, in a state of self-defense, that is, in the protection of rights and interests of persons protected or of other persons and public interests of the State from socially dangerous encroachment, provided that there has been excess of necessary defense. It describe the characteristics for the limits of necessary defense exceeded: the existence of a socially dangerous encroachment, which requires self-defense: the harm caused to protect legally protected interests, causing death without being clearly caused by nature and danger of assault and environment protection; the perpetrator intentionally caused the death of the victim or caused serious bodily injury. We found out that exceeding the limits of self-defense entails criminal liability under special criminal law. Murder by exceeding the limits of necessary defense is qualified under Art. 118 of the Criminal Code, and grievous bodily it harm in the same circumstances – be Ch. 124 of the Criminal Code. Causing a state of defense or moderately severe injury, we must note that material or other damage is not a criminal offense under the laws of Ukraine. According to law, excessive defense is possible if caused to the person who infringes, grievous bodily harm (death or grievous bodily harm) clearly did not meet the danger level, or environment protection. Patency of the inconsistency means causing someone who infringes; grievous bodily harm should be in obvious, sudden or non-compliant with the risk of infringement committed or protection of the environment prevailing for protected person.

Keywords: self-defense; exceeding the limits of necessary defense; the excess of defense; signs of exceeding limits of the necessary defense limits; the responsibility.

УДК 343.125

Кастарнов Дмитро Борисович –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

ЗНАЧЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОСОБУ ОБВИНУВАЧЕНОГО, ДЛЯ ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ

Здійснено аналіз правових позицій Європейського суду з прав людини та національної правозастосовної практики щодо врахування обставин, які характеризують особу обвинуваченого, під час прийняття рішень про обрання запобіжного заходу.

Ключові слова: особа обвинуваченого; обставини, що характеризують особу обвинуваченого; запобіжний захід; кримінальний процес; Європейський суд з прав людини.

Зст. 176 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України визначено вичерпний перелік запобіжних заходів, які застосовують під час кримінального провадження слідчий суддя, суд. До них належать: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою. Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи.

Проблеми застосування окремих видів запобіжних заходів досліджено в працях Ю. П. Аленіна, Р. Г. Ботвінова, М. С. Городецької, Ю. М. Грошевого, Т. В. Данченко, Ю. В. Донченка, А. В. Захарка, Л. М. Лобойка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, О. Ю. Татарова, Л. Д. Удалової, М. Є. Шумила та ін.

Чітка законодавча регламентація підстав, умов і порядку застосування запобіжних заходів, обставин, які враховують під час їх обрання, вимог до процесуальних документів і порядку розгляду судом питання про застосування запобіжних заходів є гарантією виконання завдань та додержання загальних засад кримінального провадження.

Відповідно до положень КПК України, на виконання цих вимог у межах кримінального процесуального закону визначено низку аспектів, серед яких:

1. Мета застосування запобіжного заходу, тобто забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків.

2. Ризики невиконання підозрюваним, обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків і перелік можливих конкретних дій підозрюваного, обвинуваченого, які він може вчинити з метою ухилення від виконання процесуальних обов'язків, підстави. Зокрема, він може: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку з речей чи документів, що мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста в цьому кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому його підозрюють, обвинувачують.

3. Підстава застосування запобіжного заходу – наявність обґрунтованої підозри в учиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, що слугують достатніми підставами для того, щоб слідчий, суддя, суд уважали, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України.

4. Обмеження ініціативи слідчого, прокурора щодо застосування запобіжного заходу без наявності для цього відповідних підстав (ст. 177 КПК України).

5. Перелік обставин, які оцінюють слідчий суддя, суд під час вирішення питання про обрання запобіжного заходу, а саме: 1) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі в разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого його підозрюють, обвинувачують; 3) вік і стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого; 4) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність у нього родини й

утриманців; 5) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання; 6) репутація підозрюваного, обвинуваченого; 7) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого; 8) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого; 9) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися щодо нього раніше; 10) наявність повідомлення особі про підозру в учиненні іншого кримінального правопорушення; 11) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюють, обвинувачують особу, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюють, обвинувачують особу, а також вагомість наявних доказів, що підтверджують відповідні обставини (ст. 178 КПК України).

6. Вимоги до клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів, що передбачас: 1) короткий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у якому підозрюють або обвинувачують особу; 2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням частини, статті Закону України про кримінальну відповідальність; 3) виклад обставин, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу в учиненні кримінального правопорушення і посилання на матеріали, які підтверджують ці обставини; 4) посилання на один або кілька ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України; 5) виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, а також посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; 6) обґрунтування неможливості уникнути ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів; 7) умотивування необхідності покладення на підозрюваного, обвинуваченого конкретних обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України. До клопотання додають: 1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання; 2) перелік свідків, яких слідчий, прокурор вважають за необхідне допитати під час судового розгляду щодо запобіжного заходу; 3) підтвердження того, що підозрюваному, обвинуваченому надано копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовано необхідність застосування запобіжного заходу (ст. 184 КПК України).

7. Обов'язки слідчого судді, суду під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу щодо встановлення, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про: 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) наявність достатніх підстав уважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, і на які вказує слідчий, прокурор; 3) недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, визначеним у клопотанні (ст. 194 КПК України).

Здійснення аналізу цих вимог дає змогу констатувати, що обставини, які характеризують особу обвинуваченого, посідають одне з чільних місць у системі наведених положень. Наприклад, у ст. 178 КПК України з наявних 11 позицій у переліку обставин, які враховують під час обрання запобіжного заходу, шість – безпосередньо стосуються обставин, що характеризують особу обвинуваченого. Так само прослідковується зв'язок цих обставин з іншими законодавчими положеннями, що визначають порядок обрання запобіжного заходу. Це цілком закономірно, адже застосування запобіжного заходу завжди відбувається відносно конкретної особи, якій притаманні певні соціальні, професійні, індивідуальні, біологічні, психологічні, медичні, біографічні ознаки, риси, якості, особливості та властивості, які ураховують під час обрання запобіжного заходу. До того ж, застосування запобіжного заходу лише на підставі доказів, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення конкретною особою, може призвести до невиправданого обмеження прав і свобод особи, яка це правопорушення не вчиняла. Розглянемо такий зв'язок більш детально.

Якщо проаналізувати зміст вимоги щодо забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків як мети застосування запобіжних заходів, то можна зазначити, що така поведінка особи здебільшого залежить від її особистих якостей і ставлення до вчиненого. Однією з причин необхідності застосування запобіжного заходу є об'єктивні сумніви в тому, що, з огляду на особисті характеристики, підозрюваний чи обвинувачений можуть ухилитися від виконання процесуальних обов'язків.

Запобігання спробам підозрюваного, обвинуваченого вчинити певні дії, визначені в ч. 1 ст. 177 КПК України, так само пов'язано з обставинами, що характеризують особу обвинуваченого, оскільки ймовірність (реальність) настання певного ризику може залежати від характеристик особи, передбачених у ч. 4 ст. 91 КПК України. Це може бути неналежна поведінка під час досудового розслідування (погрози, спроби тиску, повідомлення про «зв'язки», які допоможуть уникнути відповідальності або здійснити втечу), виявлені факти недобросовісності обвинуваченого, підозрюваного (нез'явлення за викликом до органу досудового розслідування, очевидне зловживання правом подавати клопотання з метою затягування досудового розслідування), обставини його сімейного життя (родичі, які проживають за кордоном, факти поведінки, що свідчать про можливий намір втечі – терміновий продаж майна, одержання документів для виїзду за кордон), біографії (неналежна поведінка, факти переховування від органів досудового розслідування та/або суду, що спостерігалися під час інших проваджень) та ін.

У правових позиціях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово підкреслювалось, що ймовірність (можливість) втечі, переховування підозрюваного, обвинуваченого оцінюється не лише на підставі тяжкості санкції, а й з урахуванням інших обставин, зокрема тих, що характеризують особу обвинуваченого. Наприклад, у справі «В. проти Швейцарії» [1, с. 91–92] ЄСПЛ зазначає, що небезпеку переховування від правосуддя не можна виміряти тільки залежно від суворості можливого покарання; її потрібно визначати з урахуванням низки інших факторів, які або можуть підтвердити наявність небезпеки переховування від правосуддя, або ж зробити її настільки незначною, що вона не може слугувати підставою для тримання під вартою. Водночас потрібно враховувати характер обвинуваченого, його моральні якості, статки, зв'язки з державою, у якій його переслідували в межах закону, та його міжнародні контакти.

В іншій справі «Пунцельт проти Чехії» [1, с. 93] ЄСПЛ зауважив, що, оцінюючи ризик переховування, можна брати до уваги той факт, що особа вже ухилялася від виконання процесуальних обов'язків, а також визнав достатньою мотивацію

національного суду щодо тримання під вартою заявника з огляду на те, що він вже ухилявся від кримінального процесу в Німеччині, мав численні ділові зв'язки за кордоном і що йому загрожувало відносно суворе покарання. У справі «Мамедова проти Російської Федерації» [1, с. 93–94] ЄСПЛ зауважив, що національний суд не зазначив ніяких рис особистості або поведінки власне заявниці, що б підтверджували їх висновок про наявність імовірності того, що вона переховуватиметься. У заявниці не було злочинного минулого, було постійне місце роботи й проживання, усталений спосіб життя, двоє малолітніх дітей, а її батько тяжко хворів. Національні суди не врахували й тієї обставини, що заявниця мала змогу втекти після обшуку в її квартирі, але не зробила цього. Натомість застосування запобіжного заходу тримання під вартою відбулося на підставі того, що один зі співучасників злочину виїхав за кордон.

Змістовне узагальнення позицій ЄСПЛ щодо ймовірності втечі підозрюваного, обвинуваченого та його переховування від правоохоронних органів пропонує В. О. Рибалко: 1) така ймовірність не може оцінюватися лише на основі покарання, що загрожуватиме цій особі, адже слід враховувати й інші релевантні обставини (які або можуть підтвердити ймовірність втечі, або зроби́ти її незначною). Водночас потрібно враховувати характер обвинуваченого, його моральні якості, статки, зв'язки з державою, у якій його переслідували за законом, та його міжнародні контакти; 2) під час оцінювання ризику переховування від правосуддя можна брати до уваги (поряд з іншими обставинами) той факт, що особа вже ухилялася від правоохоронних органів; 3) суто поведінка співучасника (співобвинуваченого) не може бути вирішальним фактором для оцінювання ризику переховування від правосуддя іншого співучасника, тому така оцінка має ґрунтуватися на особистих обставинах особи, щодо якої застосовують запобіжний захід; 4) національним судам слід враховувати те, чи мав обвинувачений можливість у зв'язку зі здійсненням щодо нього процесуальних дій (зі змісту яких він міг зрозуміти, що стосовно нього було розпочато кримінальне переслідування) втекти раніше. Якщо така можливість була, а обвинувачений нею не скористався, то ризик втечі на момент розгляду питання про тримання під вартою (чи застосування іншого запобіжного

заходу) значно зменшується; 5) на оцінку можливого ризику переховування від правоохоронних органів може впливати й інформація про те, що особа терміново збуває житло, у якому вона тривалий час проживала, закриває рахунки в банку, купує валюту, звільняється з роботи. Однак така інформація повинна бути не голосливою, а підтвердженою; 6) зазначення в рішенні про продовження строку запобіжного заходу тих самих підстав, що й у рішенні про його застосування, є неприйнятним під час обґрунтування потреби збереження такого запобіжного заходу (слід наводити додаткові мотиви) [2, с. 156–157].

Для належного оцінювання ризику знищення, переховування або спотворення будь-яких речей чи документів, що є суттєвими в контексті встановлення обставин кримінального правопорушення, також мають значення обставини, які характеризують особу обвинуваченого. Так, наприклад, якщо у зв'язку з власною професійною діяльністю або за наявності ділових чи інших зв'язків особа має доступ до відповідних документів або речей, існує ймовірність, що вона скористається нагодою та вчинить зазначені дії.

Незаконний вплив на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста в цьому ж кримінальному провадженні, звісно, пов'язаний із соціальними, індивідуальними, психологічними та іншими обставинами, що характеризують особу обвинуваченого. Так, поведінка під час досудового розслідування може свідчити про ймовірність такого ризику, якщо особа вдавалася до погроз, існують факти тиску на зазначених учасників кримінального провадження, або іншого впливу (спроб впливу) – підкуп, умовляння, переконування, шантаж тощо.

ЄСПЛ неодноразово висловлював позицію щодо критеріїв оцінки ймовірності того, що обвинувачений може погрожувати свідкові, іншим учасникам провадження знищення доказів або іншим способом перешкоджати провадженню в справі. Наведемо деякі з них, де наголошено на необхідності врахування обставин, що характеризують особу обвинуваченого.

Так, Суд зазначає, що на початкових етапах розслідування можливість перешкоджати правосуддю обвинуваченим обґрунтовує перебування такої особи під вартою. Водночас після зібрання доказів це обґрунтування стає менш переконливим.

Зокрема, стосовно можливості вчинення тиску на свідків ЄСПЛ переконує: національні суди повинні показати, що протягом відповідного періоду ув'язнення заявника був і продовжував залишатися істотний ризик залякування свідків; недостатньо покладатися лише на якусь абстрактну можливість, не підкріплену якими-небудь доказами. Суд також має проаналізувати доречні факти, зокрема прогрес у розслідуванні або судовому провадженні, особу заявника, його поведінку до та після затримання, а також будь-які інші конкретні чинники в обґрунтування ризиків, пов'язаних із тим, що він може зловживати повернутою свободою за допомогою дій із метою фальсифікації або знищення доказів, чи спричиненням тиску на потерпілих (п. 88 постанови від 10 січня 2012 р. у справі «Сокурєнко проти Російської Федерації»). Суд визнає, що в справах зі значною кількістю обвинувачених небезпека того, що ув'язнений у разі звільнення може тиснути на свідків або іншим чином перешкоджати розгляду в справі, часто досить висока. Усі ці фактори можуть виправдати порівняно тривалий період утримання під вартою. Однак вони не дають органам влади необмежених повноважень щодо продовження цього запобіжного заходу. Суто той факт, що особу обвинувачують у злочинній змові, є недостатнім для виправдання тривалих періодів тримання під вартою. Завжди слід брати до уваги особисті обставини та поведінку особи (п. 53 постанови від 15 березня 2011 р. у справі «Сизов проти Російської Федерації»).

Низку обставин, що характеризують особу обвинуваченого, а також впливають на ризик того, що останній може погрожувати свідкові чи іншим учасникам провадження знищити докази або іншим способом зашкодити провадженню в справі, ЄСПЛ визначив у постанові від 5 лютого 2013 р. у справі «Мхітарян проти Російської Федерації». Зокрема, було констатовано, що для національних судів однією з головних підстав для тримання заявника під вартою слугує ймовірність того, що він буде намагатися вплинути на показання свідків (п. 94 постанови). У постановах про продовження терміну тримання під вартою було підкреслено, що припущення про ризик змови ґрунтувалися на конкретних випадках погроз стосовно потерпілих і свідків, а також стосовно прокурора, що займається даною справою. Влада вважає, що ризик тиску на учасників кримінального процесу

настільки реальний, що прокурору було забезпечено охорону (п. 96 постанови). Оцінка Судом наявності в справі розглянутого ризику: Суд повторює, що стосовно ризику тиску на свідків на початкових стадіях розгляду, судові влади посилялися на заяви потерпілих і свідків, які скаржилися до слідчих органів на погрози, що надходять на їх адресу, а також матеріальну винагороду, пропонуване ним особами, які перебувають у близькому колі спілкування із заявником. Влада вважає, що значні фінансові статки та зв'язок заявника з кримінальним середовищем надає йому можливість вплинути на свідків і знищити докази в разі, якщо його буде звільнено з-під варти. За таких обставин Суд готовий прийняти аргумент про те, що на початкових етапах провадження в справі суди на законних підставах могли оцінити ризик, що в разі звільнення заявник міг уникнути правосуддя, учинити повторне правопорушення або перешкоджати проведенню розслідування у зв'язку з власне природою його кримінальної діяльності (п. 94 постанови). Будучи не впевненим у тому, що стан здоров'я заявника повністю виключає ризик його втечі, і не є достатнім, щоб переважити його право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення до суду, ЄСПС вважає, що ризик змови настільки великий, що не може бути виключений навіть у разі змін у стані здоров'я заявника до такої міри, що його тримання під вартою більше не може бути виправданим (п. 95 постанови).

У постанові від 10 січня 2012 р. у справі «Арутюнян проти Російської Федерації» Суд не взяв до уваги те, що зміни в стані здоров'я заявника у квітні 2009 р. зменшили ризик того, що обвинувачений може погрожувати свідкам чи іншим учасникам кримінального судочинства знищити докази або в інший спосіб перешкоджати провадженню в справі. Таким чином, він більше не виправдовував міру тримання під вартою. Рішення про продовження термінів узяття під варту на час проведення досудового розслідування й судового розгляду підкреслюють той факт, що ризик вступу в змову було обґрунтовано конкретним статусом заявника в кримінальному світі. Національна влада визнала, що ризик чинення тиску на свідків або перешкоджання провадженню іншим незаконним чином був настільки суттєвим, що вони прийняли рішення про проведення закритого судового засідання (п. 107 постанови) [3].

З урахуванням недостатності (недоведення) обставин, що характеризують особу обвинуваченого, з позиції ризику погрожування свідкові, іншим учасникам кримінального провадження, знищити докази або іншим чином завадити провадженню в справі Суд також висловив принципову позицію. Наприклад, у справі «Гришин проти Російської Федерації» (постанова від 24 липня 2012 р.) ЄСПЛ зауважує, що в рішеннях національних судів було зазначено низку потерпілих і свідків, які висловили свої побоювання щодо помсти з боку заявника під час досудового слідства, яке закінчилось у вересні 2003 р. На пізній стадії судового розгляду одного того факту, що заявника обвинувачували в учиненні тяжких злочинів, було недостатньо для продовження терміну утримання під вартою, тим більше з огляду на відсутність доказів його неправомірної поведінки протягом року та п'яти місяців перебування на волі до його взяття під варту (п. 149 постанови). Посилання національних судів на потерпілих і свідків, які побоювалися помсти з боку заявника під час судового розгляду, заслуговує на особливу увагу. З протоколу засідання обласного суду від 6 грудня 2005 р. випливає, що один із потерпілих, побоюючись помсти з боку заявника та інших підсудних, відмовився від явки та дачі показань у суді першої інстанції в тому разі, якщо їх буде залишено на волі. Згідно з протоколом судового засідання, заявник заперечував будь-які загрози та здійснення тиску на цього потерпілого, принаймні після досудового розслідування. Залишається незрозумілим, на чому ґрунтувалися страхи потерпілого. Водночас відсутність доказів неналежної поведінки заявника протягом одного року та п'яти місяців під час його перебування на волі до розглянутого терміну утримання під вартою є також непереконливою підставою. Цей висновок слушний і стосовно інших рішень обласного суду, у яких він посилався на побоювання помсти з боку заявника, що були в інших потерпілих і свідків, не оцінивши їх обґрунтованість (п. 150 постанови).

Отже, з огляду на зазначені та інші позиції ЄСПЛ, можна констатувати, що Суд наголошує на особливому значенні обставин, які характеризують особу обвинуваченого, для ухвалення об'єктивних та обґрунтованих рішень. У багатьох випадках такі обставини конкретно визначено та оцінено з огляду

на їх безпосередній вплив на ризик (його відсутність) ухилення підозрюваного, обвинуваченого від виконання процесуальних обов'язків. У кожному разі критики зазнають підходи національних судів, у яких не враховано та не досліджено обставини, що характеризують особу обвинуваченого.

У п. 10 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 4 квітня 2013 р. № 511-550/0/4-13 зазначено, що в кожному разі розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя, суд, вирішуючи питання про обрання запобіжного заходу, окрім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України, на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі відповідно до ст. 178 КПК України. Стосовно обставин, що характеризують особу підозрюваного (обвинуваченого), суд конкретизував положення п. 3-8 ч. 1 ст. 178 КПК України. Так, встановлення віку передбачає з'ясування, чи є особа неповнолітньою або похилого віку, стану здоров'я – наявності тяжких хвороб, інвалідності, нездатності самостійно пересуватися. Міцність соціальних зв'язків підозрюваного (обвинуваченого), у тому числі наявність у нього родини й утриманців потребує з'ясування сімейного стану цієї особи, стану здоров'я членів його сім'ї, кількості й віку дітей, строку фактичного проживання в цій місцевості тощо. Ураховуючи репутацію підозрюваного (обвинуваченого), слідчий суддя, суд зобов'язаний проаналізувати матеріали сторін кримінального провадження, об'єктивно оцінити надані характеристики на цю особу з місця роботи, навчання, проживання; дані, що свідчать про перебування підозрюваного (обвинуваченого) на обліку в наркологічному, психоневрологічному диспансері тощо. Встановлення майнових статків передбачає з'ясування наявності належного цій особі нерухомого майна за місцем проживання та інших місцевостях, транспортних засобів, грошових банківських вкладів, їх розміру (за наявності відомостей, наданих стороною захисту) [4].

Вивчення емпіричних даних дало змогу також виявити найбільш поширені недоліки в роботі слідчих щодо зазначення в клопотаннях про обрання запобіжного заходу обставин, які характеризують особу обвинуваченого. Вони полягають у

такому: 1) відсутність у клопотаннях конкретних і деталізованих відомостей про особу обвинуваченого (37 %); 2) дублювання положень п. 3-8 ч. 1 ст. 178 КПК України без конкретизації їх змісту (наприклад, «не має міцних соціальних зв'язків», «одружений» та ін.) (63 %); 3) недолучення документів, у яких відображено обставин, що характеризують особу обвинуваченого і на які посилається слідчий у клопотанні (43 %).

Отже, загальною вимогою до клопотання слідчого про обрання запобіжного заходу є обов'язковість наведення доказів, у тому числі обставин, які характеризують особу обвинуваченого, недопущення тверджень загального характеру, безпідставних припущень.

На нашу думку, під час підготовки клопотань слідчий обов'язково має зважати на позицію ЄСПЛ щодо обсягу, конкретизації та вимог до викладення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, у відповідних клопотаннях, оскільки саме ці документи є підставою для ухвалення рішень судом, для якого застосування практики ЄСПЛ є обов'язковим, адже слугує запорукою формування умов сучасного правосуддя, відповідності вимогам міжнародних стандартів кримінального судочинства.

Отже, доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого (підозрюваного), сприяє правильному застосуванню запобіжного заходу, забезпечує виконання процесуальних обов'язків обвинуваченого (підозрюваного) та запобігає виникненню ризиків, передбачених у ст. 177 КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Дж. Макбрайд. – К. : К.І.С., 2010. – 576 с.
2. Рибалко В. О. Наявність ризику переховування від органів досудового розслідування та/або суду як одна з підстав застосування запобіжного заходу / В. О. Рибалко // Форум права. – 2015. – № 2. – С. 152–158.
3. Правовые позиции Европейского суда по правам человека, касающиеся применения пункта 3 статьи 5 Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.supcourt.ru/print_page.php?id=8856.

4. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14>.

*Кастарнов Д. Б. – ад'юнкт кафедри уголовного процесса
Национальной академии внутренних дел*

Значение обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого, при избрании меры пресечения

Проанализированы правовые позиции Европейского суда по правам человека и национальной правоприменительной практики относительно использования обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого, при принятии решений об избрании меры пресечения.

Ключевые слова: личность обвиняемого; обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого; мера пресечения; уголовный процесс; Европейский суд по правам человека.

*Dmytro Kastarnov – Adjunct of Department of Criminal
Procedure of National Academy of Internal Affairs*

Value of Circumstances Characterizing the Personality of the Accused for Preventive Measure Selection

In terms of clear legal regulation of grounds, conditions and order of preventive measures, the circumstances taken into account in their election, the requirements for procedural documents and pre-trial procedure, the application of preventive measures is a guarantee that the tasks and the general principles of criminal proceedings will be considered and fulfilled.

The legal position of the ECHR is to ensure that the Court highlights and emphasizes the special significance of the circumstances characterizing the personality of the accused to make objective and informed decisions. Many solutions are specifically identified and assessed with circumstances by their direct impact on

risk of suspect evasion fulfillment of procedural obligations by accused. In any case subjects to criticism are national courts ignoring the circumstances that characterize the personality of the accused.

The requirement to request investigative custody can determine the binding guidance evidence, including the circumstances that characterize the identity of the accused, to prevent allegations of any unfounded assumptions.

While preparing applications; investigators must consider the position of the ECHR on the scope, specificity and presentation requirements for circumstances that characterize the accused on the relevant request, because these documents are the basis for decisions made by the court of the application of the ECHR to which is mandatory, which, in turn, is the key to creating conditions of justice that meets international standards of criminal justice.

Keywords: identity of the accused; the circumstances that characterize the identity of the accused; preventive measure; criminal process; European Court of Human Rights.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

УДК 351.9

Макаренко Наталія Костянтинівна –
кандидат юридичних наук, професор
кафедри управління оперативно-службової
діяльності Національної академії
Служби безпеки України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Розглянуто актуальні проблеми здійснення державного контролю у сфері кримінального судочинства, яскравим прикладом якого є судовий контроль за забезпеченням прав і свобод особи. На підставі здійсненого аналізу встановлено соціально-правову природу судового контролю.

Ключові слова: державне управління; контроль; суд; судовий контроль; суспільство; функція.

Історія людства свідчить, що законність і дисципліна є головними передумовами існування будь-якої держави. Вони невід'ємні одна від одної. Законність можлива лише за умови суворого дотримання дисципліни всіма фізичними та юридичними особами, а дисципліна, відповідно, зумовлена межами закону.

Контроль – основний спосіб забезпечення законності й дисципліни в державному управлінні. Він є одним із найважливіших елементів державного управління, важливою функцією держави. Без організації та здійснення контролю неможлива діяльність державного апарату, інших державних структур. Будь-яке рішення чи дія у сфері державного управління закінчуються контролем за їх виконанням, інакше вони не матимуть сенсу. Контроль є одним із головних чинників, що дисциплінує поведінку службовців державного апарату й

громадян як у сфері державного управління, так і в суспільстві загалом. Це те, що робить «прозорим» для суспільства діяльність держави, а для держави – внутрішньосуспільні відносини, стан роботи окремих державних та інших утворень тощо. Особливої актуальності державний контроль набуває в правовідносинах, під час реалізації яких можливі посягання на права й свободи особи. Саме такі правовідносини притаманні сфері кримінального судочинства. Адже під час кримінальних проваджень особа може зазнавати найвідчутніших перепон у здійсненні власних прав і свобод, до того ж такі перешкоди можуть бути наслідком порушень законодавства. Запобігати таким правопорушенням покликаний судовий контроль як окремий спеціалізований вид державного контролю.

Питанням державного контролю присвячено праці О. Ф. Андрійка, А. Т. Боннера, Н. П. Кучерявенка, В. В. Малькова, М. С. Студеникиної, Х. Х. Шнейдера, О. В. Шоріної та інших учених. Проблемам контролю у сфері кримінального судочинства приділили увагу В. С. Афанасьєв, Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін, А. Р. Туманянц, Н. М. Чепурнова й інші науковці. Водночас змісту соціально-правової природи судового контролю як окремого виду державного контролю в окремо взятій сфері правозастосування, відображеного в положеннях чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, та пов'язаних із цим питань приділено ще не достатньо уваги.

Метою пропонованої увазі статті є висвітлення найактуальніших питань, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням державного контролю за дотриманням прав і свобод особи у сфері кримінального судочинства.

Історично склалося так, що процесуальні дії та заходи процесуального примусу у сфері кримінального судочинства поділяються на такі, для вчинення яких:

достатньо волевиявлення суб'єкта досудового розслідування;
необхідним є юридичне втручання з боку іншого суб'єкта кримінального судочинства (прокурора, слідчого судді або судді).

В. С. Афанасьєв та В. В. Лазарєв називають таке втручання процесуальним контролем [1, с. 365–366]. Науковці визнають співвідношення нагляду та контролю як часткового та загального. З огляду на розширення повноважень суду в нашій країні, необхідно більш детально висвітлити наведені види процесуального втручання.

Контроль (від фр. *controle*) тлумачать як перевірку виконання чого-небудь (наприклад, законів, планів); облік, спостереження за чим-небудь (фінансовий нагляд, нагляд у техніці тощо) [2, с. 446–447]. Тобто контроль може відбуватись як після виконання чого-небудь, так і безпосередньо під час здійснення будь-чого (у вигляді нагляду). Наглядом називають пильнування, слідкування з метою забезпечення порядку [3, с. 148]. Нагляд зазвичай здійснюють одночасно з явищем, яке відслідковують, а не після нього. У юридичній літературі, яка дісталась нам у спадок від колишнього СРСР, використано більш конкретні поняття: «контроль внутрішньовідомчий», «контроль і перевірка виконання», «контроль фінансовий», «прокурорський нагляд», «наглядова інстанція», «наглядове провадження» [4, с. 369–370, 432–433] тощо. Досудового розслідування безпосередньо стосується таке явище, яке за часів СРСР визначали юридичним терміном «прокурорський нагляд». У сучасній Конституції України його визначено як «нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство» (ст. 121) [5]. До того ж, на прокуратуру покладено такі види нагляду, як нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, а також нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами (ст. 121 Конституції України) [5].

У межах законодавства передбачено такі права прокурора: мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування; погоджувати або відмовляти в погодженні клопотань слідчого до слідчого судді щодо проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій у випадках, передбачених Законом, чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання тощо. Ці та інші права свідчать про широкі юридичні повноваження, пов'язані з втручанням у діяльність слідчого, провадження досудового розслідування. Прокурор був та є зобов'язаним нині здійснювати постійний нагляд за виконанням

законів органами, які здійснюють досудове розслідування та оперативно-розшукову діяльність.

З прийняттям Конституції України право впливати на хід досудового розслідування отримав суд. Воно набуває реалізації під час розгляду пропозицій органів досудового розслідування щодо обмеження конституційних прав особи, а також скарг на дії слідчого та прокурора. Цій діяльності притаманний здебільшого епізодичний характер, що відрізняє її від прокурорського нагляду. Використання під час досудового розслідування прокурорського нагляду та судової діяльності не є чимось новим у кримінальному процесі нашої країни. У дореволюційний період, відповідно до вимог Статуту кримінального судочинства 1864 р., одночасно на розслідування справи впливали прокурорський нагляд та суд. Прокурорський нагляд передбачав постійне спостереження за слідством у місці його провадження та надання пропозицій, обов'язкових для виконання. Судова діяльність під час досудового слідства здійснювалась у вигляді делегувань суддею прав на проведення деяких процесуальних дій слідчому (видавався ордер – припис на виконання слідчої дії), а також суддя розглядав скарги на дії органу розслідування та заявлені відводи [6, с. 259].

На сьогодні існують дві головні точки зору щодо характеристики діяльності суду стосовно обмеження конституційних прав і свобод особи під час досудового розслідування в Україні. Одні вчені вважають, що вона за своєю сутністю відповідає такій функції суду, як судовий контроль, а інші стверджують, що ця діяльність здійснюється в межах виконання такої функції, як правосуддя.

Існує думка відносно доцільності іменування діяльності суду, яка стосується досудового розслідування, поняттям «судовий контроль». Вищезазначене тлумачення дає змогу стверджувати, що контроль полягає як у перевірці вже здійсненого, так і в спостереженні (нагляді) за чимось під час чогось. Зазначені два види контрольної діяльності (перевірка та спостереження) дослідники виділяли і в інших видах контрольної діяльності. Наприклад, таке явище, як парламентський контроль, запропоновано розглядати як систему нагляду й перевірки [7, с. 411] або перевірки та «коригування» діяльності [8, с. 463], тобто предметом контролю постає як колишня, так і нинішня діяльність

підконтрольного суб'єкта. О. М. Бандурка та М. М. Тищенко, зважаючи на час учинення, розкривають сутність контролю, що полягає в: спостереженні за функціонуванням підконтрольного органу; отриманні об'єктивної та достовірної інформації про стан законності в ньому; уживанні заходів щодо подолання та усунення порушень законності й дисципліни; з'ясуванні причин та умов, що призвели до порушення вимог правових норм; уживанні заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні вимог законності й дисципліни [9, с. 215–216]. Л. В. Коваль також розглядає контроль як діяльність, що передбачає перевірочні та наглядові дії [10, с. 189–190].

Н. М. Чепурнова вважає, що судовий контроль полягає в «охороні судами конституційної, загальної та арбітражної юрисдикції конституційного ладу, прав і свобод людини й громадянина, забезпечення режиму законності, верховенства та прямої дії Конституції, яка здійснюється в особливому процесуальному порядку з метою відновлення й охорони законних прав та інтересів людини й громадянського суспільства загалом» [11, с. 59]. На думку Н. М. Чепурної, судовим контролем є діяльність суду, що передбачає розгляд скарг на діяльність суб'єктів кримінального судочинства; перевірку завершених розслідуванням кримінальних проваджень та винесення вироку; надання згоди на проведення оперативно-розшукових і слідчих дій, що обмежують права громадян [11, с. 116].

А. Р. Туманянц визначає судовий контроль (контрольну функцію суду в кримінальному судочинстві) як захист прав громадян шляхом контролю, а також власне перевірку застосування заходів примусу, пов'язаних з обмеженням цих прав [12, с. 19–20].

Використання терміна «контроль» (а також поняття, що його конкретизує, – «судовий контроль») передбачає певний адміністративний зміст, якому притаманна така складова, як обов'язкова наявність засобу перевірки вже вчиненого. Якщо з цих позицій розглянути діяльність суду щодо обмеження конституційних прав і свобод особи, то стає зрозумілим, що вона не може бути контролем за своїм змістом. Так, наприклад, обшук житла особи проводять лише за вмотивованою постановою судді (за винятком невідкладних випадків). Винесення постанови суддею

не є перевіркою вчиненого, оскільки процесуальну дію щодо обмеження права (предмет перевірки), ще проведено не було.

Відповідно до ч. 2 ст. 303 КПК України, перевірка дій слідчого в такому разі може бути предметом судового розгляду лише під час підготовчого провадження в суді згідно з правилами ст. 314–316 цього Кодексу, тобто через певний час після здійснення обмеження прав чи свобод особи. Правом на безпосередню перевірку порядку проведення вчиненого обмеження наділений прокурор. Водночас відносно діяльності судді щодо винесення рішення стосовно обмеження прав свобод особи може бути подано тільки заперечення, до того ж лише під час підготовчого провадження в суді (ч. 3 ст. 309 КПК України).

Таким чином, судовий контроль не є внутрішньовідомчою діяльністю власне суду. Відсутність підстав на право перевірки судової діяльності щодо обмеження прав і свобод особи надає право вважати позначення цієї діяльності терміном «судовий контроль» не зовсім правильним. Підтверджує цей висновок позиція щодо розуміння судового контролю у Великій Британії: «Судовий контроль – це той засіб, за допомогою якого англійський Високий суд перевіряє правильність процесу прийняття рішень у нижчих судах, арбітражних установах та інших державних органах... Високий суд втручається кожного разу, коли який-небудь державний орган учиняє незаконне, нерозумне чи несправедливе діяння» [13, с. 64]. Отже, у Великій Британії сутність судового контролю полягає в обов'язковій перевірці вищим судом правильності прийняття рішень нижчими судами.

На думку Ю. М. Грошевого та І. Є. Марочкина, до судового контролю у сфері кримінального судочинства належать розгляд скарг на дії слідчого та прокурора, тоді як діяльність суду щодо обмеження прав особи вказані вчені вважають здійсненням функції правосуддя [14, с. 12–14]. Звісно, така наукова позиція є більш вдалою, ніж ідея щодо підтримки введення терміна «судовий контроль». Водночас слід зазначити, що під час здійснення функції правосуддя повинні обов'язково діяти такі правові принципи, як змагальність сторін і гласність, чого бракує в процесі надання судової згоди на обмеження права на недоторканність житла.

У межах зазначених наукових обґрунтувань сутності діяльності суду стосовно обмеження прав та свобод особи можна стверджувати, що це є нова, окрема та спеціальна діяльність, що не має тих основних ознак, за якими її можна було б чітко визначити як функцію судового контролю чи правосуддя.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що діяльність суду щодо забезпечення прав та свобод особи є складовою загальної діяльності держави відносно забезпечення прав і свобод людини в Україні. Суд посідає чільне місце серед державних органів у цьому процесі. Розширення його повноважень щодо обмеження прав людини пояснюється підвищенням його ролі в нашому суспільстві. Розширення повноважень судової влади відбувається відповідно до історичних традицій і світового досвіду в цьому процесі. Позитивних результатів судова діяльність у забезпеченні правового статусу людини в Україні досягне тоді, коли громадяни нашої країни будуть щиро пишатися наявними правами та системою їх захисту, як пишались цим англійці, що відображено в реалізації права на недоторканність житла: «Найбідніший із найбідніших у власному будинку може протистояти всім силам Корони. Оселя може розвалюватися, дах труситися та продуватися наскрізь, дощ може пробиватися крізь стелю, але король Англії та всі його сили не мають права переступити через її поріг» [13, с. 36].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основы права / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1998. – 448 с.
2. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1985. – 968 с.
3. Короткий тлумачний словник української мови. – К. : Рад. шк., 1978. – 296 с.
4. Юридичний словник. – К. : Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1983. – 872 с.

5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 6. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны. – Ч. 2. – СПб., 1867. – 523 с.
 7. Ківалов С. В. Парламентський контроль в Україні: законопроектні обґрунтування / С. В. Ківалов // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 черв. 2001 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 2001. – С. 411–417.
 8. Теплюк М. О. Парламентський контроль – одна з основних функцій парламенту України / М. О. Теплюк // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 черв. 2001 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 2001. – С. 463–468.
 9. Бандурка А. М. Административный процесс : [учеб. для высш. учеб. заведений] / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2001. – 336 с.
 10. Коваль Л. В. Адміністративне право : [курс лекцій] / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
 11. Чепурнова Н. М. Судебный контроль в Российской Федерации: проблемы методологии и государственно-правовой практики. – Ростов н/Д : Северо-Кавказ. науч. центр высш. шк., 1999. – 224 с.
 12. Туманянц А. Р. Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства / А. Р. Туманянц. – Х. : Основа, 2000. – 108 с.
 13. Судебный контроль и права человека. Материалы российско-британского семинара / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Права человека, 1996. – 224 с.
 14. Грошевий Ю. М. Органи судової влади в Україні / Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін. – К. : Ін Юре, 1997. – 18 с.
-

Макаренко Н. К. – кандидат юридических наук, професор кафедри управління оперативно-служебної діяльності Національної академії Служби безпеки України

Актуальные проблемы государственного контроля за соблюдением прав и свобод лица в сфере уголовного судопроизводства

Рассмотрены актуальные проблемы осуществления государственного контроля в сфере уголовного судопроизводства, ярким проявлением которого есть судебный контроль за обеспечением прав и свобод человека. Посредством проведенного анализа установлена социально-правовая природа судебного контроля.

Ключевые слова: государственное управление; контроль; суд; судебный контроль; общество; функция.

Nataliia Makarenko – PhD in Law, Professor of National Academy of Security Service of Ukraine

Current Problems of State Control Over Performance Observance of the Rights and Freedoms of Person in Criminal Proceedings

In this article current problems of state control performance in the sphere of criminal justice, a vivid manifestation of which stipulates judicial supervision to ensure the rights and freedoms of the individual are analyzed together with the socio-legal nature of judicial control.

In particular, it is noted that control is the main way of legality and discipline maintenance in government. It is one of the most important elements of public administration, an important function of the state. Without organization and control state apparatus and other government agencies cannot work. Any decision, any action in the field of public administration must be under control of its performance, otherwise it will not make sense. Control is one of the major factors that disciplines the behavior of civil servants and citizens, both in public administration and in society – in general, it makes social activities of the state and its relations more transparent as the status of a separate state and other entities. The particular

relevance of state control is at the relations level, performance of which leads to possible violations of the rights and freedoms of the individual. Such relations characterize the sphere of criminal proceedings. Indeed, during the criminal proceeding the individual may be the most significant obstacle in exercising ones rights and freedoms, such barriers may be the result of violations of the law. To prevent such offence it is assigned to judicial control, as a separate special type of state control.

According to the research the nature of the court activities regarding limitation of rights and freedoms of persons is seen that this is a new, separate and special activity that does not have those basic characteristics with which it could clearly be defined as the function of judicial control and justice. The activities of the court are aimed to ensure the rights and freedoms of the individual is an integral part of the overall work of the state to ensure the rights and freedoms in Ukraine. The court takes a leading position among the state bodies in this process. The extension of court powers to limit human rights is due to the increase of its role in our society. The growth of the judiciary powers develops according to historical traditions and world experience in this process.

Keywords: governance; control; society; court; judicial control; functions.

УДК 354.31(477)

Авакян Тігран Ашотович –
кандидат політичних наук,
здобувач Національної академії
внутрішніх справ

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Досліджено теоретичні питання щодо поняття та ознак принципу верховенства права в правовій системі України. Аргументовано актуальність застосування принципу верховенства права під час реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ.

Ключові слова: принципи права; верховенство права; державна політика; органи внутрішніх справ; національне законодавство.

Загальновідомо, що формування державної політики, у тому числі у сфері органів внутрішніх справ як окремої підсистеми структури державного апарату, має здійснюватися на основі відповідних принципів, які б давали змогу забезпечувати єдність, цілеспрямованість та ефективність цієї політики в різноманітних сферах суспільного життя.

Діяльність органів внутрішніх справ потребує постійної уваги в контексті її відповідності соціальним потребам, зокрема її реформування. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання щодо висвітлення керівних ідей, засад удосконалення однієї з гілок влади. Адже реформування, що нині триває, має ґрунтуватися на принципах, вивірених правовою практикою, зокрема принципі верховенства права як фундаментальній zasadі діяльності правоохоронних органів.

Принципи формування державної політики у сфері органів внутрішніх справ закріплено в Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України та Концепції першочергових заходів

реформування системи Міністерства внутрішніх справ, які було схвалено Кабінетом Міністрів України [1].

Зокрема, у Концепції акцентовано увагу на тому, що європейська інтеграція України зобов'язує нашу державу забезпечити ефективне функціонування інститутів, що гарантуватимуть верховенство права, додержання прав і свобод людини та громадянина, їх ефективний захист.

У зазначеному документі передбачено, що реформування органів внутрішніх справ має здійснюватись із додержанням таких принципів: верховенства права; деполітизації; демілітаризації; децентралізації; підзвітності й прозорості в роботі; тісної взаємодії з населенням і місцевими громадами; професійної підготовки персоналу.

Зважаючи на ієрархію визначених у Концепції принципів, сучасні доктринальні дослідження та умови сьогодення, можна констатувати, що принцип верховенства права під час провадження державної політики у сфері ОВС є фундаментальним.

Як свідчить практика та законодавство суб'єктів міжнародних відносин, цей принцип є найважливішою демократичною цінністю цивілізованих країн світу, одним із важливих елементів міжнародних нормативно-правових актів, особливо тих, що стосуються прав, свобод, законних інтересів та обов'язків людини й громадянина. Водночас ключовою функцією діяльності органів внутрішніх справ є захист прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина, профілактика посягань на них і сприяння в поновленні правомірного попереднього стану.

Принцип верховенства права, у тому числі щодо формування державної політики у сфері ОВС, відображено також у національному законодавстві країн світу. Це є актуальною проблемою юридичної науки, що постійно лунає з вуст політиків, науковців, громадських діячів, посадових і службових осіб органів публічної влади (державної та муніципальної), представників міжнародної спільноти (Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, Венеціанської Комісії) тощо. Це свідчить про те, що одна з правових ідей, набуваючи ключового значення в забезпеченні життєдіяльності, відображається як у нормативній, так і в діяльній площинах, підтверджуючи особливе значення права відносно інших

правових явищ, необхідність і цінність його положень в організації суспільного життя, забезпеченні правопорядку.

Водночас єдності позицій вітчизняних і зарубіжних науковців щодо дефініції, змісту, структурних елементів, ролі, значення та шляхів практичної реалізації принципу верховенства права донині немає.

У різні роки незалежної України питання стосовно принципу верховенства права ставали наріжним каменем дослідження таких вітчизняних та зарубіжних учених, як В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, Н. Кузнецова, П. М. Рабінович, Р. Дворкін, А. С. Гатчінсон, Б. Таманага та ін. Проте проблема реалізації зазначеного принципу на практиці залишається актуальною для сучасних науковців, у тому числі й представників такого напрямку юриспруденції, у межах якого аналізують питання окремих видів державної політики.

Зважаючи на це, особливо актуальним є вивчення особливостей принципу верховенства права в контексті формування державної політики у сфері органів внутрішніх справ. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити декілька ключових задач, що передбачають, зокрема, висвітлення поняття принципу, історичних підвалин його формування, осмислення наявних позицій у контексті досліджуваного предмета, ролі принципу верховенства права у формуванні політики держави у сфері внутрішніх справ.

Методологічною основою осмислення зазначеної проблематики слугуватимуть методи герменевтики, історизму моделювання, а також формально-догматичний метод, що уможливають отримання достовірних знань і формування обґрунтованих висновків.

У контексті зазначеної мети та методологічної основи, з огляду на інструментальну цінність герменевтичного методу, доцільно розглянути наявне багатоманіття визначень і характеристик явища верховенства права, що дасть змогу системно та ґрунтовно визначити межі предмета дослідження, виробити власну авторську позицію стосовно ознак і структури явища.

Не вдаючись до розкриття глибини наукових дискусій щодо розуміння поняття «принципи», можна констатувати, що зазначений термін походить від латинського слова «*principium*», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що

визначають природу й соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [2, с. 106]. Академік В. В. Копейчиков принципи розглядав як основні засади, вихідні ідеї, яким притаманні універсальність, загальна значущість, вища імперативність і які відображають суттєві положення права [3, с. 108]. Дійсно, такий підхід є найбільш популярним у науковій літературі, з чим слід погодитися, адже в ньому найкраще відображено інструментальну цінність цього поняття.

У юридичній енциклопедії верховенство права тлумачать як принцип, що передбачає панування права в життєдіяльності громадянського суспільства та функціонуванні правової держави [4, с. 341]. Становлення цього принципу має тривалу й змістовну історію, яку започаткували, ще давньогрецькі вчені, зокрема Платон та Арістотель.

Не можна не погодитись із твердженням відомого вітчизняного науковця О. М. Костенка, який, ґрунтуючись на принципі соціального натуралізму, розглядає принцип «верховенства права» як принцип «верховенства законів природного права», заперечуючи таким чином позитивістський підхід, згідно з яким визнається верховенство законів, сформульованих відповідно до волі та свідомості людей. Роль волі й свідомості слід зводити лише до відкриття та законодавчого закріплення законів природного права [5, с. 88].

Інший український правник А. С. Довгерт стверджує, що самостійного значення принцип верховенства права набуває тоді, коли ми розрізняємо закон і право; поза доктриною природного права цей принцип існувати не може [6]. Цілком погоджуємося з цією позицією, визнаючи право як фактор-причину виникнення законодавства, що формулюється у визначений державою та суспільством спосіб та існує для виконання й забезпечення реалізації права як сукупності ідей справедливості.

З огляду на багатовікові теоретичні позиції, принцип верховенства права було зафіксовано в ч. 1 ст. 8 Конституції України, де визначено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [7]. Отже, окрім інших конституційних засад, він має визначати умови життєдіяльності всього соціального організму, зокрема порядок створення, існування та

функціонування органів державної й муніципальної влади, органів внутрішніх справ, громадських організацій, соціальних спільнот, ставлення до них, а також міжособисті стосунки громадян тощо. Саме завдяки цьому він має модифікуватись у різних сферах функціонування держави та права, наприклад у правоутворенні, правореалізації, правоохороні.

Чому так гостро та принципово постає питання визначальної ролі права у формуванні державної політики, спрямованої на сферу внутрішніх справ? Найбільш імовірно, відповідь на це запитання перебуває в площині розуміння взаємодії таких явищ, як право та влада. Сфера правоохорони, а отже правозастосування, завжди була сферою особливого призначення, у якій на законних, тобто легітимних, засадах здійснювали державний примус. Це сфера, що, на відміну від інших, найбільшою мірою характеризується можливими порушеннями прав людини та потенційними загрозами національній безпеці. Таким чином, тут формується та функціонує особливий тип правових відносин імперативного характеру, у яких однією зі сторін є представник держави, наділений спеціальними повноваженнями. Здійснення державними інституціями правоохоронної функції у сфері внутрішніх справ передбачає дотримання такої політики державної влади, яка б ґрунтувалася на ідеалах справедливості, гуманізму, на таких засадах, які б давали змогу оберігати права законослухняних громадян, принципово ставитися до правопорушників. Однією з таких засад можна визнати принцип верховенства права, що об'єднує низку важливих положень, утілення яких в ідеологічній та праксеологічній складових державної політики надає можливість акумулювати найкращі зразки міжнародного та європейського досвіду в правовій практиці України.

Принцип верховенства права має фундаментальне значення не тільки для правової політики держави, а й для правової системи України загалом, що виконує роль правового фундаменту, у тому числі й для сфери діяльності органів внутрішніх справ, оскільки цей принцип означає, що:

1) не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів публічної влади, посадових осіб та, зокрема, органів внутрішніх справ;

2) не держава надає права та свободи людині, а народ створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу. Адже в правовій державі владі притаманні певні межі, які вона не може нехтувати. Обмеженість влади в правовій державі передбачає визнання непорушних і недоторканих прав, розподіл влад, чітке визначення компетенції її структурних одиниць тощо. Передусім, у правовій державі визначено, що особа має певну сферу самореалізації та самовиявлення, у яку держава не має права втручатися;

3) право утворюють інституції громадянського суспільства під час повсякденного його функціонування, а держава лише офіційно визнає, формалізує та надає праву загальнообов'язкову силу, систематизує та охороняє його. Водночас важлива роль в охороні (захисті та відновленні правомірного стану) належить інститутам громадянського суспільства, що покликанні здійснювати систематичний, усебічний та неупереджений контроль за діяльністю органів внутрішніх справ;

4) право і закон розмежовується, а верховенство права утверджується відповідно до закону;

5) право та державу розглядають як самодостатні й відносно незалежні соціальні явища, що мають власну історію, закономірності існування та функціонування;

6) в основі права завжди перебуває ідея справедливості, що змінюється в часі та просторі, а в основі закону – суб'єктивна воля законодавця, яка не завжди відповідає цій ідеї;

7) джерелами права є політика, економіка, звичаї, традиції, релігія, договори, етика, естетика, наукова доктрина, суспільні інтереси та відносини, психологія, наступність, запозичення, а джерелами законодавства – лише нормативні звичаї, нормативні договори, нормативно-правові акти, судові й адміністративні прецеденти;

8) дослідження права, законодавства, суспільства, держави здійснюють не лише з позицій нормативізму та позитивізму, а й з урахуванням положень інших концепцій проворозуміння, зокрема теорії природного права, історичної, соціологічних, психологічних, феноменологічних, інтегративних, екзистенціалістських та інших теорій.

Основоположна роль принципу верховенства права полягає не лише в співвідношенні права та закону, а й у внутрішній організаційній ієрархічній структурі законодавства, де зберігається чітка диференціація за юридичною силою. У ч. 2 ст. 8 Конституції України зазначено: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [7]. Принцип верховенства законів зазвичай тлумачать як принцип, відповідно до якого закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів і джерел юридичного, тобто встановленого державою (позитивного) права [4, с. 341]. Для реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ, де правозастосування є однією з головних форм реалізації правоохоронної функції, уважне та шанобливе ставлення до юридичної сили нормативно-правового акта, зокрема на етапі його професійного тлумачення, є особливо актуальним. До речі, підвищена увага до ролі закону має характеризувати державну політику не тільки у сфері внутрішніх справ, а й у сферах охорони здоров'я, транспорту, освіти, міжнародних відносин, скрізь, де діє режим загальної заборони для представників влади – дозволено тільки те, що конкретно визначено законом.

Як слушно зазначає С. С. Алексєєв, принцип верховенства права є визначальним під час формування інститутів держави й суспільства загалом. У такому контексті право постає як найвища соціальна цінність, найголовніший суспільний орієнтир. Саме на них має спиратися законодавець, закріплюючи загальнообов'язкові приписи, надаючи їм нормативного характеру, тобто формуючи державну політику в країні.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок про те, що реалізація державної діяльності, не зважаючи на сферу здійснення, має відповідне ідеологічне підґрунтя, основу, що дає змогу забезпечувати єдність і цілісність державної політики. Таким фундаментальним підґрунтям є система принципів права, серед яких провідна роль належить принципу верховенства права, що має відповідне змістове наповнення.

Його осмислення в контексті реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ надає можливість визначити цей принцип не

просто як звичайну ідею, а як окремий правовий світогляд, дотримання якого є передумовою якісного забезпечення правореалізаційних процесів, зокрема у сфері внутрішніх справ. Ідеться не тільки про одну зі сторін правоохоронних відносин, якою завжди є держава, а й про іншу сторону – учасника процесу, якому притаманні різні функціональні ролі, у тому числі роль правопорушника. Проте всі учасники та сторони цієї сфери правовідносин мають діяти відповідно до закону, його «букви та духу». На відміну від інших сфер життя, у яких домінує диспозитивний метод регулювання, у сфері правоохорони обов'язок щодо підтримання режиму законності покладено здебільшого на органи державної влади як на відповідального суб'єкта, наділеного спеціальними повноваженнями та засобами впливу.

За таких умов, коли законодавчий припис завдяки правоохоронному органу або рівню авторитетності правової норми стає загальнообов'язковим, закон набуває ознак правового закону, стає засобом не тільки забезпечення верховенства права, а й засобом утілення в життя таких одвічних соціальних і правових цінностей, як правда, справедливість, гуманізм, свобода, рівність, недоторканність, власність тощо. Закон таким чином набуває ознак, що узгоджуються не тільки з формально-юридичними характеристиками нормативно-правових актів, а й зі змістовими вимогами принципу верховенства права. Отже, з прийняттям такого закону він стає засобом формалізації одного з провідних принципів, зокрема слугує правовим орієнтиром суспільного життя, реалізовує ціннісно-орієнтаційну функцію права.

Таким чином, вимога стосовно дотримання приписів законів, як і нормативно-правових актів загалом, реалізовується в принципі законності, який є основоположним у діяльності всіх державних органів [8, с. 19].

Основним завданням державної політики у сфері внутрішніх справ є створення відповідних умов для досягнення поставленої мети відносно об'єкта управління та координування діяльності суб'єктів, що здійснюють її реалізацію за допомогою визначених законом правових засобів і процедур. Отже, будь-яка діяльність державних органів має бути законною (перебувати в межах нормативних приписів), здійснюватись із дотриманням

основних прав і свобод людей. Водночас для сфери внутрішніх справ актуальним залишається питання дотримання певного правового світогляду, що ґрунтується на ідеях розмежування права та закону, чіткого усвідомлення джерельної бази права, визначення функціональної ролі інститутів держави й громадянського суспільства в правоформуванні та правоформулюванні тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Питання реформування органів внутрішніх справ України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовт. 2014 р. № 1118-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 96. – Ст. 2767.
2. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. .. д-ра юрид. наук. : 12.00.01 / Колодій Анатолій Миколайович. – К., 1998. – 391 с.
3. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
4. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – . – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 341 с.
5. Костенко О. М. Конституція і ідеологія: проблема співвідношення / О. М. Костенко // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 87–93.
6. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. [Електронний ресурс] / А. С. Довгерт. – Режим доступу : <http://univer.km.ua/visnyk/1289.pdf>.
7. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.

*Авакян Т. А. – кандидат политических наук, соискатель
Национальной академии внутренних дел*

Верховенство права как основополагающий принцип государственной политики в сфере внутренних дел

Исследованы теоретические вопросы понятия и признаков принципа верховенства права в правовой системе Украины. Аргументирована актуальность применения принципа верховенства права при реализации государственной политики в сфере внутренних дел.

Ключевые слова: принципы права; верховенство права; государственная политика; органы внутренних дел; национальное законодательство.

*Tigran Avakyan – PhD in Political Science, Researcher of
National Academy of Internal Affairs*

The Rule of Law as a Fundamental Principle of State Policy in the Sphere of Internal Affairs

The formation of state policy, also in the sphere of internal affairs bodies, as a separate system in the structure of state apparatus, must be carried out on the basis of appropriate principles that provides the unity, purposefulness and effectiveness of this policy in various spheres of public life. Therefore, the activity of the internal affairs bodies requires constant attention with the aim to determine its conformity to social needs, also the needs of reform.

In connection with this the issues about coverage of main ideas, principles of underlying of one of the branches of power are rising up. Legal reform, that last for a few years, must be based on the principles, which were proved by the legal practice, including the principle of rule of law, as a fundamental base of internal affairs bodies activity. Principles of state policy formation in the sphere of internal affairs enshrined in the Development strategy of internal affairs authorities of Ukraine and the Concept of priority measures reforming of the Ministry of internal affairs system, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

In the context of the conducted research there is an actual question regarding to the details of the existence of the principle of

rule in law in the field of activity of internal affairs bodies. That is why, firstly we must apply to the coverage of the content of the term «principles», and also refer to the scientific discussion regarding the understanding of the principle of the rule of law. Exploring the scientific positions of different scholars, the author notes the necessity of legislative consolidation of the referred principle, also he turns to the analysis of the text of the Basic Law of Ukraine – the Constitution.

The principle of the rule of law is the basis for the functioning of the another principle of the rule of legal act, which is based on part 2 of article 8 of the Constitution of Ukraine, which proclaims that the Constitution of Ukraine has the supreme legal force. Laws and other regulatory legal acts accepted on the basis of the Constitution of Ukraine and must conform to it.

Item, in the scientific literature under the principle of the rule of laws understand the principle, according to which the law has supreme legal force on all other legal acts and sources of legal rights.

Keywords: the principles of law; the rule of law; public policy; internal affairs; national legislation.

УДК 343.132(477)(09)

Губар Сергій Володимирович –
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри історії
держави та права Національної
академії внутрішніх справ

СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УСРР 1927 РОКУ

Визначено структуру слідчих органів у 1920-х рр. та процесуальні повноваження слідчих. Розкрито зміни, внесені до Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1927 р. щодо розподілу процесуальних дій між органами дізнання, слідства й прокуратури та їх наслідки. Обґрунтовано вплив зміни соціально-економічного курсу радянської держави на зміст і обсяг процесуальних повноважень слідчих.

Ключові слова: органи слідства; слідчий; прокурор; досудове слідство; дізнання; процесуальні дії; соціально-економічний курс радянської держави.

Зміни політичного та соціально-економічного курсу, які відбувалися наприкінці 1920-х рр. в СРСР, вплинули на всі без винятку сфери суспільного життя. Проголошений на XIV (1925 р.) і XV (1927 р.) з'їздах Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) курс на соціалістичну реконструкцію радянської економіки передбачав, зокрема, наступ на «ворожі для більшовицької системи групи приватного капіталу». І хоча партія ще зазначала, що «цей наступ може здійснюватися лише на підставах непу» [1, с. 779], тобто економічними – ринковими – методами, однак фактично його реалізацію було покладено на органи державного управління, а отже, затребуваними залишилися позаекономічні методи. Важливу роль у цьому повинні були відіграти також органи юстиції, зокрема слідства.

Розвиток слідчого апарату в радянській Україні досліджували переважно фахівці в галузі кримінально-процесуального права, у

тому числі Г. Л. Громов, М. В. Жогін, З. С. Карєв, З. Ф. Коврига, С. Л. Лимарченко, М. Ю. Рагінський, М. А. Чельцов, Ф. Н. Фаткулін, О. Н. Ярмиш, Л. І. Яченін. Водночас питання історії органів слідства вони розглядали лише фрагментарно. Метою нашого дослідження є висвітлення стану й проблем розвитку органів слідства в умовах згортання нової економічної політики та становлення тоталітарного режиму. В історії кримінального процесу знаковою подією цього періоду стало прийняття нового Кримінального процесуального кодексу (КПК).

Структуру тогочасних слідчих органів було визначено в Положенні про судоустрій 1925 р. та Постанові Ради Народних Комісарів УСРР «Про структуру й штати Народного комісаріату юстиції УСРР, Найвищого суду УСРР, окружних судів і окружних прокуратур» від 6 липня 1925 р.* Відповідно до цих нормативних актів, система слідчих органів була триланковою, що відповідало тогочасному адміністративному устрою УСРР, а саме: народні слідчі, які працювали при відповідних слідчих районах, старші слідчі при окружному суді та слідчі у найважливіших справах при Найвищому суді та при Народному комісаріаті юстиції (НКЮ) [2]. Кількість народних слідчих на той час не перевищувала 444 осіб [3, арк. 1]. Таким чином, один слідчий обслуговував від одного до трьох адміністративних районів, які й становили слідчий район. Кількість старших слідчих – від двох до п'яти залежно від категорії окружного суду. Слідчих у найважливіших справах при Найвищому суді було дев'ять, при відділі Прокуратури НКЮ – три [4]. На посади народних слідчих призначав пленум окружного суду і затверджував окружний виконавчий комітет, старших слідчих і слідчих у найважливіших справах – керівники тих установ, при яких вони працювали, а затверджував Нарком юстиції та Генеральний Прокурор республіки. Кандидатури народних і старших слідчих узгоджували з окружним прокурором. Отже, у другій половині 1920-х рр. XX ст. слідчі перебували в подвійному підпорядкуванні: в адміністративному аспекті – судовим органам, тоді як їх слідчими діями керувала прокуратура.

Процесуальні повноваження слідчих було визначено в межах кримінально-процесуального законодавства. Перший КПК

* У статті використано юридичні поняття 1920-х рр.

УСРР було прийнято у 1922 р. Однак, з утворенням СРСР, прийняттям першої Конституції СРСР, затвердженням Основ судоустрою СРСР і союзних республік, Основ кримінального судочинства СРСР та союзних республік, постала потреба в приведенні норм кримінально-процесуального законодавства УСРР у відповідність до загальносоюзних. Фактично це зумовило докорінне перероблення КПК. З огляду на це, Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет (ВУЦВК) 20 липня 1927 р. прийняв новий КПК УСРР, увівши його в дію з 15 вересня 1927 р. [5]. Розроблення КПК УСРР відбувалося також з урахуванням Основних принципів кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 р.

Категорії справ, що передбачали провадження досудового слідства, було визначено в арт. 106 КПК УСРР. Воно було обов'язковим у справах, підсудних окружному суду, а в інших справах призначалося ухвалою суду, постановою прокурора або слідчого. Підсудності окружного суду (арт. 27 КПК УСРР) належала значна кількість кримінальних справ, за ухвалою суду, рішенням слідчого і прокурора слідство проводилося також у незначній кількості кримінальних справ. Таким чином, переважну більшість кримінальних справ відтепер мали розслідувати органи дізнання.

КПК УСРР 1927 р. передбачав також зміни щодо розподілу процесуальних дій між органами дізнання, слідства та прокуратури, що мало на меті усунення зайвого дублювання, підвищення оперативності роботи органів кримінальної юстиції, наближення «репресії щодо соціально небезпечних осіб до моменту скоєння злочину». Так, згідно з арт. 104, функція нагляду за провадженням дізнання вилучалася з компетенції прокурора та передавалася слідчому, у районі якого перебував цей орган дізнання. Слідчий мав право будь-коли знайомитися з усіма матеріалами дізнання в кожній справі, давати вказівки органам дізнання, пропонувати провести ту чи іншу дію щодо дізнання. Вказівки та пропозиції слідчого для органів дізнання були обов'язковими, загальний же нагляд за діями органів дізнання здійснював прокурор. Відповідно до арт. 213, на слідчого також покладалося закриття кримінальної справи, у якій провадилося дізнання, за підстав, передбачених в арт. 4 та 197 КПК УСРР, а саме: смерть притягнутого до відповідальності,

крім випадків, передбачених арт. 376 КПК; примирення обвинуваченого з потерпілим у справах приватного обвинувачення; відсутність скарги потерпілого в справах приватного обвинувачення; спливу строку давності; відсутність у діях обвинуваченого складу злочину; коли особа, притягнута до відповідальності, не досягла 14 років; унаслідок акта ЦВК СРСР або ВУЦВК про амністію та акта про помилування окремих осіб; невиявлення злочинця; недостатність зібраних у справі доказів для віддання обвинуваченого до суду. Слідчий також розглядав і вирішував скарги, що надходили з приводу дій органів дізнання.

Уважалося, що такі заходи поліпшать і прискорять провадження в справах. «Відомо, що в нас донині працю в органах дізнання було організовано кепсько, оскільки безпосередній нагляд за органами дізнання здійснювала прокуратура, адже, перебуваючи віддалено від районів, вона безпосередньо керувати діяльністю не могла й лише обмежувалася тим, що періодично здійснювала перевірки та давала вказівки про виявлені під час перегляду справи недоліки», – з відповідною вимогою партії самокритичністю писав помічник прокурора з Білоцерківщини Щокін [6, с. 1064]. Слідчі, дійсно, територіально перебували ближче до органів дізнання, отже, могли встановити «живий зв'язок» із дізнавачем, безпосередньо спілкуючись із ним і наглядаючи за провадженням розслідування, однак швидких і якісних змін це не принесло. Слідчим довелося виконувати це досить складне та відповідальне завдання без належної підготовки. Траплялися випадки, коли органи прокуратури, на які, згідно з КПК УСРР, було покладено загальний нагляд за діями органів дізнання, намагалися самоусунутися від цієї роботи й зобов'язати слідчого «обслідувати раймілрозшук, виявити хиби й вади в його доцільності», «встановити, як ці органи приймають скарги від селян» [6, с. 1064], тобто фактично перетворити слідчого на помічника прокурора. За відсутності чітко визначених форм і методів нагляду, слідчі, дійсно, досить часто перевищували надані їм повноваження, втручаючись в оперативну й адміністративну діяльність органів міліції, або ж, навпаки, не переймаючись новими обов'язками формалізували нагляд, зводячи його до вимоги надсилати їм усі копії постанов, винесених органом дізнання, або ж до поверхових

вказівок, наприклад: «провести дізнання, допитати потерпілого, свідків і підозрюваних, закінчити терміново» [7, с. 1067].

Таким чином, передавши слідчим нагляд за органами дізнання з позитивною метою – наблизити «органи юстиції до народу», здійснити «репресію щодо соціально небезпечних осіб до моменту вчинення злочину», законодавець не зміг належним чином визначити сферу компетенції слідчого, форми й методи нагляду. І хоча сучасники констатували «певні поліпшення в роботі органів дізнання» [8, с. 996], однак цим поверхневим заходом не було реалізовано того могутнього потенціалу, який може дати тісна співпраця слідчого й органу дізнання під час розкриття злочину.

Досліджуючи завдання, що стояли на той час перед органами слідства, важко сформулювати їх краще, ніж це зроблено в «Резолюції по доповіді тов. Порайка» на Всеукраїнській нараді голів окружних судів і окружних прокуратур, що відбулася 20–25 червня 1928 р. У цій резолюції було зазначено: «Органи юстиції як органи пролетарської держави не можуть мати інших завдань, крім тих, які ставить перед собою партія та радвлада на кожному етапі соціалістичного будівництва» [1, с. 779]. Отже, вихідним пунктом для органів юстиції загалом, і слідства зокрема, були постанови вищих партійних і державних органів.

Водночас ситуація, наявна в органах слідства, не давала змоги належно забезпечити визначений правлячою партією курс. Слідчі камери (як тоді називали відділи) були перевантажені кримінальними справами: станом на 1 жовтня 1927 р. незакінчених справ було 9483, тобто на одного слідчого припадало в середньому по 21 справі [9, арк. 113]. Потребувала покращення і ситуація з дотриманням процесуальних строків: станом на 1 жовтня 1927 р. у термін до двох місяців розслідували лише 43 % справ, більше шести місяців перебували в провадженні 23 % справ [9, арк. 113]. Керівництво НКЮ настійно вимагало від своїх працівників активізації діяльності, посилення боротьби з бюрократизмом і тяганиною і, таким чином, «цілковитого розвантаження камер судів і слідчих від старих справ» [10, с. 428]. Це принесло певні позитивні результати: станом на 1 жовтня 1928 р. незакінчених справ залишалося 5296 (близько 12 на одного слідчого), кількість справ, закінчених у строк до двох місяців становила близько 50 %,

а понад шість місяців – 15 % [9, арк. 113]. Однак зростання кількісних показників досягалося за рахунок якісних: лише 56 % справ, що перебували в провадженні слідчих, закінчувалася направленням до суду, з них 41 % – суд закривав за відсутністю складу злочину, 24 % – за недостатністю доказів, що, як зазначало керівництво НКЮ, свідчило «про недостатню підставність порушення справ та низьку якість власне роботи» [1, с. 781].

Отже, взятий партією курс на інтенсифікацію та соціалістичні перетворення в соціально-економічній сфері ставив перед органами юстиції, зокрема слідчими, низку завдань, для виконання яких необхідно була «раціоналізація слідапарату та переведення власне слідства» [11, с. 263]. Передусім, це стосувалося кадрового питання. Заступник наркома юстиції М. Михайлик, коментуючи Державний план НКЮ на 1927–28 рр., зазначав: «Будова нашого кримінального процесу, місце в ньому слідчих чинностей, вимоги, що стоять перед судовим слідством щодо всіх злочинів, де це слідство потрібне, – категорично вимагають приділення першочергової уваги особистому складові слідчих» [12, с. 245]. Проте не варто думати, що йшлося про потребу у висококваліфікованих співробітниках, які зможуть оперативно та якісно провадити слідство, адже, відповідно до переконань компартійно-радянського керівництва, головною перевагою працівника вважався не професіоналізм, а партійність і належне походження – робітничо-селянське, тобто соціальний статус та партійність

Серед народних слідчих станом на 1 жовтня 1928 р. частка комуністів становила 40 %, робітників – 15,5 %, селян – 16,1 %, службовців – 64,4 %. Серед старших слідчих комуністів було 58,8 %, робітників – 16,7 %, селян – 8,3 %, службовців – 75,0 % [13, арк. 20]. Отже, зважаючи на вимоги компартійно-радянського керівництва, доводилося констатувати, що становище з кадрами в органах слідства дійсно було незадовільним. Заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР М. Янсон, доповідаючи на XV з'їзді Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), з цього приводу зазначав, що зараз «ми маємо певне професійне відхилення, що не зовсім корисно для радянської юстиції, яка є абсолютно новою формою порівняно з буржуазною» [14, с. 527]. Іншими словами, професіоналізм уважали шкідливим, якщо він суперечив класовій

політиці більшовиків. «У нас на слідчих дільницях ще на багатьох місцях перебувають бездушні спеці, – зазначав І. Леві, – які ніколи не лише не навчатися діяти так, як ми, а й навіть не зможуть як слід нас розуміти... Треба найближчим часом залучити нові кадри комуністів, робітників і селян, замінивши ними бездушних спеців і чиновників» [15, с. 248–249]. Отже, стає зрозумілим, що основним принципом кримінального процесу були не декларовані в КПК УСРР 1927 р. законність та об'єктивність у розслідуванні справи, а класовість. Робітник і селянин на посаді слідчого, наділений класовим чуттям і керований партією, усю каральну силу закону повинен був спрямувати проти своїх класових ворогів – непманів, куркулів, «буржуазних націоналістів». Саме таким у більшовицькому розумінні був ключовий зміст поняття «боротьба зі злочинністю». «Нам потрібен слідчий апарат, який за класовою своєю приналежністю був би споріднений із робітничим середовищем, інтереси якого він покликаний обслуговувати, який у щоденній своїй діяльності чітко й твердо дотримувався стратегії всього робітничо-селянського середовища – комуністичної партії» [15, с. 248]. Отже, уважалось, що завдяки створенню робітничо-селянського за походженням і комуністичного за переконанням слідчого апарату вдасться позбутися старих справ та здійснити рішучий наступ на злочинців – ворогів наявного режиму.

Нагальним залишалось також питання подвійної підпорядкованості слідчих, що призводило до численних непорозумінь, оскільки досить часто вказівки, які надходили до них від органів суду й прокуратури, були суперечливими. У 1929 р. після тривалої дискусії було прийнято рішення передати слідчий апарат від судів до відання прокуратури, як в адміністративному, так і в оперативному відношенні, що було відображено в Положенні про судоустрій УСРР в 1929 р. [16]. Остаточне та повне підпорядкування слідчих органи прокуратури використали у власних цілях. Так, ураховуючи, що КПК поклав на слідчих функцію розгляду скарг, які стосувалися дій органів дізнання [5, арт. 104], прокурори переклали них також розгляд скарг, що надходили на дії інших органів, наприклад, щодо неправильного оподаткування, незаконного позбавлення виборчих прав, навіть нагляду за періодичним виданням для оперативного реагування на повідомлені в них дії, що містять

ознаки злочину [17, арк. 901–902]. До того ж, циркуляром НКЮ УСРР від 4 грудня 1929 р. на слідчих було покладено також обов'язок у разі відсутності прокурора чи за його вказівкою підтримувати обвинувачення в суді [18]. Водночас привертає увагу непослідовність і суперечливість положень цього циркуляра. Зокрема, слідчий міг підтримувати обвинувачення і в тих справах, які розслідував особисто, і в тих, у яких провадилося лише дізнання, однак обвинувачем він міг бути лише в народному суді, і не міг в окружному, де розглядалися справи, у яких провадилося слідство. Слідчий-обвинувач не мав права оскаржувати вирок суду, тоді як громадський обвинувач, який виступав лише як уповноважений прокурором у кожній окремій справі, таке право мав [19]. Отже, слідчі стали перевантажені окремими прокурорськими функціями і дедалі менше уваги приділяли виконанню свого головного обов'язку – провадженню слідства.

Таким чином, загальний курс компартійно-радянського керівництва наприкінці 1920-х рр., спрямований на соціалістичну реконструкцію економіки, реформування управлінської галузі, позначився і на становищі органів слідства. Кадровою політикою, суть якої було зведено до «робітничення» та «комунізації» особового складу органів слідства, перекладенням на них частини функцій прокуратури, законодавець відверто намагався посилити обвинувальну складову в діяльності слідчих органів, перетворити їх на ефективний і слухняний механізм, засоби якого у 1930-х рр. сталінське керівництво використовуватиме в боротьбі зі своїми політичними опонентами, і, власне, з народом держави загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Резолюції по доповідях на Всеукраїнській нараді голів окружних судів і окружних прокуратур, що відбулася 20–25 червня 1928 р. // Червоне Право. – 1928. – № 15–16. – С. 779–788.
2. Положення про судоустрій УСРР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 92–93, арт. 522.
3. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 12, спр. 121, 205 арк.
4. Про структуру й штати Народного Комісаріату юстиції УСРР, Найвищого Суду УСРР, округових судів і округових прокуратур : Постанова РНК УСРР від 6 лип. 1925 р. // Збірник

законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – Від. 1. – № 53, арт. 320.

5. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 36–38, арт. 167.

6. Щокін. Завдання слідчого / Щокін // Червоне Право. – 1927. – № 23. – С. 1064–1065.

7. Вікторов А. Нагляд за органами дізнання / А. Вікторов // Червоне право. – 1927. – № 23. – С. 1067–1068.

8. Леві І. Робота слідпарату в поточнім операційнім році / І. Леві // Червоне право. – 1928. – № 21. – С. 994–998.

9. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 47, 207 арк.

10. Про стан судових органів і їх роботу : Резолюція Президії ВУЦВК на доповідь Наркома юстиції В. І. Порайка з 19 червня 1929 р. // Вісник радянської юстиції. – 1929. – № 15–16. – С. 428–429.

11. Державний план діяльності НКЮ УСРР на 1927–1928 рр. // Червоне право. – 1928. – № 5. – С. 261–265.

12. Михайлик М. Державний план НКЮ / М. Михайлик // Червоне право. – 1928. – № 5. – С. 244–247.

13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 356, 141 арк.

14. Пятнадцятий съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. – М., 1961. – Т. 1.

15. Леві І. Питання слідчого нагляду в державному плані прокуратури республіки / І. Леві // Червоне право. – 1928. – № 5. – С. 247–249.

16. Устава про судоустрій УСРР : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 11 верес. 1929 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – Від. 1. – № 26, арт. 203.

17. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 6, спр. 226, 913 арк.

18. Про доручення слідчим підтримувати обвинувачення на суді : обіжник НКЮ УСРР від 4 груд. 1929 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції УСРР. – 1929. – № 12, арт. 66.

19. Про права громадських обвинувачів : обіжник НКЮ УСРР від 10 січ. 1927 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції УСРР. – 1927. – № 13, арт. 62.

Губар С. В. – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры истории государства и права Национальной академии внутренних дел

Состояние и проблемы развития следственных органов после принятия Уголовно-процессуального кодекса УССР 1927 г.

Определена структура следственных органов в 1920-х гг. и процессуальные полномочия следователей. Раскрыты изменения, внесенные в Уголовно-процессуальный кодекс УССР 1927 г. относительно распределения процессуальных действий между органами дознания, следствия и прокуратуры, а также их последствия. Обосновано влияние изменения социально-экономического курса советского государства на содержание и объем процессуальных полномочий следователей.

Ключевые слова: органы следствия; следователь; прокурор; досудебное следствие; дознание; процессуальные действия; социально-экономический курс советского государства.

Serhii Gubar – PhD in Law, Senior Lecturer of State and Law History Branch of National Academy of Internal Affairs

Investigative Bodies State and Development Issues after UKRSSR Criminal Procedure Code Adoption in 1927

Structure of investigative bodies in 1920s and investigators' procedural competences are identified: these were the subjects of double subordination (administrative functions were supervised by courts and investigative actions – by prosecution).

Article provides analysis of amendments to the Criminal Procedure Code (1927) concerning inquiry bodies, investigative agencies and prosecution. Influence of updated Soviet Union social-economic strategy on contents and scope of investigators' procedural powers – it is identified that function of inquiry process supervision (apart from supervision of law compliance in the same circumstances) was extracted from the prosecutor's competence and transferred to investigator along with criminal case dismissal under applicable law (cases which stipulated inquiry and relevant complaints consideration). After full transfer of investigators' subordination to

prosecutors in 1929 they also were assigned to support (in specific cases) the state prosecution in court. Positive and negative outcomes of this phenomenon are presented.

Research of staff policy made it possible to conclude that the key factor taken into account by the authorities during investigators' vacancies filling was the political background and preferred origin (workers'-peasants') of the candidate instead of qualification level.

Author identified that the abovementioned update was used by legislators to reinforce the accusative aspect of investigative activity applied later during mass repressions in 1930s.

Keywords: investigative bodies; investigator; prosecutor; pretrial investigation; inquiry; procedural actions; social-economic strategy of Soviet Union.

УДК 024:343.81(477)«1919»

Ісаков Павло Миколайович –
кандидат історичних наук, доцент
кафедри кримінально-виконавчого
права Інституту кримінально-
виконавчої служби

БІБЛІОТЕЧНА РОБОТА У В'ЯЗНИЦЯХ УСРР У 1919 РОЦІ

На основі аналізу архівних документів висвітлено бібліотечну роботу у в'язницях УСРР 1919 р. у нормативно-правовій і практичній площинах. Наведено раніше невідомі важливі факти щодо цього питання.

Ключові слова: бібліотека; бібліотечна робота; бібліотекар; книга; друковане видання; культурно-просвітницька робота.

Чимало аспектів історії пенітенціарної системи України є малодослідженими, зокрема бібліотечна робота в місцях ув'язнення. Усім добре відомо, що одним із засобів ресоціалізації та виправлення засуджених, передбачених у ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, є соціально-виховна робота, однією з важливих складових якої є бібліотечна діяльність. Згідно з ч. 3 ст. 109 КВК України, засудженому дозволено мати при собі не більше десяти примірників книг. Водночас кількість газет і журналів не обмежується (згідно зі змінами від 8 квітня 2014 р.). Відповідно до світових стандартів і тенденцій у в'язничній справі, таку кількість цілком можуть знову переглянути й збільшити. У в'язницях розвинутих демократичних країн в'язні мають змогу замовляти потрібні їм книжки з обмінного фонду. Стан бібліотечної роботи (чисельність книжок фонду, їх тематичне розмаїття, кількість засуджених, які беруть книжки в бібліотеках, та їх активність як читачів) є одним з основних звітних показників діяльності соціально-виховної служби установ виконання покарань. Читання соціально корисних книг є передумовою розвитку самосвідомості засудженого. Тому вивчення історичних ретроспектив зазначеної проблематики є актуальним і для сьогодення. Дослідження тем,

де межують різні наукові напрями (історія, бібліотекознавство, кримінально-виконавче право, пенітенціарія тощо), завжди є цікавим та корисним як із практичної, так і наукової точок зору.

Науковим підґрунтям для підготування статті стали праці відомих українських і російських дослідників: Л. В. Бородича, І. В. Іванькова, В. С. Іконникова, М. Ф. Комарова, Я. Ю. Кондратьєва, Н. М. Кушнарєнко, І. О. Левицького, П. П. Михайленка, О. І. Олійника, Г. О. Радова, М. С. Слободяник, М. О. Стручкова, В. М. Трубникова, І. В. Упорова, Ю. О. Фролова, А. Чайковського, А. С. Чачко та ін. На сьогодні тема зазначеної статті не досліджена на належному рівні, що не дає змоги відтворити повноцінну історичну картину питання, що вивчається. І дрібниць у цьому не буває, оскільки відомо, наскільки реалії життя (особливо буремних часів) відрізняються від теоретичних положень декларативного характеру нормативно-правових документів. Але історичні висновки з уроків минулого потрібно робити, запозичуючи найкраще, уникаючи помилок.

Мета статті – дослідження бібліотечної роботи у в'язницях УСРР у 1919 р. в нормативно-правовій та практичній площинах.

Початковому періоду пенітенціарної політики радянського режиму притаманні два концептуальні напрями, що ґрунтувалися, передусім, на політико-ідеологічних настановах правлячої партії. Першою складовою було політичне завдання, що полягало в «придушенні контрреволюції». Інша складова пов'язана з виховною функцією покарання (спочатку використовувався саме термін «виховання» правопорушника, потім – «виправлення», а ще пізніше – «виправлення та перевиховання» засуджених, які утримувались у виправно-трудових установах), що було значним прогресивним кроком уперед порівняно з попереднім періодом. Водночас реальний стан справ у цій сфері був значно гіршим порівняно із задекларованим більшовиками принципом гуманізму на противагу «нелюдському та реакційному тюремному режиму царизму». Ця прірва з роками тільки збільшувалась, досягнувши апогею в 30-ті – поч. 50-х рр. XX ст. Значно більше уваги радянська влада приділяла питанням організації режиму в місцях ув'язнення та праці в'язнів, а вже потім (за залишковим принципом) – культурно-просвітницькій і виховній роботі з ними, хоча ідеологічну діяльність (культурно-просвітницька та

виховна робота з в'язнями також передбачала ідеологічну складову) з вільним населенням тогочасні більшовики як спеціалісти в пропагандистсько-агітаційній роботі з «промивання людських мізків» здійснювали на значно якіснішому рівні (і це правильно, оскільки будь-яка держава не може існувати без дієвої ідеології, спрямованої на згуртування громадян щодо її підтримання та захисту: зі здобуттям незалежності 1991 р. Україна не приділяла цьому належної уваги, наслідки чого ми зараз і відчуваємо). Тут далось взнаки ставлення будь-якої тоталітарної влади та будь-якого недемократичного суспільства до в'язнів як до неповноцінних і неповноправних членів цього суспільства.

Розвитку бібліотечної справи в місцях попереднього ув'язнення та позбавлення волі об'єктивно сприяла кампанія боротьби з неграмотністю населення, яку більшовики запровадили відразу після приходу до влади. Але, як уже зазначалось, здійснювали вони її, передусім, з метою ідеологічного оброблення населення. «Неосвічений раб» ставав «освіченим рабом». Водночас все рівно це був прогрес.

9 квітня 1919 р. у складі Культурно-просвітницького підвідділу (КПП) Центрального тюремно-карального відділу (ЦТКВ) Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР було утворено орган, який 12 квітня отримав назву «Колегія КПП зі створення загальнокультурної просвітницької діяльності в усіх тюрмах України» і який мав опікуватись, зокрема, бібліотечною роботою у в'язницях. Заступником голови колегії було обрано Петрову, а головою – Володкевича [1, арк. 1].

29 квітня 1919 р. КПП ЦТКВ НКЮ завідуючим тюремно-каральними підвідділами місцевих виконавчих комітетів було надіслано циркуляр № 74, що вимагав створити на місцях після отримання циркуляру комісію, яка б протягом трьох днів переглянула тюремну бібліотеку та вилучила застарілі книги, що не відповідали «сучасному державному строю» [2, арк. 4]. Громадянська війна вирувала не тільки на полях битв, а й у головах і душах.

З метою збору інформації про стан бібліотечної роботи на місцях КПП ЦТКВ НКЮ було розроблено «Анкету про бібліотеку й навчальні посібники», яку 7 травня 1919 р. було розіслано у в'язниці. Вона передбачала 17 запитань: назва місця ув'язнення; на утримання скількох в'язнів воно розраховане;

скільки осіб фактично тримається; скільки грамотних в'язнів; чи є бібліотека в установі; з яких відділів складається бібліотека, скільки томів у кожному відділі; які книжки найбільше читають; як ставляться в'язні до читання книжок із бібліотеки; скільки в'язнів користувались книжками за останні три місяці; звіт бібліотеки за минулий рік за тією формою, яка була раніше; чи практикуються співбесіди з в'язнями про прочитані книжки; побажання в'язнів щодо діяльності бібліотеки; які книжки бажано придбати, на думку завідувача бібліотеки; яких заходів необхідно вжити, на думку завідувача бібліотеки, щоб бібліотека була більш корисною для засуджених; список книжок, придатних для користування, що є в бібліотеці; чи є навчальні посібники, які саме та скільки; чи є папір, чорнила, олівці тощо [2, арк. 13]. На той час ця анкета була досить прогресивною та добре продуманою.

14 травня 1919 р. КПП ЦТКВ НКЮ губернським тюремно-каральним підвідділам (ГТКП) було надіслано циркуляр № 16, у якому зазначено, що культурно-просвітницька діяльність, невід'ємною складовою якої є бібліотечна робота, – одне з головних завдань як ГТКП, так і всіх осіб, які видають місцями ув'язнення. Завдання такої діяльності – стимулювати у в'язнів прагнення до більш розумного та благородного життя; перевиховати їх; дати знання й навички для чесного способу життя на свободі. Ставилось завдання організувати при місцях ув'язнення «народні університети», які в своєму складі серед дев'яти груп повинні були мати, зокрема, бібліотеку, книжковий склад і склад підручників [3, арк. 12]. Книги бібліотеки мали поділятися на наукові, для самоосвіти, навчальні за програмами загальноосвітніх установ, художні («про громадсько-визвольний рух, боротьбу з людською жорстокістю та егоїзмом, життя експлуататорів і пригноблених класів, різноманітні засоби боротьби за краще майбутнє, негативні аспекти самодержавно-бюрократичного режиму») [3, арк. 13]. Як бачимо, більшовицька ідеологія «фільтрувала» художню літературу.

17 травня 1919 р. КПП ЦТКВ НКЮ направив внутрішній лист за № 142 до архітектурно-будівельного підвідділу, у якому йшлося про необхідність обладнати й відремонтувати при кожній тюрмі низку приміщень, серед яких на першому місці фігурувала кімната для бібліотеки площею 364 м²(!) [4, арк. 12]. Нереалістичність явна, проте цей факт сам собою є досить

визначальним. 22 травня 1919 р. КПП направив внутрішній лист № 152 до кошторисно-фінансового підвідділу ЦТКВ НКЮ, у якому запропонував на культурно-просвітницьку діяльність на перше півріччя 1919 р. у 50 тюрмах затвердити такий кошторис видатків: облаштування й забезпечення центрального книжкового складу при ЦТКВ – 225 тис. крб; обладнання шкіл у в'язницях необхідними меблями та придбання підручників, наукових посібників і письмового приладдя – 274 тис. крб [4, арк. 16–17]. У пояснювальній записці до кошторису було зазначено: планова кількість в'язнів в Україні – 40 тис., із них грамотних – 90 %. Кожний грамотний буде брати книги двічі на місяць. Середній кругообіг примірника за рік – близько шести разів. Середня вартість книги – 10 крб (до війни – 40 коп.). Тому на книги необхідно виділити 720 тис. крб. Оскільки частина книг буде брошурного типу, то вистачить і 360 тис. крб (розрахунок цін було здійснено відповідно до київських ринків, у провінції дещо було дешевше, а щось – і дорожче). Якщо ж узяти до уваги придбання книжкових шаф, то вийде близько 430–450 тис. крб [4, арк. 18]. У липні 1919 р. середня вартість книжки становила 6 крб [4, арк. 49]. Для порівняння: 1 пуд (16,380496 кг) борошна житнього коштував 220–300 крб, 1 фунт (0,4095124 кг) сала – 50–80 крб, 1 пуд солі – 200–280 крб.

3 червня 1919 р. колегія КПП ЦТКВ НКЮ прийняла резолюцію, у якій було зазначено, що ті в'язні, які успішно й добросовісно працювали в ремісничо-технічних майстернях та інших культурно-просвітницьких установах місць ув'язнення (до яких належали, зокрема, бібліотеки), а також ті, хто «особливо успішно та корисно діяв як співробітник у галузі культурно-просвітницької діяльності», заслуговували на дострокове звільнення й інші пільги на загальних підставах [3, арк. 10]. Таке рішення є цілком правильним, адже давало змогу позбутися пристосуванців.

Народний комісаріат освіти (НКО) 6 червня 1919 р. повідомив НКЮ, що, згідно з постановою міжвідомчої наради, передусім, буде укомплектовано бібліотеки при урядових установах і культурно-просвітницьких організаціях [2, арк. 39]. Колегія КПП ЦТКВ НКЮ 16 червня 1919 р. клопотала про виділення 150 тис. крб на придбання та розсилку книг для в'язниць [1, арк. 28]. 10 липня 1919 р. ЦТКВ НКЮ, реагуючи на повідомлення НКО від 6 червня 1919 р., було розіслано термінові

циркуляри до Всеукраїнського видавництва при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті за № 356/1259, а також відділу забезпечення й розподілу при НКО за № 357/1260, у яких стан тюремних шкіл і бібліотек характеризувався як вкрай незадовільний. Ішлося про прохання прирівняти КПП ЦТКВ НКЮ стосовно забезпечення книгами та літературою до інших державних культурно-просвітницьких організацій, надсилати йому всю літературу й періодичні видання, плакати, що безкоштовно надходили до інших червоноармійських чи інших культурно-просвітницьких державних установ [2, арк. 66].

15 липня 1919 р. КПП ЦТКВ НКЮ у в'язниці було розіслано циркуляр № 91, що затверджував першу частину «Інструкції бібліотекарю (про ведення книжкових каталогів)». Згідно з цією інструкцією, заводились спеціальні «карточки з графами», у яких було відображено таку інформацію: автор книги, назва книги, видавництво, рік видання, кількість частин, ціна, наявність окремого систематизованого каталогу, номер систематизованого каталогу, номер хронологічного каталогу, примітки. Кожне надходження (книгу, журнал, брошуру тощо) потрібно було реєструвати в особливій інвентарній книзі (хронологічному каталозі) за часом надходження, проставляючи порядкову нумерацію. Відомості про кожну з книг записували в такому порядку: автор, назва, твори, кількість томів, кількість екземплярів, місце і час видання, видавництво, ціна, номер систематизованого каталогу, примітки (дефекти, причини виключення з каталогу). Існував також відповідний зошит, де записували зазначені дані. Його прошивали, а сторінки нумерували. Книги, класифіковані за відділами, заносили до систематизованого каталогу, у якому зазначали: порядковий номер, назву книги, місце, час видання, видавництво, ціну, порядковий номер хронологічного каталогу, примітки. Крім цього, було запроваджено такі рубрики систематизованого каталогу: белетристика (художня література); географія та мандри; історія, політичні й соціальні знання, біографії; критика та історія літератури; природознавство; сільське господарство, ремесла, виробництва; філософія, психологія; медицина та ветеринарія; журнали й газети; довідкові видання. Вели систематизований каталог у спрощеному вигляді (номер систематизованого каталогу, автор, назва твору, том, заголовки

творів, уключених до цього тому чи книги). Його записували на аркушах і вивішували в приміщенні бібліотеки для використання читачами. Крім хронометричного та систематизованого каталогів, бібліотекар повинен був укладати картковий каталог із цупкого паперу (довжиною 111,125 мм, шириною 88,9 мм). Повні зібрання творів записували на одній картці. Якщо томи були розрізнені, то картку заводили на кожен том окремо. Кожен із творів, зібраних в одній книзі, записували в окрему картку. Картки складали у двох екземплярах: один – залишали в бібліотеці, інший – після систематизації всіх карток в алфавітному порядку надсилали до КПП ЦТКВ. Картки розподіляли за відділами (белетристика, географія тощо) в алфавітному порядку. Після виключення книг картки повинні були вилучати й знищувати. На руки читачам видавати картковий каталог не дозволяли. Непридатні книги виключали з користування за рішенням колегії місця ув'язнення, що мало бути відображено у відповідному протоколі, а також інвентарній книзі (хронологічному каталозі) та систематизованому каталозі [5, арк. 123–125].

Штатний розпис культурно-просвітницького відділення ГТКП передбачав, зокрема, посаду завідувача бібліотечної секції і губернського складу книг і посібників (друга категорія службовця з місячною зарплатнею 1000 крб радянських знаків), трудової школи в губернській тюрмі – завідувача школи (друга категорія службовця з місячною зарплатнею 1000 крб радянських знаків), трудової школи в повітовій тюрмі – завідувача школи (перша категорія службовця з місячною зарплатнею 860 крб радянських знаків) [4, арк. 1]. 5 травня 1919 р. було затверджено штат КПП ЦТКВ НКЮ УСРР у складі 32 осіб, що передбачав, зокрема, посади організатора-керівника секції бібліотек, наукових музеїв і посібників (без категорії службовця з місячною зарплатнею 2000 крб радянських знаків), його помічника (перша категорія службовця з місячною зарплатнею 1080 крб радянських знаків із щомісячною надбавкою 120 %) [4, арк. 26]. У період із 10 квітня до 31 травня 1919 р. в УСРР функціонувало 100 місць ув'язнення в 91 місті [6, арк. 4]. Місячний оклад бібліотекаря в'язниці становив 750 крб радянських знаків [6, арк. 2]. Станом на 31 травня 1919 р. в Чернігівській губернській тюрмі утримували лише 19 в'язнів. Її начальник Бойко отримував 1062 крб радянських знаків жалування, учитель-бібліотекар – 996, а бібліотекар

повітової тюрми – 885 [6, арк. 8]. Бібліотекар Ізюмської повітової тюрми станом на 2 червня 1919 р. отримував 525 крб [7, арк. 25].

Розглянемо більш детально стан бібліотечної роботи на місцях. Так, інструктор КПП ЦТКВ НКЮ Сальников 26 травня 1919 р. доповів, що «в культурно-просвітницькій сфері нічого не зроблено. Лише останніми днями асигнували 20 тис. крб на придбання книжок» [2, арк. 29]. Аналізуючи культурно-просвітницьку діяльність станом на 23 червня 1919 р. у 27 місцях ув'язнення, з яких КПП ЦТКВ НКЮ зміг отримати звітність (13 – Київська губернія, 3 – Катеринославська, Полтавська, 2 – Чернігівська, Харківська, Херсонська, 1 – Волинська, Кам'янець-Подільська), було з'ясовано, що бібліотеки були лише в 11 тюрмах (40,7 %). Найбільше книг мали такі в'язниці: Чернігівська – 1600 примірників, Харківська – 1200, Київська – 600, Роменська – 340, Радомишльська – 150, Зінківська – 70 [8, арк. 3].

Станом на кінець травня 1919 р. у Київській губернії з тих в'язниць, що надали інформацію, не мали бібліотек Бердичівська тюрма (планова наповнюваність в'язнів – 317 осіб, фактична – 36, серед яких дві жінки) [2, арк. 13], Сквирська (планова наповнюваність в'язнів – 150 осіб, фактична – 55, серед яких дві жінки) [2, арк. 15], Чигиринська (планова наповнюваність в'язнів – 89 осіб, фактична – 92, у тому числі сім жінок) [2, арк. 16], Білоцерківська (планова наповнюваність в'язнів – 80 осіб, фактична – 52) [2, арк. 18], Черкаська (планова наповнюваність в'язнів – 125 осіб, фактична – 229) [2, арк. 19], Уманська (планова наповнюваність в'язнів – 500 осіб, фактична – 114, з них 24 – жінки) [2, арк. 20]. Звенигородську тюрму (планова наповнюваність в'язнів – 115 осіб, фактична – 65, у тому числі одна жінка) обслуговувала бібліотека Звенигородського клубу червоноармійців [2, арк. 17]. Під час звільнення в травні селянськими повстанськими антикомуністичними загонами в'язнів зі Звенигородської тюрми «багато з них забрали із собою книги, що перебували в них на руках» [9, арк. 14], адже «духовної їжі потребували всі». Липовецька тюрма (планова наповнюваність в'язнів – 80 осіб, фактична – 79, серед яких трое жінок) мала власну невеличку бібліотеку [2, арк. 24].

Бібліотеку Київської Лук'янівської тюрми було знищено 4 лютого 1919 р. під час заворушень і втечі в'язнів, а той фонд, що залишився, не міг слугувати основою для бібліотеки. Було

вилучено 119 книг, «не придатних для використання» [10, арк. 5]. Київська Лук'янівська тюрма (планова наповнюваність в'язнів – 1147 осіб, фактична – 932, у тому числі 78 жінок) наприкінці травня мала у своєму розпорядженні белетристику російською (55 книг) та іноземною (3 книги) мовами, наукову літературу (147 – російською мовою, 25 – іноземною). Повідомлялось, що найбільше читали белетристику, причому всі освічені особи користувалися книгами. Читали з великим бажанням як самі в'язні, так практикувались і групові читання та співбесіди з кримінальними злочинцями після читання літератури. До книжкового фонду ставлення було дбайливе. Зазначалось, що попередній фонд із багатьма книгами «пропав під час безладів», тому асортимент навчальних посібників і приладдя був незначним [2, арк. 25]. 14 травня 1919 р. для потреб Київського бібліотечного в'язничного відділу було виділено 435,7 тис. крб (зарплата бібліотекаря-інструктора становила 1125 крб, співробітника бібліотечної справи – 950 крб, тюремного бібліотекаря – 900 крб) [11, арк. 7]. Станом на 15 липня 1919 р. у бібліотеці Лук'янівської в'язниці налічувалося 650 книг, з яких видавали лише 100 (решта – були без обкладинок) [8, арк. 63].

Станом на кінець травня 1919 р. комісар Тираспольської в'язниці повідомляв про відсутність бібліотеки, яку було спалено під час попередніх заворушень в'язнів [2, арк. 6]. В Одеській тюрмі станом на 29 травня 1919 р. за умов планової наповнюваності 1049 осіб фактично утримувались 832 (з них 47 жінок). 530 чоловіків і 35 жінок були освічені (68 % від усієї кількості в'язнів). Бібліотека була відсутня ще з 1917 р., хоча в'язні виявляли бажання читати [2, арк. 34]. Уже станом на 10 червня 1919 р. в Одеській тюрмі перебували 1175 в'язнів, а бібліотечний фонд налічував 1109 книг і брошур [8, арк. 57].

Станом на 8 квітня 1919 р. для бібліотек 15 шкіл при тюрмах Полтавщини було виділено по 3000 крб на повітову і 4000 – на губернську тюрму [11, арк. 3]. У травні з Полтави повідомляли, що книжки з бібліотеки виправного робітничого відділу видають двічі на тиждень, а до губернської тюрми було передано реквізовану бібліотеку, що налічувала 800 томів [8, арк. 13]. Станом на 24 червня 1919 р. в Полтаві в'язничний бібліотекар отримував 900 крб на місяць [4, арк. 51]. Зміївська

повітова тюрма Харківської губернії повідомляла, що має у своєму розпорядженні «досить незначну кількість книжок» [2, арк. 44].

Тюремно-каральний підвідділ відділу юстиції при Волинському ревкомі 29 травня 1919 р. повідомляв, що організатор бібліотеки отримує щомісяця 925 крб. Волинський ГТКП 19 червня 1919 р. доповідав, що в губернії ще йдуть бойові дії. Відповідь змогли отримати тільки з Овруцької тюрми (бібліотека налічувала 1260 книг). У губернській тюрмі було організовано школу, невеличку бібліотеку із фондом 299 книг (водночас за 50 крб придбали ще 30 «дешевих видань»). Обов'язки бібліотекаря виконувала вчителька школи. Просили 21 тис. крб авансу на поповнення фонду. Громадськості було адресовано прохання пожертвувати книги для в'язниць [11, арк. 11]. При губернській тюрмі згодом відкрили читальню газет, журналів. На місцях скаржилися на «відсутність із центру розпоряджень щодо узгодження вимог тюремного режиму із завданнями культурно-просвітницької діяльності в тюрмі» [2, арк. 59–60]. Тюремно-каральний підвідділ відділу юстиції при Волинському ревкомі в червні склав кошторис на перше півріччя 1919 р., яким на культурно-просвітницьку роботу було передбачено 71 540 крб, у тому числі на губернську та Луцьку тюрми було виділено по 10 220 крб (з них на бібліотечну роботу – 5000 крб). На десять повітових тюрем для цих цілей було виділено по 5110 крб [11, арк. 22–23].

Інструктор КПП ЦТКВ НКЮ Айзенштадт 12 квітня 1919 р. доповідав, що в Чернігівській губернській тюрмі було створено бібліотеку на тисячу одиниць (здебільшого зі збірників, журналів, політичних брошур), що користувалась у в'язнів попитом, а для школи – відведено світлу кімнату [2, арк. 30]. Станом на 28 травня 1919 р. у дев'яти повітових та одній губернській в'язницях Чернігівщини бібліотека існувала лише в губернській тюрмі (1600 примірників, з яких 300 – старих щомісячних журналів) [11, арк. 9]. У повітових тюрмах існувала одна посада вчителя-вихователя (який водночас був бібліотекарем) з окладом 996 крб на місяць [11, арк. 10]. Було заплановано забезпечити кожную повітову тюремну бібліотеку 200 примірниками різних книг, трьома різними газетами по два примірники, трьома журналами по одному примірнику; губернську – тисячею назв різних книжок, п'ятьма різними газетами по три примірники та

п'ятьма журналами по одному примірнику [11, арк. 15–16]. Колегія НКЮ 16 червня 1919 р. дозволила виділити 150 тис. крб на придбання книг, проте кошти надійшли зі значною затримкою [11, арк. 18]. Станом на 30 червня 1919 р. з Чернігова доповіли, що на місцевому ринку відсутні підручники, посібники. Потреба в коштах для їх придбання становила 120 тис. крб. У тюремних бібліотеках було таке забезпечення книгами: Чернігова – 1800, Козельця – 215, Кролевця – 114, Конотопа – 137. Були бібліотеки і в Ніжинській, Борзенській, Новгород-Сіверській тюрмах [8, арк. 36]. 9 липня 1919 р. до Чернігова КПП ЦТКВ НКЮ направив цікавий лист, який яскраво характеризував політику більшовиків у культурно-просвітницькій сфері: було заборонено спілкуватись із в'язнями щодо змісту твору Ф. Достоевського «Брати Карамазові», оскільки ця книга «не відповідала як поточному моменту, так і загальному духовному рівню в'язнів» [4, арк. 81].

17 травня 1919 р. у Подільській губернії було розіслано до кожної повітової тюрми по 250 примірників книг і брошур [2, арк. 63]. У червні 1919 р. в Сумській повітій тюрмі місячна зарплата вчителя, який водночас був завідувачем бібліотеки, становила 2000 крб. Бібліотека налічувала 67 томів, читачами були 51 в'язень зі 150 утримуваних [8, арк. 7–8]. Під школу й тюремну бібліотеку було відведено приміщення колишньої церкви. Бібліотечна справа велась «за новітньою картковою системою (формуляри книг і читачів)». Було опрацьовано можливість читання «з туманними картинами з природознавства, географії, історії, белетристики» [3, арк. 2]. Станом на 15 липня 1919 р. Сумська тюрма налічувала вже 164 книги та 100 абонентів [8, арк. 80].

Отже, дослідивши бібліотечну діяльність у в'язницях УСРР у 1919 р., можна зробити такі висновки:

1. Розвитку бібліотечної справи в місцях попереднього ув'язнення та позбавлення волі об'єктивно сприяла кампанія боротьби з неграмотністю населення, яку більшовики запровадили з метою ідеологічного оброблення населення відразу після приходу до влади.

2. Протягом 1919 р. КПП ЦТКВ НКЮ УСРР прийняв шість нормативно-правових документів, які безпосередньо стосувались організації бібліотечної справи у в'язницях, зокрема циркуляр від

15 липня 1919 р. № 91, що затверджував першу частину «Інструкції бібліотекаря (про ведення книжкових каталогів)».

3. Середня вартість книги становила близько 6–10 крб.

4. Місячний оклад бібліотекаря в'язниці коливався в межах 525–1000 крб.

5. Найбільші книжкові фонди мали Чернігівська, Харківська, Київська в'язниці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф. 8, оп. 1, спр. 24.

2. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 33.

3. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 29.

4. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 35.

5. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 54.

6. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 55.

7. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 61.

8. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 37.

9. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 28.

10. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 27.

11. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 36.

Исаков П. Н. – кандидат исторических наук, доцент кафедры уголовно-исполнительного права Института уголовно-исполнительной службы

Библиотечная работа в тюрьмах УССР в 1919 году

На основании анализа архивных документов освещена библиотечная работа в тюрьмах УССР в 1919 г. в нормативно-правовой и практической плоскостях. Приведены ранее неизвестные важные факты по данному вопросу.

Ключевые слова: библиотека; библиотечная работа; библиотекар; книга; печатное издание; культурно-просветительская работа.

Pavlo Isakov – *PhD in History, Associate Professor of Criminal-Executive Law Department of Criminal-Executive Service Institute*

Prison Libraries in Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1919

The activity of prison libraries in USSR in 1919 was illustrated in terms of the archival documents analysis; and this issue was illustrated in the normative, legal and practical aspects. The article gives new important facts about the question explored.

The history of Ukrainian penitentiary system is underexplored in many aspects. In particular, the activity of prison libraries also is one these aspects. Everybody knows that the social correction labor is one of the means of the resocialization and re-education of offenders. These regulations are consolidated in the Criminal Code of Ukraine (part 3, article 6). Libraries are one of the most important parts of the social correctional labor. According with the Criminal Code of Ukraine (part 3, article 6) an offender may possess not more 10 items of books, the number of books and magazines is not limited. According to the world's standards and tendencies, the prison administrations will be able to review this number upwards. In developed democratic countries the prisoners in the penitentiary agencies have an opportunity to take any books from the exchange collection. The status of library activity (the amount of books in the fund; the topical variety of books; the number of offenders using the books; the amount of books used) is one of the main reported factors of social-correctional labour in the penitentiary agencies. The development of offender's self-consciousness is practically impossible without reading literature. That's why, the observation of historical retrospectives of this problem is important nowadays. The observation of the background with different scientific movements attached together (in particular history, archival science, criminal-executive law, penitentiary system development) is always interesting and useful in terms of practical and theoretical points of view. After examining the library activity in prisons in USSR, we can come to the following conclusions: 1) The Bolsheviks' campaign against illiteracy of population reasonably assisted in development of library activity in places of preliminary detention and in the places of deprivation of freedom. The Bolsheviks launched this campaign with

a view to ideological working-up of population, right after the rise to power; 2) During 1919 cultural educational subdivisions of Central Correctional Division of People's Commissariat of Justice in USSR accepted at least 6 normative-legal documents, which concerned the organization of library activity in prisons; in particular the Circular № 91, on 18.07.1919 which accepted the first part of «Librarian instructions (concerning the organization of book catalogues)»; 3) The average book cost was at the limit 6–10 karbovanets; 4) The monthly salary of prisoner's librarian was at the limit of 525–1000 Karbovanets; 5) The biggest book stock was in Chernigov, Kharkov and Kyiv.

Keywords: library; library activity; librarian; book; printed source; cultural and educational building activities.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 343.131

Котюк Іван Ілліч –
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії права
та держави юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка;

Котюк Олександр Іванович –
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри правосуддя юридичного
факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

МЕТА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАГМАТИЧНИЙ ОРІЄНТИР КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

На підставі наукового аналізу окремих норм Кримінального процесуального кодексу України наведено приклади некоректного вживання в ньому категорій «мета» і «завдання». Сформульовано методологічні рекомендації, спрямовані на запобігання цим недолікам.

Ключові слова: мета; завдання; кримінальне провадження; доказування; слідчі дії.

Мередумовою належним чином організованої діяльності є визначення її мети, що сприяє усвідомленому, цілеспрямованому та планомірному її досягненню. Ця методологічна настанова повною мірою стосується й кримінального провадження. Проте його мету в чинному Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України не визначено, а в ст. 2 перелічено лише завдання [1, с. 3]. Водночас слід констатувати намагання сформулювати мету окремих процесуальних інститутів і дій у КПК України. Прикладом може

служувати низка формулювань, наявних у Законі, а саме: заходи забезпечення кримінального провадження застосовують «з метою досягнення дієвості цього провадження» (ч. 1 ст. 131); «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор здійснюють огляд місцевості, приміщення, речей та документів» (ч. 1 ст. 237); «з метою перевірки й уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань» (ч. 1 ст. 240).

У межах визначення мети окремих процесуальних інститутів привертають увагу недоліки тексту КПК України як методологічного, так і техніко-юридичного характеру. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 91 КПК України, «доказування полягає в збиранні, перевірці та оцінці доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження». Водночас власне назва цієї статті звучить як «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні». Тобто в назві про мету не йдеться, але все ж її визначено (хоча й не в ч. 1, як це мало б бути, а в ч. 2. Сумнівним є також те, що метою доказування є «встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження», адже і в теорії, і на практиці розрізняють поняття «обставини, що підлягають встановленню» та «обставини, які підлягають доказуванню». Отже, для кримінального провадження мають значення обидва види обставин, але шляхом доказування зазвичай встановлюються обставини, що підлягають доказуванню. Що ж до обставин, які підлягають встановленню, то вони можуть з'ясовуватись й іншим способом. Саме тому логічнішим був би висновок, що метою доказування є «встановлення обставин, що належать до предмета доказування в конкретному кримінальному провадженні».

Насамперед, прикладом належного підходу до конструювання норм, у яких визначено мету відповідних заходів або дій, може бути назва ст. 177 КПК України «Мета і підстави застосування запобіжних заходів». Але, по-перше, хоча в назві статті мету задекларовано, у тексті її не визначено. По-друге, наявний у статті перелік є свідченням того, що в ній йдеться про завдання застосування цих заходів.

Таку саму помилку допущено й у ст. 234 КПК України, згідно з якою обшук проводять із метою виявлення та фіксування відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування його знаряддя або майна, здобутого внаслідок його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Отже, регламентуванню зазначеної слідчої дії повинно передувати визначення її мети. Помилковим є також те, що в ній фактично визначено не мету, а завдання цієї слідчої дії. Аналогічну структуру має ст. 267 КПК України (Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи).

Отже, наведені приклади свідчать про те, що в КПК України категорії «мета» й «завдання» ототожнено, мету окремих інститутів не визначено взагалі, іноді її задекларовано, але не визначено, а іноді – визначено неправильно, ототожнено категорії «мета» і «підстави проведення процесуальної дії».

Зокрема, у ст. 223 КПК України не визначено мету слідчих (розшукових) дій як окремого процесуального інституту. Не сформульовано також мету таких слідчих дій, як допит (ст. 224), пред'явлення для впізнання (ст. 228, 229), освідчування особи (ст. 241) тощо. Це саме стосується й негласних слідчих (розшукових) дій.

Характерним прикладом у цьому аспекті є ст. 233 КПК України (Проникнення до житла чи іншого володіння особи), у якій не визначено ні його мети, ні його завдань, що зумовлюватиме порушення під час визначення його підстав.

Недоліки і методологічного, і техніко-юридичного характеру наявні також у ст. 242 КПК України (Підстави проведення експертизи), у ч. 1 якої зазначено, що експертизу проводять... «... якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання». Адже, по-перше, мету цієї слідчої дії тут не визначено, а по-друге, визнання її підставою необхідність спеціальних знань є неправильним, оскільки в ч. 2 цієї статті визначено випадки обов'язкового її призначення незалежно від того, чи має особа, яка призначає проведення експертизи, такі спеціальні знання, чи ні. Прикладом такого самого підходу може слугувати ст. 269 КПК України (Спостереження за особою, реччю або місцем) та ін.

З огляду на зазначене, метою статті є виявлення проблемних питань використання в КПК України категорій

«мета» і «завдання» та вироблення рекомендацій, спрямованих на їх вирішення.

Насамперед, причинами помилок під час використання в КПК України зазначених категорій є те, що дослідженню цього питання приділено недостатньо уваги, оскільки останніми роками ці методологічні проблеми зазвичай не привертають увагу вчених, а в попередніх дослідженнях ці питання вирішували непослідовно й суперечливо. Унаслідок цього іноді поняття «мета» та «завдання» розглядають як самостійні правові категорії [2, с. 33; 3, с. 40], а іноді – як тотожні [4, с. 37–38]. Мету кримінального судочинства визначали через його завдання, якими вважали: з'ясування істини в справі; забезпечення законності; доведення вини та справедливого покарання особи, яка вчинила злочин; запобігання необґрунтованому обвинуваченню невинних і здійснення виховного впливу на громадян [5, с. 41]; охорону суспільних відносин, життя, здоров'я, майна, прав та інтересів держави й громадян від злочинних посягань; запобігання злочинам [6, с. 16]; захист прав та законних інтересів учасників процесу [7, с. 18]. Наявні були також висновки стосовно того, що кримінальний процес має багато цілей [8, с. 12] та не має власної мети [9, с. 15].

Крім мети й завдань кримінального судочинства загалом, існували спроби визначення мети та завдань окремих його інститутів, причому тут часто формулювали або тільки їх мету, або лише їх завдання. Наприклад, мету досудового слідства зазвичай не визначали, а визначалися лише його завдання. Водночас і щодо цього було висловлено різні міркування. Так, Декретом про суд від 22 лютого 1918 р. № 2 було визначено, що основним змістом і завданням досудового слідства є встановлення істини в справі [10]. Його завданнями вчені вважають збирання, дослідження й оцінку доказів для вирішення питання про наявність складу злочину в діях обвинуваченого, встановлення його вини, характеру, розмірів спричиненої шкоди, можливості віддання його до суду [11, с. 3], а також встановлення причин та умов, що призвели до вчинення злочину, зумовили вживання заходів щодо запобігання їх проявам [12, с. 95]. На думку І. Лузгіна, досудове слідство має ту саму мету, що й кримінальний процес загалом [6, с. 16].

Окремі вчені вирізняють і завдання слідчого, вважаючи, що ними є повне, усебічне й об'єктивне встановлення обставин події, що містить ознаки злочину, винуватості або невинуватості конкретної особи на основі доказів, які збирають і вивчають у процесі розслідування [6, с. 17]. На думку О. Гуляєва, такі завдання передбачають: швидке та повне розкриття злочинів і викриття винних; забезпечення інших умов для притягнення винних у вчиненні злочину до відповідальності; запобігання необгрунтованому обвинуваченню у вчиненні злочину; з'ясування причин та умов, що призвели до нього [11, с. 3].

Виокремлюють також мету слідчих дій. На думку С. Шейфера, метою будь-якої слідчої дії є отримання інформації [13, с. 65]. Проте очевидним є те, що отриманням інформації зміст слідчих дій не вичерпується, саме тому кожна з них має власну мету. Загалом метою слідчих дій як процесуального інституту є розв'язання процесуальних завдань, що виникають під час кримінального провадження [14, с. 7].

Паралельно з поняттям «розслідування» використовують поняття «доказування», проте порівняння наявних їх визначень і завдань, які вони реалізують, свідчить про те, що вчені їх часто ототожнюють. Зокрема, розглядаючи доказування як здійснювану в процесуальних формах діяльність органів розслідування, прокурора й суду за участі інших її суб'єктів зі збирання, закріплення, перевірки й оцінки фактичних даних, необхідних для встановлення істини в справі та вирішення завдань кримінального судочинства, більшість науковців його метою вважає встановлення об'єктивної істини в справі [15, с. 26]. Водночас завданнями доказування визнають: формування (збирання та закріплення) доказів; перевірка й оцінка доказів та їх процесуальних джерел; обгрунтування висновків із метою встановлення об'єктивної істини та прийняття на цій основі правильного, законного, обгрунтованого й справедливого рішення [15, с. 4].

Отже, такі суперечливі визначення мети й завдань правосуддя та окремих його інститутів є свідченням того, що проблема розуміння їх сутності, змісту, співвідношення, місця й значення потребує подальших досліджень.

Учені, які не розмежують поняття «мета» й «завдання», обґрунтовують це тим, що зазначені категорії не розмежовано в законі [4, с. 83]. Однак загальновідомо, що окремі положення закону часто мають суб'єктивний, політичний заангажований і консервативний характер. Можна також констатувати й постійне відставання його норм від розвитку суспільних процесів тощо. На думку окремих дослідників, певні нюанси цих понять відображено не в особливостях їх змісту, а в можливості їх різноаспектного дослідження, оскільки категорія «мета» – філософська, тоді як категорія «завдання» має більш практичне, побутове застосування [4, с. 38].

Сумнівним є вживання терміна «завдання» в правових актах у розумінні конкретизації мети [16, с. 253–290]. Адже завдання відображають зміст діяльності, а мета – очікуваний її результат, а отже, якщо в правових актах ці поняття ототожнено, то це лише свідчить про їх техніко-юридичну недосконалість.

Те, що не слід ототожнювати поняття «мета» й «завдання», підтверджують також висновки філософського рівня, згідно з якими «в образі мети ми маємо на увазі зміст, який заздалегідь відомо» [17, с. 248]; «мета – це ідеальне передбачення бажаного результату» [2, с. 33]. Безпідставною є й підміна слова «мета» категорією «ціль», оскільки в українській мові слово «ціль» означає те, у що потрібно влучити. Тим більше безпідставним є вживання слова «підцілі» [18, с. 14].

Отже, мета є ідеальним образом тих результатів вольових дій, заради яких вони здійснюються. А оскільки поява мети є наслідком усвідомлення конкретних потреб, то цілеспрямованість є головною ознакою осмисленої діяльності. Розглядаючи ж мету як запланований результат діяльності, яка складається з окремих дій, є очевидним, що кожна з цих дій як елемент системи відрізняється самостійністю й спрямована на розв'язання конкретних завдань, що в сукупності й забезпечує досягнення запланованого результату – мети. Тобто мета детермінує завдання, розв'язання яких і забезпечує досягнення мети.

Слід підкреслити діалектичний характер зв'язку між метою та завданнями. Розглядаючи мету як те, що уявляється у свідомості та очікується в результаті конкретних дій, не слід

розглядати її як абсолютно самостійне, ізольоване явище, оскільки вона завжди є структурним елементом певної системи, відповідно до ієрархії елементів якої ми неминуче повинні виділити й мету кожного з них. При цьому сутність мети на кожному рівні системи залишається незмінною і становить те, що на ньому необхідно досягти. Водночас мета нижчого рівня загальності, не змінюючись у своїй сутності, є одночасно завданням, яке необхідно розв'язати для досягнення мети вищого ступеня загальності. А згідно з місцем конкретної мети в їх ієрархії в структурі кожної діяльності визначається й її функція, що може бути функцією або стратегії, або тактики. Так, якщо кінцева мета спрямовує діяльність усієї системи, визначає її характер, спосіб і засоби досягнення, то мета нижчого ступеня загальності конкретизує зміст цієї системи, спрямовує кожен її елемент, визначає способи досягнення мети власного рівня та є засобом досягнення мети вищого рівня.

З наведеного аналізу сутності мети випливає, що її слід розглядати як категорію, що відображає процес функціонування й розвитку суспільства, розмежовуючи окремі аспекти якого, ми розмежовуємо й різні види діяльності, спрямованої на досягнення конкретної мети кожного з них. Але, на відміну від інших видів діяльності, мета діяльності у сфері правовідносин передбачає такі ознаки: а) повинна бути визначена законодавцем; б) оскільки її включено до змісту правової норми як вимогу, то її досягнення є обов'язковим, а у випадках, визначених законом, її недосягнення може зумовити відповідні санкції; в) орієнтує на єдині установки щодо врегулювання та здійснення відповідних правовідносин; г) досягається засобами, визначеними законом, що й зобов'язує визначати не тільки мету, а й завдання кожного виду діяльності.

Отже, процесуальна діяльність практично виявляється лише у формі конкретних рішень і дій, зміст яких залежить від мети, на досягнення якої вони спрямовані. Зміна мети зумовлює й зміну змісту та характеру діяльності. А оскільки кримінальне провадження є багаторівневою системою, то слід розмежовувати не тільки мету та завдання цієї діяльності загалом, а й мету і завдання її складових. Саме тому власну мету має кожна слідча й

судова дія та рішення, тим паче її повинен мати кожен структурний елемент (стадія) цієї діяльності.

Викладене надає можливість зробити такі висновки:

1) поняття «мета» й «завдання» ототожнювати не слід, оскільки мета – це подумки передбачуваний та очікуваний результат конкретної діяльності, а завдання – це те, що потрібно виконати для досягнення певної мети;

2) оскільки мета й завдання завжди є елементами певної системи, якою є цілеспрямована діяльність, то їх співвідношення має діалектичний характер. Мету досягають шляхом розв'язання конкретних завдань, але після її досягнення вона припиняє функціонування як мета й починає функціонувати як одне із завдань, що спрямоване на досягнення мети вищого ступеня загальності, стає засобом досягнення цієї мети;

3) на відміну від інших видів діяльності, мета діяльності у сфері правовідносин передбачає такі ознаки: а) повинна бути визначена законодавцем; б) оскільки її включено до змісту правової норми як вимогу, то її досягнення є обов'язковим, а у випадках, визначених законом, її недосягнення може зумовити відповідні санкції; в) орієнтує на єдині установки щодо врегулювання та здійснення відповідних правовідносин; г) досягається засобами, визначеними законом, що й зобов'язує визначати не тільки мету, а й завдання кожного виду діяльності;

4) мету кримінального провадження та окремих його інститутів належним чином не визначено ні в законодавстві, ні на теоретичному рівні. Проте вони мають ієрархічний характер, зокрема, мету кримінального провадження може бути досягнуто шляхом розв'язання поставлених перед ним завдань, сформульованих у ст. 2 КПК України, а досягнення цієї мети стає засобом досягнення мети судочинства загалом. Водночас реалізація мети судочинства стає одним із засобів досягнення мети тих видів діяльності, які стоять перед державою, зокрема правосуддя;

5) з прагматичної позиції належне визначення мети й завдань кримінального провадження, окремих його інститутів та процесуальних дій сприятиме належному визначенню правових

підстав їх здійснення, запобіганню припускання помилок під час їх організації та проведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
2. Керимов Д. А. Категория цели в советском праве / Д. А. Керимов // Правоведение. – 1964. – № 3. – С. 31–38.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1986. – . –
Т. 2. – 1986. – 672 с.
4. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькинд. – Л. : ЛГУ, 1976. – 143 с.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – . –
Т. 1. – 1968. – 470 с.
6. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания / И. М. Лузгин. – М. : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1969. – 178 с.
7. Каз Ц. М. Проблемы доказывания в суде первой инстанции (цели доказывания) / Ц. М. Каз. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 78 с.
8. Карев Д. С. Советский уголовный процесс / Д. С. Карев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 567 с.
9. Строгович М. С. Уголовный процесс / М. С. Строгович. – М. : ОГИЗ, 1935. – 100 с.
10. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – 471 с.
11. Гуляев А. П. Следователь в уголовном процессе / А. П. Гуляев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 132 с.
12. Михайлов А. И. О задачах предварительного расследования в советском уголовном процессе / А. И. Михайлов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1977. – Вып. 26. – С. 92–99.

13. Шейфер С. А. Следственные действия: система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.

14. Котюк О. І. Правомірність слідчих дій: умови визначення та засоби забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Котюк. – К., 2013. – 19 с.

15. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Вища шк., 1984. – 133 с.

16. Морщакова Т. Г. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин // Право и социология. – М., 1973. – С. 253–290.

17. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – 452 с.

18. Лубин А. Ф. Взаимодействие участников идентификационно-поисковой деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Лубин Александр Федорович. – М., 1981. – 219 с.

***Котюк И. И.** – доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры теории права и государства юридического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченка;*

***Котюк А. И.** – кандидат юридических наук, ассистент кафедры правосудия юридического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченка*

Цель как философско-прагматический ориентир уголовного производства

На основании научного анализа отдельных положений Уголовного процессуального кодекса Украины приведены примеры некорректного использования в нем категорий «цель» и «задачи». Сформулированы методологические рекомендации, направленные на предотвращение этих недостатков.

Ключевые слова: цель; задача; уголовное производство; доказывание; следственные действия.

Ivan Kotiuk – LLD, Professor, Professor of Department of Theory of Law and State of Faculty of Law Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Oleksandr Kotiuk – PhD in Law, Assistant of Department of Justice of Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Term «purpose» as Philosophical and Pragmatic Reference at Criminal Proceedings

There are incorrectly used examples of «purpose» and «task» categories in the article based on the scientific analysis of certain norms of the Ukrainian Criminal Procedure Code. Also the methodological recommendations are formulated in order to prevent these discrepancies.

The attention is drawn to the fact that some shortcomings are of methodological nature and also of partially technical and legal one. Although the attempts to define the purpose of some individual institutions and procedural actions at CPC are pretty clear, sometimes the meanings of «purpose» and «task» are equalized. Often the purpose of individual institutions and proceedings is not defined at all. Sometimes the Clause title declares about the purpose, but it is not defined as such. Sometimes the content of this definition clearly indicates that it is not about the purpose, but about the task. Sometimes the Clause title is not identifying the purpose, but it is determined in part 2, not in part 1 of the Clause. There are cases when the official definition of the purpose is controversial.

So we justify the following conclusions: 1) the reason for errors in usage of these categories is that lately the investigation of this issue was not paid enough attention. These problems have not attracted the scientists' attention lately. The previous research of this topic was handled inconsistently and contradictory by them; 2) the terms «purpose» and «task» should not be identified because the purpose is a mentally predictable and expected result of a specific activity and task is what you do to achieve it; 3) as «purpose» and «task» terms are always the elements of a certain system, which is the purposeful activity, their value is of a dialectical nature; 4) in order to correctly

determine the «purpose» and «task» terms while implementing them at jurisdiction, the special requirements should be met.

It is proved that today the purpose of criminal proceedings is not generally defined, and the purpose of some of its institutions and proceedings is not defined properly neither in legislation nor on the theoretical level. But they are hierarchically arranged though. Thus, the purpose of criminal proceeding is achieved by solving its tasks, which is formulated at Clause 2 of CPC. And this purpose achievement becomes a general means of purpose achievement of the whole jurisdiction. In turn, the realization of the justice purpose becomes a means of achieving a higher level purpose for the whole country and society itself, in particular the justice system.

Keywords: purpose; task; criminal proceeding; evidence; investigating actions.

УДК 343.985:343.62

Пясковський Вадим Валерійович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри
криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ЗА УЧАСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто проблемні питання, пов'язані з особливостями перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Запропоновано використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо визначення рівня його психічного розвитку, здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, безпосередньо не перед проведенням слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, а після них, що дасть змогу не лише скоротити строки розслідування, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності його показань.

Ключові слова: потерпілий; неповнолітній; слідчий; правоохоронні органи; насильницькі злочини.

Згідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, перевірка доказів є обов'язковою складовою процесу доказування [1]. На думку багатьох учених, перевірка доказів під час розслідування передбачає діяльність слідчого з аналізу й синтезу доказів, зіставлення їх із наявними доказами, визначення їх джерел, одержання нових доказів [2, с. 125; 3, с. 56–61]. З огляду на викладене, у контексті нашого дослідження під час перевірки доказів особливе значення мають докази, отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх. Саме на таких доказах повинна ґрунтуватись перевірка, яку слід організувати таким чином, щоб не лишити поза увагою важливі відомості про обставини, що

мають значення для розслідування насильницьких злочинів, учинених стосовно неповнолітніх.

Під час розслідування зазначених злочинів питання щодо перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих, є особливо актуальним. Дитяча психіка, притаманна всім неповнолітнім, суттєво впливає на їх свідомість, поведінку, ставлення до того, що відбувається, у тому числі й до процедури слідчої (розшукової) дії. Це, звісно, необхідно враховувати незалежно від того, у якому процесуальному статусі перебуває неповнолітній. Поведінку останнього під час слідчої (розшукової) дії зумовлюють, насамперед, вікові й психічні особливості, що впливають на сприйняття та запам'ятовування ними обставин, які цікавлять слідчого, а також на подальше їх відтворення.

Загальним питанням перевірки доказів у кримінальному провадженні приділено увагу в наукових працях Ю. І. Азарова, О. В. Астапенко, Г. Ю. Бондар, Ю. М. Грошевого, С. М. Стахівського та інших учених [3–6]. Однак на сьогодні недостатньо вивчено специфіку цієї діяльності, зокрема коли йдеться про докази, отримані за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Під час перевірки доказів, де головними є ті, що отримані безпосередньо від неповнолітнього, необхідно враховувати обставини, за яких правоохоронним органам стало відомо про факт насильницького злочину, учиненого щодо неповнолітнього. Як свідчать результати проведеного дослідження, інформація про насильницькі дії може бути отримана або безпосередньо від неповнолітнього, або з інших джерел (наприклад, від батьків чи інших близьких родичів, з медичної установи, дитячого будинку-інтернату, дитячого садка тощо). У ситуаціях, коли відомості про насильницький злочин отримані безпосередньо від постраждалої дитини, вони є не тільки початком усього процесу розслідування, а й, порівняно з іншими ситуаціями, більшою мірою містять достовірні дані. Якщо інформацію про факт насильства співробітники правоохоронних органів одержали від батьків або інших близьких родичів, з медичної або дитячої установи, до відомостей, отриманих під час спілкування з постраждалою дитиною, необхідно ставитись особливо обережно, оскільки є висока ймовірність дачі нею неправдивих показань.

Неправдиві показання неповнолітніх, окрім свідомої відмови говорити правду, можна пояснити навіюванням, впливом дорослих,

фантазуванням або наслідком невмотивованого бажання збрехати. У разі фантазування в показаннях неповнолітніх неправда змішується з правдою або придуманими нелогічними подробицями, тому рекомендується максимально деталізувати повідомлені ними відомості з метою пошуку даних, що можуть бути перевірені іншим шляхом.

Ефективним у цьому разі може бути повторний допит. Дослідження психологів і слідча практика показують, що в пам'яті дітей порівняно швидко стираються або замінюються новими вигадані деталі (звісно, якщо зацікавлені в перекручуванні істини особи не вжили заходів щодо закріплення в пам'яті допитуваних неправдивої інформації). Якщо на повторному допиті дитина дослівно повторює раніше надані показання, вживаючи водночас вирази, не властиві її віку, слідчий вправі припустити, що такі показання є наслідком впливу дорослого.

Незважаючи на окреслені можливості перевірки правдивості раніше наданих показань, більшість дослідників висловлюються проти повторних допитів дітей. Так, А. Є. Брусиловський зазначає, що «під час повторних показань висловлювання неповнолітніх свідків іноді «застигають», стають заученими, стереотипними. Ця «кристалізація» показань робить їх мертвими, непридатними для встановлення істини. У цьому разі тотожність повторних показань не свідчить про їх вірогідність» [7, с. 24].

Це особливо властиво показанням неповнолітніх потерпілих, отриманих через тривалий час після їх першого допиту. У цей період завдяки уяві, фантазії, під впливом розмов і пліток відбувається доповнення реальної картини злочинного посягання. Унаслідок цього з'являється підвищена схильність до перебільшення дій злочинця, заповнення прогалин під час відтворення подій уявними сценами, перетворення сумнівів і підозр, висловлених батьками й іншими особами, на реальні факти. В окремих випадках неповнолітні під впливом злочинця та його рідних неправдиво звинувачують у вчиненні злочину невинних, зокрема тих, до кого з різних причин ставляться з ворожістю.

Проте, незважаючи на зазначену вище небезпеку суттєвого перекручування показань, повністю відмовитися від повторних допитів неповнолітніх не можна. Якщо неповнолітній перебуває в стані надмірного збудження або, навпаки, апатії, пригніченості у зв'язку з подією злочину, доцільно обмежитися допитом лише в

обсязі, необхідному для здійснення невідкладних слідчих (розшукових) дій, на певний час відстрочивши детальний допит. Передусім, це стосується потерпілих, які на першому допиті, проведеному безпосередньо після злочинного посягання, не завжди повно й детально можуть описати дії злочинця. Неповнолітній не тільки наляканий, схвилюваний, на нього ще додатково впливає негативна емоційна реакція батьків і близьких, а також незвична обстановка та процедура допиту.

Збудження, напружено-емоційний стан неповнолітнього потерпілого суттєво гальмують процес відтворення ним показань. Тому з урахуванням ремінісценції, що визначає більшу продуктивність і змістовність відстроченого відтворення інформації, доцільно пізніше запланувати повторний допит неповнолітнього потерпілого, але не пізніше двох-трьох днів із моменту злочинного посягання, оскільки потім може виникнути процес забування.

Перевіряючи інформацію, яку надали неповнолітні, потрібно враховувати основні особливості психічної діяльності дітей, що дають змогу запам'ятовувати події, які відбулися за їх участі, для подальшого відтворення. Залежно від приналежності до певної вікової групи неповнолітні за характером і ступенем вираження психічних процесів суттєво різняться між собою. Безсумнівно, здатність запам'ятовувати й потім відтворювати побачене є різною в п'ятирічної дитини та п'ятнадцятирічного підлітка.

Таким чином, результативність слідчої (розшукової) дії, проведеної за участі неповнолітнього, безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить дитина, так і її особистісних якостей. І якщо вивчення останніх відбувається здебільшого на стадії підготовки до слідчої (розшукової) дії, то одержання базових знань щодо вікової періодизації неповнолітніх – елемент професійної підготовки слідчих. З огляду на це, перспективним напрямом розвитку слідчої тактики є розроблення системи прийомів і рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участі представників різних вікових груп неповнолітніх (дошкільнят – від 3 до 6–7 років; молодших школярів – від 6–7 до 11–12 років; підлітків – від 11–12 до 14–15 років).

Таким чином, перевіряючи докази, отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, необхідно обов'язково враховувати результати психологічних і

психіатричних досліджень неповнолітніх. Сумнівною є позиція О. Ю. Скичко про те, що такі дослідження необхідно проводити лише до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього (наприклад, допиту неповнолітнього потерпілого) [8, с. 99–100]. Результати вивчення слідчої практики доводять, що в слідчого часто бракує часу для одержання висновків експерта про психічний стан неповнолітнього, а показання дитини є дуже важливими для вибору напряму розслідування насильницького злочину. Зважаючи на цю обставину, пропонуємо використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо встановлення рівня його психічного розвитку, здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, а також інші обставини, не до проведення слідчих (розшукових) дій, а після, що дасть змогу не тільки скоротити строки розслідування завдяки очікуванню результатів експертизи, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності показань.

Результати проведеного дослідження довели, що в практиці призначення та проведення судових експертиз щодо неповнолітнього потерпілого наявні такі недоліки:

- 1) неправильне формулювання й постановка запитань експертові;
- 2) штучне обмеження меж експертного дослідження;
- 3) відмова від призначення й проведення експертизи, коли в цьому є потреба.

Як відомо, поставлені експертові запитання не повинні сягати за межі його компетенції. Однак слідчі іноді порушують це правило й ставлять такі питання:

- 1) чи перебував потерпілий у безпорадному стані?
- 2) чи є потерпілий процесуально дієздатним?
- 3) чи міг потерпілий чинити опір?
- 4) чи правдиві показання потерпілого?

Експерти, досліджуючи фізичний і психічний стан неповнолітнього потерпілого, його вікові й індивідуальні психологічні особливості, можуть тільки вказати на властивості, що зумовлюють неможливість розуміти характер і значення вчинених дій винного та/або чинити йому опір, а також правильно сприймати, запам'ятовувати, осмислювати,

відтворювати сприйняте; перешкоджають здійсненню потерпілим своїх процесуальних прав і обов'язків.

Згідно з результатами дослідження, слідчі нерідко формулюють досить заплутані запитання, що не завжди стосуються статусу потерпілого, наприклад:

1) чи не зумовлено психічне захворювання потерпілої її пасивністю під час зґвалтування?

2) який був психологічний стан потерпілої під час зґвалтування?

3) чи могла потерпіла керувати своїми діями в момент зґвалтування?

На такі запитання експерти не можуть відповісти.

Слідчі не завжди враховують інтелектуальний (неможливість розуміти характер і значення вчинених дій) і вольовий (неможливість чинити опір) елементи, що характеризують неповнолітнього потерпілого в момент насильства. Під час призначення експертиз інколи необґрунтовано звужують межі дослідження, пропонуючи експертам запитання, що стосуються встановлення здатності потерпілого чинити опір. Водночас здатність неповнолітнього потерпілого правильно розуміти характер і значення вчинених стосовно нього дій не досліджують.

Вивчення постанов про призначення судових експертиз показало й інші недоліки в діяльності слідчих. Наприклад, поширеною є практика, коли поставлені експертів запитання не відповідають меті призначення експертизи.

Під час розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх, експертам нерідко ставлять запитання про відповідність рівня розумового розвитку потерпілого його фізичному віку. Щодо цього науковці підтверджують недоцільність постановки такого запитання, оскільки воно не має законного підґрунтя [9, с. 109].

Ми погоджуємось із цією ідеєю та вважаємо недоцільним з'ясовувати відповідність рівня психічного розвитку неповнолітнього його фізичному вікові, а експертним шляхом досліджувати здатність неповнолітнього розуміти характер і значення вчиненого щодо нього злочину.

Одним із суттєвих недоліків у діяльності слідчих є відмова від призначення та проведення судових експертиз за наявності всіх необхідних підстав. За даними нашого дослідження, нерідко

в кримінальних провадженнях експертним шляхом не вивчають питання щодо здатності потерпілого розуміти характер і значення вчинених дій винного й чинити йому опір, а також можливості брати участь у слідчих (розшукових) діях.

Таким чином, важливою передумовою перевірки доказів, отриманих під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, є результати психологічного та психіатричного дослідження цих осіб. Пропонуємо використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо визначення рівня його психічного розвитку й здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, а також інші обставини, не до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, а після, що дасть змогу не тільки скоротити строки розслідування завдяки очікуванню результатів експертизи, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності його показань.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього важливо орієнтуватися на вікові особливості дитини. Урахування специфіки розвитку дитячої психіки може суттєво допомогти слідчому під час розслідування насильницьких злочинів, зокрема перевірки зібраних доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
2. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, П. Д. Письменного. – К. : Центр учб. л-ри, 2013. – 544 с.
3. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : [наук.-практ. посіб.] / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ : Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
4. Азаров Ю. І. Доказування на досудових стадіях кримінального процесу : [навч.-метод. посіб.] / Ю. І. Азаров, Г. Ю. Бондар. – К., 2008. – 151 с.
5. Астапенко О. В. Витребування та подання предметів і документів як способи збирання доказів на досудових стадіях

кримінального процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Астапенко. – К., 2009. – 16 с.

6. Стахівський С. Перевірка доказів та їх процесуальних джерел у кримінальному процесі / С. Стахівський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 5. – С. 144–146.

7. Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Её предмет, методика и пределы / А. Е. Брусиловский. – Х. : Юрид. изд-во Украины, 1929. – 107 с.

8. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Скичко Ольга Юрьевна. – Саратов, 2005. – 222 с.

9. Щерба С. П. Охрана прав беспомощных потерпевших по уголовным делам : [пособие] / С. П. Щерба, О. А. Зайцев, Т. Е. Сарсенбаев ; под ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 200 с.

Пясковский В. В. – кандидат юридических наук, доцент, заместитель начальника кафедры криминалистики и судебной медицины Национальной академии внутренних дел

Особенности проверки доказательств, полученных при участии несовершеннолетних пострадавших от насильственных преступлений

Рассмотрены проблемные вопросы, связанные с особенностями проверки доказательств, полученных при участии несовершеннолетних пострадавших от насильственных преступлений. Предложено использовать результаты психолого-психиатрической экспертизы несовершеннолетнего на предмет установления уровня его психического развития, способности правильно воспринимать, понимать и оценивать события, происшедшие при его участии, не до производства следственных действий с участием несовершеннолетнего, а после, что позволит

не только сократить сроки расследования, но и послужит соответствующим доказательством объективности его показаний.

Ключевые слова: потерпевший; несовершеннолетний; следователь; правоохранительные органы; насильственные преступления.

Vadim Piaskowskii – PhD in Law, Associate Professor, Deputy Head of Department of Criminalistics and Forensic Medicine of National Academy of Internal Affairs

Specific Features of Evidence Verification Obtained with the Participation of Juvenile Victims of Violent Crimes

The issues related to the peculiarities of the evidence validation obtained with the participation of juvenile victims of violent crimes. During the evidence inspection, especially obtained directly from minors, it is necessary to consider the circumstances under which law enforcement become aware of the fact of violent crime committal against a minor. As the results of our study, information on violent acts can be obtained either directly from minors, or from other sources (e.g., from parents or other close relatives, from a medical facility, orphanage, kindergarten, etc.). In situations where information about a violent crime is received directly from the affected child, they are not only the starting point of the investigation process, but also in comparison with other situations they are more likely to contain sensitive data. When information about the fact of violence is passed law enforcement by parents or other close relatives or medical institution for children, the information obtained from child victims should be treated with extreme caution, because a high probability of providing false testimony exists.

During the inspection of evidence obtained in the course of investigative (investigation) actions involving minors, an important component are the results of psychological and psychiatric studies of minors. Use of the results of psychological-psychiatric examination of minors offered to determine the level of mental development and ability to correctly perceive, understand and assess the events that occurred with one's participation, as well as other factors, to conduct investigative (search) actions involving minors, which will not only

reduce the time of the investigation due to the expectation of examination results, but also will serve as adequate proof of the testimony objectivity.

During the conduct of investigative (search) actions with participation of minors it is important to focus on the age characteristics of the child. The specific development of the child's psyche can greatly assist the investigator in the investigation of violent crime and, in particular, in validation of the evidence collected.

Keywords: victim; minor; investigator; law enforcement; violent crime.

Сакал Віталій Миколайович –
кандидат юридичних наук,
здобувач Національної академії
внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКА ОРГАНУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Досліджено поняття правового статусу керівника органу досудового розслідування. Здійснено аналіз його повноважень, функцій процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Ключові слова: досудове розслідування; орган досудового розслідування; керівник органу досудового розслідування; процесуальне керівництво; правовий статус.

Зажлива роль у розв'язанні завдань, що стоять перед правоохоронними органами, зокрема щодо забезпечення прав і свобод громадян, належить органу досудового розслідування. Особливе значення в організації досудового розслідування має керівник зазначеного органу. Саме з прийняттям нового кримінального процесуального законодавства дослідження проблемних питань правової регламентації діяльності керівника органу досудового розслідування набуло ще більшої актуальності.

Відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, керівник органу досудового розслідування – це начальник Головного слідчого управління, слідчого управління, відділу, відділення органу внутрішніх справ, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань та його заступники, які діють у межах своїх повноважень.

Повноваження керівника органу досудового розслідування досліджено в працях Б. В. Асрієва, В. П. Ашитка, О. М. Бандурки, О. В. Бауліна, В. Н. Батишцева, А. А. Власова, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, О. М. Ларіна, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, В. Т. Нора, Д. П. Письменного, М. А. Погорецького, Р. Ю. Савонюка, М. Є. Шумила, О. О. Юхно та ін. Однак увагу в наукових дослідженнях приділено переважно з'ясуванню сутності окремих

елементів кримінальної процесуальної компетенції керівника органу досудового розслідування.

Отже, основним напрямом діяльності керівника зазначеного органу є здійснення відомчого процесуального контролю, тобто його процесуальну функцію, змістом якої є забезпечення законності, обґрунтованості, повноти, усебічності та об'єктивності кримінально-процесуальної діяльності підпорядкованих йому слідчих.

Саме тому ключовим чинником організації праці в колективах є особа управлінця – керівника органу досудового розслідування, який здійснює процесуальне керівництво діяльністю підлеглих та вживає заходів щодо повного й усебічного провадження досудового слідства.

Як слушно зауважує О. М. Бандурка, повноцінне функціонування колективу, як і успішна діяльність кожного члена колективу, у тому числі слідчого підрозділу, потребує чималих зусиль щодо їх організації, визначення цільового спрямування, координації, створення умов для такої діяльності [1, с. 95].

У юридичній літературі поняття «керівник» визначено як службову особу, яка наділена адміністративною владою щодо очолюваного нею колективу та здійснює внутрішньоорганізаційне управління ним [2, с. 82].

Керівник – це службова особа, призначена на посаду в порядку, передбаченому законодавством України та наділена організаційними й іншими повноваженнями, визначеними чинним законодавством, підзаконними чи відомчими нормативно-правовими актами або відповідною службовою інструкцією.

Керівники органів досудового розслідування, перелік яких наведено в п. 8 ст. 3 КПК України, мають як організаційні, так і контрольно-процесуальні повноваження. Організаційні повноваження керівника відповідного органу досудового розслідування визначено у відомчих нормативних актах. Так, наприклад, згідно з відомчими нормативно-правовими актами МВС України, передбачено, що начальник слідчого відділу (відділення) міськрайліноргану з метою організації досудового розслідування визначає розпорядок роботи слідчого відділу (відділення), вимагає та контролює дотримання службової дисципліни, порушує в установленому порядку клопотання про заохочення працівників чи притягнення їх до дисциплінарної відповідальності; забезпечує своєчасний виїзд слідчих на місця

подій за заявами та повідомленнями про злочини, що належать до підслідності слідчих органів внутрішніх справ, а також якісну роботу з документування протиправних дій тощо.

Керівник як особа, яку наділено владними повноваженнями та яка має певний вплив на підлеглих, на думку Т. Кабаченка, є центральною фігурою в будь-якому колективі. Керівник – це професія та статус, потреба в яких виникає тоді, коли праця стає колективною. Саме керівник повинен уміти виробляти стратегію управління, консолідувати зусилля своїх підлеглих на вирішення важливих завдань управління, використовуючи при цьому надану владу. На відміну від інших категорій працівників, які забезпечують управління, керівники становлять собою групу посадових осіб, яким делеговано права й обов'язки владного характеру. Вони можуть віддавати накази, розпорядження, що є обов'язковими для відповідних виконавців [3, с. 32].

Функцію керівника більш широко й детально визначає академік О. М. Бандурка, який, зокрема, стверджує, що діяльність сучасного керівника є різноплановою, адже поєднує в собі діяльність щодо визначення основних цілей організації, шляхів їх досягнення, стратегії розвитку: це і вплив на підлеглих, і виконання певних функцій як стосовно підлеглих, організації загалом, так і відносно вищих органів. Діяльність керівника також передбачає певний тип спілкування в стосунках з особами, які є учасниками управлінських відносин [4, с. 100–101].

Вивчення наявних наукових праць свідчить про те, що питання, пов'язане з особливостями правового статусу керівника органу досудового розслідування, залишається одним із дискусійних.

Таким чином, для безпосереднього дослідження правового статусу керівника органу досудового розслідування потрібно з'ясувати зміст поняття «правовий статус особи». Термін «статус» походить від латинського слова «status» і означає стан, положення, позицію в будь-якій структурі, системі [5, с. 426]. Статус варто розглядати як якісну характеристику суб'єкта, що свідчить про наявність у його носія певних можливостей, прав, привілеїв та обов'язків.

В енциклопедичному словнику правовий статус визначено як «встановлене нормами права становище його суб'єктів, сукупність їх прав та обов'язків» [6, с. 655].

М. Н. Марченко стверджує, що правовий статус становлять «законодавчо встановлені державою та взяті в єдності права, свободи й обов'язки особи» [7, с. 189]. Водночас М. В. Кравчук доводить, що правовий статус особи – це сукупність або система всіх суб'єктивних юридичних прав, свобод та обов'язків громадянина, що визначають його правове становище в суспільстві, закріплене в чинному законодавстві та інших формах права [8].

Заслуговує на увагу також визначення правового статусу, згідно з яким це поняття тлумачать як комплексну інтеграційну категорію, що відображає взаємовідносини суб'єктів суспільних відносин, особи й суспільства, громадянина та держави, індивіда й колективу, а також інші соціальні зв'язки [9, с. 397].

В. Г. Розенфельд та Ю. М. Старінов до змісту правового статусу особи, крім її прав та обов'язків, включають такі елементи, як: принципи служби; найменування службової особи та її місце в ієрархії посад; спеціальні звання; умови прийому на службу й порядок її проходження; функції, повноваження, правові форми та методи їх реалізації; службова дисципліна, заохочення й відповідальність; пільги, гарантії реалізації діяльності та компенсації тощо [10, с. 84–86].

Таким чином, правовий статус керівника органу досудового розслідування є досить широким поняттям, що відображає як правове становище службової особи (керівника органу досудового розслідування та його заступників) відповідного правоохоронного органу (прокуратури, органу внутрішніх справ, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань), так і процесуальні повноваження цього учасника кримінального провадження.

Згідно зі ст. 19 Конституції України, органи державної влади та їх посадові (службові) особи зобов'язані діяти лише на підставі й у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У ст. 9 КПК України зазначено, що під час кримінального провадження керівник органу досудового розслідування зобов'язаний неухильно додержуватися вимог Конституції України, кримінального процесуального законодавства, міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, а також вимог інших актів законодавства.

Отже, головним елементом правового статусу керівника органу досудового розслідування, що визначає його місце та призначення в системі правоохоронних органів, є права й обов'язки (повноваження), які чітко визначають межі можливої поведінки.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 39 КПК України, керівник органу досудового розслідування організовує досудове розслідування. Діяльність органів досудового розслідування МВС України організовують на основі планування, поєднання єдиноначальності у вирішенні питань службової діяльності й колегіальності під час їх обговорення, персональної відповідальності кожного працівника за стан справ на дорученій ділянці роботи [11].

Завдання керівника органу досудового розслідування полягає в тому, щоб організувати роботу очолюваного ним слідчого підрозділу щодо всебічного, повного й об'єктивного досудового розслідування кожного кримінального правопорушення, підслідного цьому органу розслідування. Для виконання цього завдання його наділено необхідними повноваженнями. Письмові вказівки керівника органу досудового розслідування, як і письмові вказівки прокурора, є обов'язковими для виконання слідчим, якщо вони не суперечать рішенням і вказівкам прокурора слідчому. Керівник органу досудового розслідування, на відміну від прокурора, має право здійснювати повне досудове розслідування, користуючись повноваженнями слідчого. Письмові доручення та вказівки прокурора є обов'язковими для виконання керівником органу досудового розслідування [12].

Водночас аналіз повноважень керівника органу досудового розслідування, зазначених у ч. 2 ст. 39 КПК України, свідчить, що цей суб'єкт здійснює не лише організаційні повноваження, а й контрольні.

Низка посадових осіб (керівник органу досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя) мають право в прядку, визначеному законом, втручатись у діяльність слідчого, що обмежує його процесуальну самостійність і незалежність. Так, керівник органу досудового розслідування має право відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування з власної ініціативи або з ініціативи прокурора за наявності підстав, передбачених КПК України для відводу, або в разі неефективного досудового розслідування, про що виносить вмотивовану постанову; давати слідчому письмові вказівки; погоджувати

проведення слідчих (розшукових) дій та продовжувати строк їх проведення у випадках, передбачених КПК України; вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства, у разі їх допущення слідчим тощо (ст. 39 КПК України).

Окрім повноважень, керівник органу досудового розслідування зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, надані в письмовій формі. Невиконання керівником органу досудового розслідування законних вказівок і доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому КПК України, тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Отже, законні повноваження на втручання в процесуальну діяльність слідчого має керівник органу досудового розслідування у межах своїх повноважень, пов'язаних з організацією досудового розслідування кримінальних правопорушень усіма слідчими цього слідчого підрозділу. Саме тому керівнику органу досудового розслідування належить головне місце в системі органів процесуального контролю за діяльністю слідчого.

Серед науковців є різні позиції щодо змісту й обсягів процесуальних функцій керівника органу досудового розслідування. Так, Р. Ю. Савонюк вважає процесуальну діяльність начальника слідчого відділу функцією, що допомагає визначити напрям діяльності слідчого в конкретній справі [13, с. 13]. На думку Х. С. Таджієва, керівник слідчого підрозділу повинен контролювати кримінальну процесуальну діяльність в очолюваному ним підрозділі, тобто, використовуючи передбачені кримінальним процесуальним законом форми й методи, керувати розслідуванням в окремих справах, забезпечувати його якість, повноту, усебічність та об'єктивність [14, с. 71].

Таким чином, невід'ємним елементом механізму управління персоналом органів досудового розслідування є управлінські функції, серед яких можна виділити: аналіз, прогнозування, планування, організацію, регулювання та контроль [15, с. 129–131]. Згідно з визначенням І. Л. Бачила, функція в найбільш загальному розумінні означає діяльність, обов'язковість, роботу, зовнішній прояв властивостей об'єкта в певній системі відносин [16, с. 68–69].

Оцінити роботу персоналу та визначити шляхи підвищення її ефективності дає можливість функція контролю.

З огляду на зазначене, слід більш детально розглянути такі функції, як організація та контроль. Організація як функція управління персоналом органів досудового розслідування спрямована на створення системи інформації, підбору, розстановки, навчання та виховання кадрів, координування діяльності працівників слідчих підрозділів, їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення. Складність функції організації у зв'язку з прийняттям нового КПК України та різноманіттям видів діяльності, які вона передбачає, зумовлюють необхідність створення спеціалізованих служб та апаратів (матеріально-технічних, фінансових, інформаційних).

Однією з важливих складових організаційної діяльності керівника органу досудового розслідування є контроль. Начальник Головного слідчого управління, слідчого управління, відділу та відділення наділені контрольними функціями відносно підрозділів, які вони очолюють. Таким чином, визначено суб'єкти відомчого контролю в слідчих підрозділах, але залишається не врегульованим предмет контролю, перелік контрольних повноважень, порядок його здійснення, спосіб реалізації та документального оформлення. Постає також питання, про який саме вид контролю йдеться, оскільки відомчий контроль в органах досудового розслідування може бути як процесуальним, так і організаційно-адміністративним.

До того ж, слід підкреслити, що на сьогодні, згідно з нормами чинного КПК України, повноваження керівника органу досудового розслідування щодо контролю за діяльністю слідчого обмежені. Так, відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування керівник органу досудового розслідування може лише за вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з подальшим повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу або в разі неефективного досудового розслідування.

На нашу думку, визначення повноважень керівника органу досудового розслідування є особливо важливим моментом,

оскільки недостатня правова регламентація службової діяльності зазначеного учасника кримінального процесу, необхідність щоденного вирішення ним практичних завдань, неоднозначне тлумачення положень КПК України можуть призвести до занадто активного втручання керівника в процес досудового розслідування та діяльність слідчого, або навпаки, – до його бездіяльності, що в будь-якому разі позначиться на результатах та якості роботи слідчого підрозділу.

Таким чином, чинний КПК України фактично не дає змоги керівникові органу досудового розслідування проводити слідчі (розшукові) дії, не беручи справу до свого провадження, з огляду на належність і допустимість доказів, отриманих під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Отже, частину повноважень керівника органу досудового розслідування, що стосувалась здійснення контрольних функцій, наразі передано прокуророві, а процесуальна самостійність слідчого зазнала ще більших обмежень. Варто також констатувати й недоліки законодавчої регламентації повноважень керівника органу досудового розслідування в частині відсутності конкретизації переліку слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, проведення яких має бути погоджено з керівником органу досудового розслідування, відсутності можливості скасування незаконних рішень слідчого (з подальшим інформуванням про це прокурора), не конкретизовані підстави для перевірки матеріалів кримінальних проваджень, їх тривалість і можлива кількість тощо.

Саме тому процесуальна діяльність керівника органу досудового розслідування, передусім, покликана забезпечити умови для ефективної роботи підлеглих та жорсткий контроль за дотриманням ними вимог законодавства, що сприятиме забезпеченню дотримання прав і свобод громадян. За керівником слідчого підрозділу слід не лише зберегти процесуальний контроль, а й розширити та конкретизувати його межі й засоби здійснення, зокрема шляхом процесуальної регламентації окремих організаційних важелів такої роботи.

На підставі вищевикладеного, вважаємо за необхідне в положеннях та інших відомчих нормативно-правових актах, що

стосуються діяльності органу досудового розслідування, визначити організаційні повноваження керівника органу досудового розслідування та врегулювати їх із метою ефективності розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Адже процесуальне керівництво розслідуванням – важливий напрям діяльності органів внутрішніх справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України / О. М. Бандурка. – Х., 2005. – 478 с.
2. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – . – Т. 3. : К–М. – 2011. – 792 с.
3. Кабаченко Т. С. Психология управления / Т. С. Кабаченко. – М. : Рос. пед. агентство, 1997. – 323 с.
4. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : [підручник] / О. М. Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
5. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Изд. Тихомирова М. Ю. – 1997. – 526 с.
6. Большой энциклопедический словарь / [под ред. А. Я. Сухарёва, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских]. – М. : ИНФРА–М, 1997. – Вып. 6. – 790 с.
7. Общая теория государства и права: Академический курс : [в 2 т.] / под ред. М. Н. Марченко. – М. :Зерцало, 1998. – . – Т. 1 : Теория государства. – 1998. – 416 с.
8. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : [навч. посіб.] / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., допов. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.
9. Малько А. В. Теория государства и права : [учебник] / А. В. Малько, Н. И. Матузов. – М. : Юрист, 1997. – 672 с.
10. Розенфельд В. Г. К вопросу о понятии и правовом статусе должностного лица / В. Г. Розенфельд, Ю. Н. Старинов // Правовая наука и реформа юридического образования. – Воронеж : ВГУ, 1995. – Вып. 1. – С. 84–86.

11. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 9 серп. 2012 р. № 686. – Режим доступу :

<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.

13. Савонюк Р. Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Р. Ю. Савонюк. – К., 2001. – 20 с.

14. Таджиев Х. С. Прокурорский надзор и ведомственный контроль за расследованием преступлений. Вопросы теории и практики / Х. С. Таджиев. – Ташкент, 1985. – 183 с.

15. Избаш К. С. Теоретичні, організаційні та правові питання роботи з персоналом органів досудового слідства МВС України : [монографія] / К. С. Избаш. – Х. : Ніканова, 2011. – 218 с.

16. Бачило И. А. Функции управления: содержание и правовое оформление / И. А. Бачило // Советское государство и право. – 1969. – № 2. – С. 68 – 78.

*Сакал В. Н. – кандидат юридических наук, соискатель
Национальной академии внутренних дел*

Правовой статус руководителя органа досудебного расследования

Исследовано понятие правового статуса руководителя органа досудебного расследования. Проанализированы его полномочия, функции процессуального руководства досудебным расследованием.

Ключевые слова: досудебное расследование; орган досудебного расследования; руководитель органа досудебного расследования; процессуальное руководство; правовой статус.

Vitalii Sakal – PhD in Law, Researcher of National Academy of Internal Affairs

Legal Status of Pretrial Investigation Agency Chief

Chief of pretrial investigation agency is one of the key actors in organization of pretrial investigation. It is stated that according to the Criminal Procedure Code of Ukraine chiefs of pretrial investigation agencies are: chiefs of General Investigative Department, investigative departments, investigative unit, law enforcement unit, agencies monitoring tax law compliance, state investigation agency and his/her deputies acting within the scope of their authorities. Article provides research of legal status definition, competences and functions of pretrial investigation agencies' authority.

It is noted that the main function performed by the chief of pretrial investigation agency is procedure control aimed to ensure legitimacy, integrity, completeness, extensiveness and objectivity of his/her subordinates' actions.

But author has defined that current powers of pretrial investigation agencies' authority according to the norms of current Criminal Procedure Code of Ukraine are significantly limited. For example, suspension of investigator from pretrial investigation may be initiated by his/her authority only upon reasoned decree (prosecutor's or personal initiative) with further notice of prosecutor and assignment of another investigator only on grounds established by the Criminal Procedure Code of Ukraine (disqualification or in case of inefficient pretrial investigation).

Some powers were transferred from the chief of pretrial investigation agency to the prosecutor (control functions) and procedural autonomy of investigator was even more limited.

Author offers to fix the organizational powers of pretrial investigation agencies' authority in relevant provisions and other legal acts regulating pretrial investigation procedure in order to advance efficiency of criminal cases solution and investigation.

Keywords: pretrial investigation; pretrial investigation agency; chief of pretrial investigation agency; procedural supervision; legal status.

УДК 343.974(477)

Севрук Володимир Геннадійович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;

Павленко Сергій Олексійович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОМУ НАРКОБІЗНЕСУ, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ПРЕДСТАВНИКАМИ ОКРЕМИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП

Здійснено аналіз транснаціонального наркобізнесу, яким займаються особи циганської національності. Розглянуто протидію незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів як один із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку української держави.

Ключові слова: наркобізнес; транснаціональна злочинність; етнічні злочинні угруповання; особи циганської національності; заходи протидії.

Глобалізація суспільства не лише сприяє позитивному взаємопроникненню культур, зміцненню потенціалу країни завдяки долученню до кращих світових інтелектуальних надбань, вивченню досвіду закордонних країн під час вирішення суспільно важливих питань, а й призводить до активізації етнічної злочинності на транснаціональному рівні, удосконалення її форм.

Збільшення масштабів етнічної злочинності становить реальну загрозу для безпеки держави й суспільства, адже вона посилює свої позиції з огляду на монополізацію багатьох видів

протиправної діяльності, відсутність надійних механізмів протидії їй. Етнічна злочинність є складним завданням для будь-якої структури правоохоронних органів світу.

Традиційними сферами діяльності етнічних злочинних формувань є: торгівля незаконним товаром (контрафактна алкогольна продукція, наркотичні речовини, зброя тощо), надання незаконних послуг (наприклад, проституція, підпільний гральний бізнес), а також вбивства на замовлення чи з метою заволодіння майном потерпілого тощо [1, с. 902–903].

Одним із найнебезпечніших видів організованої злочинності, крім зазначених, є незаконний обіг наркотичних засобів (наркобізнес), що має тенденцію до зростання й загрожує національній безпеці не лише України, а й планетарній загалом, оскільки йому притаманні транснаціональний характер, професіоналізм, висока технічна оснащеність злочинних угруповань, наявність власної розвідки та контррозвідки, оволодіння новітніми формами й методами протидії правоохоронним і судовим органам.

Унаслідок поширення наркобізнесу виникає низка проблем: наркоманія від препаратів опіатної групи, викликана кокаїном, від зловживання препаратами коноплі, наркоманія, спричинена амфетамінами (метамфетаміном), ефедренова наркоманія, а також така, що викликана галюциногенами (ЛСД, псилоцибіном і мескаліном) [2, с. 7–11]. До того ж, наркобізнес спричиняє збільшення кількості хворих на наркоманію, активізує корисливо-насильницьку злочинність.

Першим міжнародним органом, створеним у 1909 р. для боротьби з наркозлочинами, стала Шанхайська опійна комісія [3, с. 118]. Вона координувала співпрацю держав у цій сфері та ухвалила дев'ять резолюцій із питань боротьби з незаконним обігом наркотиків, який уже тоді було кваліфіковано як міжнародний кримінальний злочин. Ця проблема набула актуальності в СНД лише в 1918 р., коли Народна Рада Комісарів прийняла рішення про нещадну боротьбу зі спекуляцією кокаїном. З 1928 р. було заборонено обіг кокаїну, гашишу, морфію, героїну та деяких інших наркотичних речовин, а з 1934 р. – посів опійного маку та індійської коноплі [4, с. 111]. Протидія незаконному обігу наркотиків залишається актуальною донині. Адже, з огляду на

набуття міжнародного й транснаціонального характеру, ця проблема притаманна не одній конкретній країні, а стосується практично всього світового простору.

Особливу роль у цьому бізнесі відіграють особи циганської національності, які на цей час учиняють переважну більшість злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів.

Традиційно наркобізнес із похідними макової соломки контролювали етнічні кримінальні угруповання, членами яких були особи циганської національності. Циганські наркомережі почали формуватися наприкінці 80-х рр. XX ст. – прибуток від реалізації одного мішка макової соломки становив тоді 1500 карбованців. Остаточно циганські угруповання утвердилися на цьому ринку на початку 90-х рр. XX ст.: майже кожне велике місто України на той час забезпечувалося наркотиками завдяки їх діяльності [5, с. 180].

В Україні одним із найчисельніших і найпоширеніших злочинних угруповань, сформованих за етнічною приналежністю, є злочинні угруповання циган. Діяльність таких угруповань передбачала незаконний обіг наркотичних речовин. За даними МВС України, циганам належить ланка роздрібною наркотогівлі безпосередньо на вулиці. Щонайменше 30 % наркоринку «прикривають» саме цигани [6].

Окремі аспекти протидії злочинам у сфері незаконного обігу наркотиків, які вчиняють етнічні злочинні угруповання, досить ґрунтовно висвітлено в працях знаних учених різних країн. Цій тематиці присвятили свої дослідження такі науковці, як П. П. Андрушко, В. М. Всеволодов, Ю. А. Вакулін, І. М. Гриненко, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, А. М. Кустов, О. І. Козаченко, Є. К. Марчук, В. В. Матвійчук, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Д. Й. Никифорчук, В. С. Овчинський, В. В. Петров, В. Д. Пчолкін, В. П. Філонов, М. С. Хруппа, С. Д. Шапченко, В. Ю. Шепітько та ін. Кожен із цих авторів зробив суттєвий внесок у вивчення та розроблення певних заходів щодо протидії розглядуваному явищу, систематизувавши як позитивні, так і негативні наслідки боротьби з ним.

Метою статті є дослідження транснаціонального наркобізнесу, яким займаються особи циганської національності, а також вивчення окремих заходів щодо протидії цьому явищу.

Цигани – це нащадки каст, що мешкали в центральній, північній та північно-західній частині Індії, яку почали покидати з військових, економічних, кастових та внутрішньополітичних причин з кінця I тис. до н.е., хоча існують припущення й щодо більш раннього їх виходу та продовження міграції до кінця XIV ст. – та початку XV ст. Ці особи проживають у багатьох країнах Європи, Передньої та Південної Азії, а також у Північній Африці, Північній і Південній Америці та Австралії. Вони пропорційно розселені всією земною кулею та вважаються розсіяною етнічною спільнотою, що містить у собі близько 80 етнічних груп, які мають спільне походження й мову.

Згідно з різними даними, загальна кількість осіб циганської національності у світі становить від 5 до 11 млн [7]. Інші вважають, що лише в Європі їх мешкає від 10 до 12 млн [8], а в Україні (відповідно до перепису населення 2001 р.) – 47 587. Згідно з даними циганських організацій, ця цифра інколи сягає від 100 до 400 тис. осіб.

Як уже було зазначено, особи циганської національності є активними учасниками наркобізнесу в усіх регіонах України. Відсутність стабільного прибутку спонукала багатьох із них до сумнівного заробітку. Частина циган зрозуміла, що виготовляти й збувати наркотики набагато вигідніше, ніж заробляти на житті звичайним ворожінням на картах або шахрайством. Торгують цигани тим, що дешевше та простіше, здебільшого маковою соломкою й екстракційним опієм [9]. На сьогодні найбільш популярними з-поміж наркотиків є опій-сирець і героїн (опійна група). Рідше вони продають наркотики каннабісної групи (марихуана, гашиш, гашишна олія) [10, с. 15–17]. Цигани є неабиякими конкурентами для перевізників і продавців наркотичних речовин із Середньої Азії та Кавказу.

Асоціації наркоділків різноманітних національностей мають свої особливості та методи. Злочинні угруповання, що діють у різних регіонах України, рідко є багатонаціональними за своїм складом. Вони змушені співпрацювати з тими структурами, що діяли досить активно на території колишнього СРСР, насамперед зі злочинцями з Росії, Таджикистану, Казахстану, Грузії, Азербайджану. Саме останні є найбільш активною силою

на ринку наркотичних речовин у низці регіонів. Ситуація ускладнюється тим, що вихідці з цих країн, придбавши в Україні житло, стали її громадянами. Водночас більшість із них є наркокур'єрами або резидентами, вони знають наші традиції, «слабкі місця», чим користуються у власних цілях [11].

Балтійські держави, Білорусь та Україна утворюють геополітичний пояс, з одного боку, між Південно-Західною Азією й Російською Федерацією, з іншого – Польщею, що є основним каналом незаконного постачання наркотиків до Німеччини, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Великобританії та Північної Ірландії [12]. Про це свідчать сталі канали транзиту й увезення наркотиків до України. Останніми роками спостерігається збільшення обсягів постачання контрабандних психотропних речовин (амфетамінів і метамфетамінів) та наркотиковмісних медичних препаратів. Зазначене зумовлено нижчою їх вартістю порівняно з героїном і кокаїном та зростанням попиту на них у молодіжному середовищі [13].

Для типового злочинного нарколанцюга «заготівник – перевізник – продавець» якнайліпше підходять циганські родоплемінні стосунки. Нині цілі сім'ї займаються наркобізнесом, швидко накопичуючи фінансові статки.

Наркобізнес передбачає не лише збут, а й постачання наркотичних засобів. Останнє саме найбільш тісно пов'язане з кримінальною міграцією [14]. Незаконна міграція осіб циганської національності сприяє іншим видам злочинності – торгівлі зброєю, контрабанді, проституції, крадіжкам і вивезенню автотранспорту. Учинивши низку злочинів, вони виїждять за межі цієї території, області, держави. Багато циганських етнічних груп є досить мобільними та мають родичів або партнерів у різних регіонах України або й за межами держави. Завдяки цьому вони мають змогу переховуватися в оселях родичів і партнерів, що перебувають поза підозрою.

Водночас головним джерелом доходу циганських угруповань залишається наркобізнес. Діти з циганських родин самі розповсюджують наркотики. Так, навчаючись у школі, вони виявляють найбільш забезпечених дітей серед своїх однокласників. Знайшовши потенційного «клієнта», намагаються

зблизитись із ним, після чого пропонують тому спробувати наркотик, здебільшого марихуану. Перші кілька доз надають безкоштовно. Іноді (коли, на думку наркоділків, витрати можуть окупитись у майбутньому) безкоштовний наркотик надають протягом декількох місяців. Після того, як «жертва» почала регулярно вживати марихуану, їй пропонують спробувати героїн. Перші кілька доз також є безкоштовними. Потрапивши у фізіологічну залежність, наркоман може перейти на екстракційний опій, якщо його статків не вистачає для придбання героїну. Наркоділки чітко усвідомлюють, що такий «клієнт» стане для них надійним джерелом прибутку на тривалий час, а отже, усі витрати окупляться сторицею [15, с. 273–274].

Ще однією особливістю оперативно-розшукової характеристики осіб циганської національності, які займаються злочинною діяльністю, є те, що до розповсюдження наркотичних засобів залучають жінок і малолітніх дітей. Вікових обмежень у циганських злочинних групах як таких не існує. Вік, з якого настає відповідальність за цей злочин, становить 16 років. А тому підлітки циганської національності відкрито розповсюджують наркотичні засоби у навчальних закладах (школах, ліцеях, паркових зонах, вуличних базарах тощо). З цією проблемою часто стикаються оперативні працівники органів внутрішніх справ: наркотики розповсюджують циганські діти, які взагалі не є суб'єктом злочину [16, с. 261].

Складність документування наркозлочинів, які вчиняють особи циганської національності, має декілька аспектів.

По-перше, цигани залучають до безпосереднього збуту наркотиків неповнолітніх дітей, ураховуючи їх неосудність. По-друге, вони здебільшого тимчасово мешкають на одному місці. Зазвичай упродовж року за однією і тією самою адресою можуть змінитися чотири-п'ять сімей. По-третє, цигани часто використовують чужі документи, ураховуючи, що для українців вони – «усі на одне обличчя».

У разі затримання наркокур'єрів зібрати докази проти лідерів циганських організованих злочинних груп практично неможливо, оскільки жодних доказів, окрім свідчень затриманих, зазвичай не

існує. А страх перед покаранням усередині клану набагато сильніший, а ніж страх перед кримінальною відповідальністю.

Єдиним дієвим напрямом протидії наркозлочинності є ефективне здійснення оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами ОВС, застосування в її межах специфічних сил, засобів і методів, що дає змогу негласно отримувати інформацію щодо протиправних дій у сфері незаконного обігу наркотиків, приховано вести спостереження за особами, які становлять оперативний інтерес. Слід виявляти задум учинити злочин ще на етапі його виникнення, негласно документувати злочинні дії осіб тощо. Водночас сприяння окремими особами оперативно-розшуковій діяльності на добровільних засадах завжди було та є найбільш ефективним способом вирішення визначених завдань, одним із яких є подальша участь осіб у кримінальному провадженні як свідків обвинувачення [17, с. 229–230].

До загальних міжнародно-правових актів, які утворюють правовий базис для співпраці держав, серед іншого у сфері боротьби з транснаціональним наркобізнесом, розповсюдженням і торгівлею наркотиками, а також подолання наркотизму загалом належить Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН), Преамбула якого містить вимогу до всіх членів організації щодо об'єднання зусиль для підтримання міжнародного миру та безпеки.

З метою уніфікації численних міжнародно-правових актів у 1961 р. було прийнято Єдину конвенцію про наркотичні засоби [18, с. 155–208], що замінила всі попередні відповідні документи. В Україні цей акт набрав чинності 15 травня 1964 р.

Небезпеку для здоров'я особи становлять також психотропні речовини, немедичне вживання яких набуває останніми роками дедалі більшої популярності. Це штучно створені медичні препарати, лікарські речовини, що впливають на психіку людини, здатні викликати стан залежності та здійснювати депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему, викликати порушення сприйняття, емоцій, мислення або поведінки. Таким чином, з 1955 р. міжнародні організації почали активно вивчати властивості таких речовин, виявляти їх небезпечний вплив на здоров'я населення в разі

зловживання. Результатом діяльності організацій стала Конвенція про психотропні речовини 1971 р. [18, с. 209–243], яка набрала чинності в Україні з 18 лютого 1979 р.

Під час учинення злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, важливе значення має транспорт, зокрема водний. Тому в ст. 108 Конвенції ООН з морського права 1982 р. [19] передбачено, що всі держави співпрацюють у сфері запобігання та припинення незаконної торгівлі наркотиками й психотропними речовинами, яка здійснюється у відкритому морі. Для України вимоги документа стали обов'язковими починаючи з 3 червня 1999 р.

У 1988 р. було прийнято Конвенцію про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин [18, с. 244–282], яку Україна ратифікувала 25 квітня 1991 р. Водночас вона не скасувала конвенції 1961 р. і 1971 р. (ст. 25) та містить посилання на окремі їх положення.

Додатковим засобом боротьби з наркозлочинами стала Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята у 2000 р. Метою цього документа є усунення законодавчих прогалин у сфері боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, зокрема обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Прийняття міжнародним співтовариством такого документа є важливим кроком щодо протидії злочинам міжнародного характеру [20].

Зазначені міжнародно-правові заходи мають бути реалізовані крізь призму внутрішньодержавних, національних заходів, серед яких заходи запобігання, а також організаційні заходи подолання цього негативного соціального явища [21]. Заходи з контролю за наркотиками та протидії транснаціональному наркобізнесу в Україні слід здійснювати на основі єдиної державної політики, головною метою якої протягом найближчих років має стати превенція збільшення обсягів незаконного споживання й обігу наркотиків, а в перспективі – їх зниження.

Так, у межах Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів було прийнято програму на 2011–2015 роки,

затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2010 р. № 1808-р з метою наукового та практичного забезпечення діяльності правоохоронних і судових органів щодо протидії наркозлочинності.

Нині пріоритетними напрямками протидії транснаціональному наркобізнесу для України є: профілактика наркоманії за участі всіх зацікавлених органів державної влади, місцевого самоврядування й громадських організацій; удосконалення законодавчого регулювання та нормативної бази антинаркотичної діяльності; розроблення наукового підґрунтя й упровадження новітніх технологій у сфері протидії наркоманії та наркобізнесу; ефективне використання можливостей міжнародного співробітництва. Міжнародний аспект заходів протидії транснаціональному наркобізнесу, яким займаються особи циганської національності, полягає в різноманітних правотворчих, правозастосовних та інших заходах боротьби з цим явищем, які розробляють і здійснюють на міжнародному рівні.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що з метою ефективної протидії транснаціональному наркобізнесу, яким займаються особи циганської національності, необхідно: продовжувати реформування правоохоронної системи та приведення її у відповідність до світових правових стандартів; здійснювати матеріально-технічне й кадрове забезпечення спецпідрозділів, які протидіють наркобізнесу; поглиблювати співпрацю між Україною та ЄС у цій сфері, забезпечувати адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС; організувати проведення широкомасштабного соціологічного дослідження латентності наркоманії та наркозлочинності в Україні; створити служби соціально-психологічної реабілітації хворих на наркоманію та змінити підходи до системи наркообліку; підвищити на основі міжвідомчої взаємодії ефективність профілактично-попереджувальних заходів, спрямованих на пропаганду здорового способу життя серед неповнолітніх і молоді, посилити роз'яснювальну роботу в педагогічних колективах; заохочувати участь неурядових громадських організацій, благодійних фондів, релігійних осередків у сприянні протидії незаконному обігу наркотиків; розробити й забезпечити ефективну систему протидії витоку в незаконний обіг наркотиків з об'єктів підприємницької діяльності, яким видано ліцензію на таку діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тюнін В. О. Особистість злочинця (представника етнічних меншин), який сприяє учасникам злочинних організацій та укриває їх злочинну діяльність [Електронний ресурс] / В. О. Тюнін // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 902–907. – Режим доступу :

<http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11tvoizd.pdf>.

2. Никифорчук Д. Й. Антинаркотична профілактика в навчальних закладах : [метод. рек.] / Д. Й. Никифорчук, В. Г. Панок, О. М. Стрільців. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 64 с.

3. Карпец И. И. Преступления международного характера / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1979. – 264 с.

4. Стратегія та досвід боротьби з організованою злочинністю і нелегальним наркобізнесом : [матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.]. – К., 1995.

5. Гриненко І. М. Наркобізнес та національна безпеки / І. М. Гриненко. – К. : Сфера, 2002. – 211 с.

6. Буткевич Б. Українські цигани приречені на кримінал [Електронний ресурс] / Б. Буткевич // Український тиждень. – Режим доступу :

<http://www.tyzhden.ua>.

7. Ethnologue: Languages of the World, Sixteenth edition. Dallas 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=rmy.

8. EU demands action to tackle Roma poverty // BBC/New Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12977975>.

9. Мартинець С. Найбільша кількість торговців наркотичними речовинами у Львові зафіксована серед циган / С. Мартинець // Львівський Експрес. – 2000. – № 116 (744). – 16 листоп.

10. Методичні рекомендації по методиці Розслідування злочинів, учинених особами циганської національності [метод. рек.] / Юсупов В. В., Ремський В. В., Ірхін Ю. Б., Цимбал М. М. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2010. – 46 с.

11. Европейский Союз: таможня без границ (Борьба с контрабандой наркотиков) // Зеркало недели. – 1995. – 14–20 окт. – С. 10.

12. ООН. ЭиСС. Комиссия по наркотическим средствам: доклад директора-исполнителя. – Вена, 1999. – С. 25.

13. Стрільців О. М. Незаконний обіг наркотиків в Україні: стан та тенденції. Аналітичний огляд за 2002–2008 роки / [Стрільців О. М., Крижна В. В., Карпенко Є. М., Скибінський А. Г.]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 78 с.

14. Метелев С. Е. Криминальная миграция: Характеристика и предупреждение : [монография]. – Омск : Юрид. ин-т МВД России, 1997. – 134 с.

15. Матвійченко В. М. Особливості розслідування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, скоюваних циганами / В. М. Матвійченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 4. – С. 272–281.

16. Матвійченко В. М. Деякі особливості суб'єкта злочинів, які пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів і скоєні особами циганської національності / В. М. Матвійченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2004. – № 1. – С. 257–262.

17. Тарасенко Р. В. Проблеми забезпечення безпеки й соціального захисту осіб, які сприяють розкриттю злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків / Р. В. Тарасенко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 2. – С. 229–232.

18. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога // Україна в міжнародно-правових відносинах. – К., 1996. – Кн. 1. – 1184 с.

19. Морское право: официальный текст Конвенции ООН по морскому праву с приложениями и предметным указателем. Заключительный акт третьей Конференции ООН по морскому праву. Вводная часть, относящаяся к Конвенции и Конференции. – Нью-Йорк, 1984. – 316 с.

20. Іващенко В. Міжнародні питання боротьби із злочинами у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / В. Іващенко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 135–138.

21. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) : [монографія] / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, Л. В. Дорош. – Х. : Право, 2005. – 255 с.

Севрук В. Г. – кандидат юридических наук, старший научний сотрудник отдела организации научно-исследовательской работы Национальной академии внутренних дел;

Павленко С. А. – кандидат юридических наук, старший научний сотрудник отдела организации научно-исследовательской работы Национальной академии внутренних дел

Меры противодействия транснациональному наркобизнесу, которым занимаются лица цыганской национальности

Проанализирован транснациональный наркобизнес, которым занимаются лица цыганской национальности. Рассмотрено противодействие незаконному обороту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров как одно из приоритетных направлений деятельности правоохранительных органов на современном этапе развития украинского государства.

Ключевые слова: наркобизнес; транснациональная преступность; этнические преступные группировки; лица цыганской национальности; меры противодействия.

Volodymyr Sievruk – PhD in Law, Senior Researcher of Department for Organization of Research and Development, National Academy of Internal Affairs;

Serhii Pavlenko – PhD in Law, Senior Researcher of Department for Organization of Research and Development, National Academy of Internal Affairs

Specific Measures Against transnational Drug Trafficking Committed by Roma

This article discusses combating illicit trafficking of narcotic drugs. psychotropic substances and precursors is considered one of the priorities for law enforcement agencies at the present stage of development of the Ukrainian state, we know that continually increasing rates of drug abuse among adolescents, the establishment of specialized organized crime groups that are engaged in drug trafficking, a significant increase in the number of offenses committed under the influence drug intoxication or related to narcotic substances comprise a threat to the safety and health of the entire nation.

One of the most dangerous of these types of organized crime is illegal circulation of narcotics (drug trafficking), which tends to rise and threatens the national security of not only Ukraine but worldwide because it conveys transnational character, professionalism, high-level technical equipment of criminal groups with their own intelligence and counterintelligence, awareness of forms and methods of used by law enforcement and judicial authorities.

The problems arising from the spread of drug trafficking and its complications of medications called opiate addiction groups caused by cocaine abuse of cannabis drugs, drug addiction caused by amphetamines (methamphetamine), endorphine addiction and – caused by hallucinogens (LSD, psilocybin and mescaline). In addition, the drug causes an increase in the number of drug addicts, the expansion of mercenary-violent crime. Combating drug trafficking remains a priority and, in connection with the acquisition of international and transnational nature not inherent for any particular country and covers almost the entire space. A special place in this business is given to Roma, which today committed many of crimes related to drug trafficking.

Ukraine has one of the largest and most widespread criminal gangs ethnic Roma. The main activity of Roma criminal gangs therein are illicit drugs. According to experts from the Mol Roma took small link, retailing drugs directly in the street. At least 30 % of the market is controlled by Roma.

The only effective way of combating drug crime is the effective implementation of operational activities to operational units, application of specific capabilities and methods of OSA, which allows to obtain information about illegal activities in the sphere of drug trafficking, secretly, to monitor persons of operational interest, identify intent to commit a crime at the initial stage, secretly document the criminal actions. Volunteering has always been and is the most effective way of solving problems, one of which is further involvement of persons in criminal proceedings as witnesses. The article also analyzes the transnational drug trade that is controlled by Roma as one of the most dangerous types of crime, and also shows some areas of combating transnational drug trafficking that takes place in Ukraine.

Keywords: drug trafficking; transnational crime; ethnic crime groups; Roma ethnic group; measures to counteract.

УДК 351.745.7:343.352

Матвієнко В'ячеслав Петрович –
здобувач кафедри спеціальної
техніки та оперативно-розшукового
документування Національної академії
внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНОГО ТА СЛІДЧОГО ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ВІЯВЛЕННЯ Й ФІКСАЦІЇ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Розкрито особливості та шляхи вдосконалення взаємодії оперативного та слідчого підрозділів з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами й міжнародними організаціями під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері.

Ключові слова: взаємодія; оперативні підрозділи; слідство; контролюючі органи; бюджет.

Зкорупційні злочини як негативне явище зумовлено численними факторами, що, відповідно, потребує реагування шляхом застосування політичних, економічних, юридичних (правових) засобів [1, с. 19–22]. До останніх належить сфера компетенції правоохоронної системи держави, зокрема наявність ефективних правових механізмів щодо спроможності протидіяти корупційним злочинам залежно від її форм.

Як свідчить здійснене дослідження, протидія корупційним злочинам, у тому числі в бюджетній сфері, ускладнена певними чинниками. Ідеться про значну латентність таких правопорушень, що зумовлена поведінкою суб'єктів суспільно небезпечних дій. Здебільшого як особа, яка отримує неправомірну вигоду, так і той, хто її пропонує, зацікавлені в нерозголошенні факту злочинних стосунків. Наступний чинник – це досить складна конструкція правових норм особливої частини Кримінального кодексу України щодо об'єктивної сторони корупційних злочинів. Не сприяють набуттю досвіду з протидії такому явищу й численні

зміни норм кримінального матеріального та процесуального права. Зазначені чинники спонукають до застосування особливих методів виявлення та фіксації цих злочинів.

Проблеми взаємодії оперативного й слідчого підрозділів у сфері протидії корупційним злочинам, а також іншим службовим злочинам досліджували: В. І. Василенчук, В. С. Гаркуша, М. І. Данилюк, Т. С. Демедюк, П. Т. Дорошенко, В. П. Захаров, М. І. Мельник, І. М. Ніщета, С. О. Павленко, М. А. Погорецький, Г. В. Прокопович, Г. О. Пушкарьов, В. В. Топчій, М. С. Удовик, М. І. Хавронюк, С. С. Чернявський, А. О. Шишкін та ін.

Однак, незважаючи на активізацію інтересу правників до проблем протидії корупційним злочинам, питання взаємодії оперативного та слідчого підрозділів під час фіксації корупційних злочинів є недостатньо вивчене, а отже, потребує нових досліджень. Усе це певною мірою знижує ефективність протидії корупційним злочинам.

Метою пропонованої увазі статті є з'ясування особливостей і шляхів удосконалення взаємодії підрозділу захисту економіки та слідчого підрозділу з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами й міжнародними організаціями під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері.

Як свідчать результати дослідження, ефективним засобом фіксування корупційних злочинів є використання можливостей оперативних підрозділів Національної поліції. Така робота за умов тісної взаємодії з органами слідства дає змогу досягти виконання завдань кримінального провадження в корупційних злочинах.

Ефективність здійснення оперативними підрозділами оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій, які тимчасово обмежують права людини, під час ведення оперативно-розшукової справи, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зумовлена належною взаємодією суб'єктів, які здійснюють такі провадження, забезпечують прокурорський та судовий контроль на етапах організації, безпосереднього проведення, фіксування результатів і використання здобутих відомостей.

Отже, належна організація взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в кримінальному провадженні є одним із напрямів підвищення ефективності виконання завдань із захисту особи, суспільства та держави від кримінальних

правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників такого провадження, швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

Реалізація зазначених завдань потребує взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів на всіх стадіях ведення оперативно-розшукової діяльності чи кримінального провадження. Взаємодія суб'єктів, які здійснюють зазначені види проваджень, має свої особливості не тільки з огляду на відмінності підстав, умов, основних засад (принципів), процесуальних форм діяльності тощо, а й залежно від її етапів (початковий, подальший, завершальний), видів кримінальних правопорушень тощо [2, с. 142].

Як свідчить аналіз практики, взаємодія в оперативно-розшуковій діяльності під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері є головним і необхідним організаційним елементом, що забезпечує можливості комплексного використання сил, засобів оперативних та інших підрозділів під час вирішення ними найбільш складних спільних завдань, спрямованих на виявлення, припинення й розслідування корупційних злочинів у бюджетній сфері. Так, у ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено обов'язок оперативних підрозділів здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами. Порядок організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ передбачено відомчими нормативно-правовими актами [3].

Визначення теоретичної сутності взаємодії слідчого підрозділу захисту економіки Національної поліції з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами та міжнародними організаціями під час фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері ґрунтується на ключових принципах військової науки, згідно з якою взаємодію розглядають як певний процес, що організується за певним завданнями, у відповідному місці й у певний час з метою найбільш ефективного використання наявних сил і засобів для досягнення необхідного результату під час виконання службового (бойового) завдання [4, с. 67].

Аналіз практики свідчить, що основними формами взаємодії є:

а) *процесуальні*: передавання прокуророві протоколу про проведення негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 252 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України); доручення слідчого щодо проведення негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 40, 246 КПК України); надання допомоги слідчому під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);

б) *організаційні*: планування; обмін інформацією; координація; консультації; реалізація матеріалів оперативно-розшукової діяльності; аналіз причин та умов, що сприяли вчиненню злочину [5, с. 180].

Таким чином, взаємодія оперативних підрозділів між собою та з підрозділами слідства під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері може набувати таких форм:

а) вивчення матеріалів справи та визначення доцільності, наявності підстав для проведення заходу, його виду;

б) допомога в складанні документів на організації заходу;

в) проведення заходів із залученням працівників інших оперативних підрозділів та їх спеціальних технічних засобів;

г) надання допомоги під час складання документів за результатами заходів і негласних слідчих (розшукових) дій;

д) участь у дослідженні матеріалів, здобутих за допомогою ОРЗ [6];

е) узгодження питань щодо використання матеріалів у кримінальному провадженні та їх розсекречування.

Як свідчить аналіз дослідження, взаємодія, що розглядається, зумовлена наявністю підстав та умов проведення оперативно-розшукових заходів, негласних (слідчих) розшукових дій. Аналіз практики свідчить, що загальними умовами проведення зазначених заходів і дій є:

а) неможливість отримати в інший спосіб відомості про злочин та особу, яка його вчинила;

б) проведення суто за тяжкими або особливо тяжкими злочинами;

в) здійснення лише на підставі ухвали слідчого судді, крім установлення місцеперебування радіоелектронного засобу, який у

невідкладних випадках (передбачених ст. 250 КПК України) можна розпочати за постановою слідчого, погодженою з прокурором;

г) проведення за розпочатим кримінальним провадженням (внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань).

Наявні особливості взаємодії в практиці оперативних та слідчих підрозділів Національної поліції знайшли нормативно-правове закріплення в Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженій наказом МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700 [3].

Зокрема, у контексті взаємодії в Інструкції закріплено приписи щодо особливостей організації співпраці на етапі надходження заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, направлення оперативним підрозділом матеріалів за результатами оперативно-розшукової діяльності до слідчого підрозділу, на стадіях досудового розслідування (створення та організація роботи слідчо-оперативних груп, виконання співробітниками оперативного підрозділу письмових доручень про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, зупинення досудового розслідування), судового розгляду кримінальних проваджень.

Водночас особливості взаємодії оперативного та слідчого підрозділів з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами та міжнародними організаціями під час проведення оперативно-розшукових заходів, негласних слідчих (розшукових) дій належно не врегульовано й на теоретичному рівні не досліджено.

У межах КПК України передбачено право органу досудового розслідування збирати докази в кримінальному провадженні шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій [7].

Важливим є визначення суб'єктів взаємодії під час проведення цих дій. За межами розгляду дослідження залишається взаємодія на етапі організації негласних слідчих (розшукових) дій щодо отримання дозвільних документів (ухвала слідчого судді, погоджена з прокурором постанова слідчого, постанова прокурора, постанова слідчого).

Серед принципів, на яких ґрунтується взаємодія підрозділу захисту економіки, слідчого з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами та міжнародними організаціями під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері, є відповідальність оперативного співробітника й слідчого за швидке, повне, неупереджене виявлення, фіксацію та розслідування корупційних злочинів; активне використання методик, наукових і технічних досягнень у виявленні, фіксації та розслідуванні корупційних злочинів; оптимальне використання наявних можливостей оперативних підрозділів і слідчих у виявленні та фіксації корупційних злочинів; дотримання загальних засад оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження; забезпечення нерозголошення даних оперативно-розшукової діяльності й досудового розслідування; відповідальність за належну організацію взаємодії підрозділу захисту економіки, слідчого з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами й міжнародними організаціями під час виявлення та припинення корупційних злочинів у бюджетній сфері [8, с. 64].

Організація взаємодії між слідчим та оперативним підрозділами передбачає певний алгоритм дій. Алгоритмом, на нашу думку, є послідовність дій оперативного та слідчого підрозділу, спрямованих на розв'язання поставленого завдання, зокрема виявлення та фіксацію корупційних злочинів у бюджетній сфері.

Отже, алгоритм взаємодії оперативного підрозділу захисту економіки і слідчого під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері передбачає:

складання слідчим клопотання про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 248 КПК України) та погодження його з прокурором (ч. 3 ст. 246 КПК України);

подання клопотання про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчому судді, у межах територіальної юрисдикції якого перебуває орган досудового розслідування (голова чи інший визначений ним суддя апеляційних судів АРК, областей, м. Києва, Севастополя (ст. 247 КПК України);

розгляд клопотання слідчим суддею протягом шести годин з моменту отримання такого звернення за участі слідчого (прокурора) (ч. 1 ст. 248 КПК України) і, якщо злочин відповідної тяжкості, за можливості отримати докази, які мають значення для провадження (ч. 3 ст. 248), та неможливості отримати їх іншим шляхом (ч. 2 ст. 246 КПК України), постановлення ухвали про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій;

складання слідчим у двох примірниках доручення на проведення негласних слідчих (розшукових) дій на офіційному бланку органу досудового розслідування (п. 3.4.1. Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні (Інструкція НСРД) та надання його разом з ухвалою слідчого судді керівнику органу, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення і в складі якого перебувають орган розслідування та/або оперативні підрозділи, уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (п. 3.3 Інструкції НСРД).

Залежно від злочину, який розслідують, статусу особи, щодо якої проводять негласні слідчі (розшукові) дії, а також інших чинників, слідчий, за погодженням з керівником органу досудового розслідування відповідного рівня, може доручати проведення таких дій керівникові іншого правоохоронного органу, у тому числі того, під юрисдикцією якого не перебуває місце вчинення кримінального правопорушення, з обґрунтуванням такої необхідності (п. 3.3.1 Інструкції НСРД). Якщо матеріали оперативно-розшукової діяльності було використано як приводи та підстави для початку досудового розслідування, доручення на проведення негласних слідчих (розшукових) дій зазвичай надають оперативному підрозділові, який виявив злочин, водночас ураховуючи його повноваження (п. 3.3.2 Інструкції НСРД);

визначення керівником органу, під юрисдикцією якого перебуває місце вчинення кримінального правопорушення та в складі якого перебуває орган розслідування та/або оперативні підрозділи, виконавця доручення слідчого – оперативний підрозділ (оперативні підрозділи) залежно від функціональних повноважень підрозділу (п. 3.4.3 Інструкції НСРД) та скерування доручення до виконання;

з урахуванням встановленого в ухвалі слідчого судді строку безпосереднє проведення негласних слідчих (розшукових) дій підрозділом-виконавцем у взаємодії із залученим підрозділом та отримання матеріальних носіїв секретної інформації;

виготовлення додатків до протоколу, упакування їх із метою надійного збереження, а також засвідчення підписами осіб, які виконували негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 105 КПК України, п. 4.7.1 Інструкції НСРД);

ужиття співробітниками (працівниками) оперативних підрозділів – виконавцями негласних слідчих (розшукових) дій необхідних заходів щодо забезпечення збереження й цілісності одержаних матеріалів (захист від несанкціонованого втручання, деформації, розмагнічування, знебарвлення, стирання тощо) у період до передачі їх прокуророві (п. 4.9 Інструкції НСРД);

складання уповноваженим працівником підрозділу-виконавця протоколу за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 252 КПК України, п. 4.1, 4.6 Інструкції НСРД), підготовка рапорту начальникові уповноваженого оперативного підрозділу та надання прокурору, зазначеному в дорученні, протоколу з додатками не пізніше 24 год після складання (п. 312 Інструкції НСРД) [9].

Порядок надання доручень на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, його зміст, організація виконання визначені в розділі 3 Інструкції про НСРД [9] та розділі 6 Інструкції про взаємодію [3].

На нашу думку, необхідно звернути увагу на наявність певних неузгоджень у зазначених нормативно-правових актах, що, своєю чергою, зумовлює неоднакову практику надання доручень. Так, відповідно до п. 3.3 Інструкції про НСРД [9], слідчий, прокурор надсилає доручення керівникові органу, під юрисдикцією якого перебуває місце вчинення кримінального правопорушення і в складі якого перебуває орган розслідування та/або оперативний підрозділ, уповноважений на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Натомість п. 6.1 Інструкції про взаємодію [3] вказує на те, що слідчий надає письмові доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам внутрішніх справ, а в разі створення слідчо-оперативної групи –

конкретним співробітникам оперативного підрозділу, включеним до її складу.

Зазначене призводить до практики надання слідчим доручень про проведення негласних слідчих (розшукових) дій і матеріального носія інформації безпосередньо до оперативного підрозділу, що ускладнює її проведення без залучення іншого оперативного підрозділу тощо.

Уважаємо правильною, у тому числі з позиції теорії управління, практику надання доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій на адресу керівника органу, під юрисдикцією якого перебуває місце вчинення кримінального правопорушення й у складі якого перебуває уповноважений оперативний підрозділ. У такому разі керівник органу визначає оперативний підрозділ, який буде виконувати доручення слідчого із залученням на підставі відповідного завдання іншого оперативного підрозділу.

Взаємодія в разі надання слідчим доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій уповноваженому оперативному підрозділові передбачає такі дії:

слідчий надає керівникові ОВС доручення та ухвалу слідчого судді;

керівник ОВС визначає підрозділ (виконавця доручення) тощо.

Надання доручень слідчого через керівника органу внутрішніх справ обумовлений іншими нормами Інструкції про взаємодію [3], зокрема необхідністю їх реєстрації в канцелярії територіального органу внутрішніх справ (п. 6.4), надсиланням матеріалів про виконання доручень слідчих до слідчого підрозділу разом із супровідним листом за підписом начальника територіального органу поліції, який реєструють у канцелярії органу поліції (п. 6.7), покладенням контролю за виконанням співробітниками оперативних підрозділів доручень слідчих на начальника територіального органу внутрішніх справ, який зобов'язаний:

визначати конкретних осіб із числа співробітників оперативних підрозділів, на яких покладати обов'язки з виконання доручень слідчих (п. 6.8.1);

визначати шляхом видання наказу конкретних осіб із числа співробітників оперативних підрозділів, на яких покласти обов'язки щодо ведення обліку доручень слідчих для їх своєчасного виконання (п. 6.8.2);

щотижня під час оперативних нарад керівництва територіального органу поліції інформувати про стан виконання доручень слідчих (п. 6.8.3).

Право слідчого надавати доручення на проведення негласних слідчих (розшукових) дій передбачено нормами п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, які кореспондують із положеннями ст. 41 Кодексу щодо обов'язкового виконання оперативними підрозділами письмових доручень слідчого [7].

Порядок надання доручень на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, його зміст, організацію виконання визначено в розділі 3 Інструкції про НСРД [9].

Результати дослідження свідчать про наявність неоднакової практики надання доручень. Такі доручення іноді направляють безпосередньо до певного оперативного підрозділу.

Натомість, відповідно до п. 3.3 Інструкції про НСРД [9], слідчий, прокурор надсилає доручення керівникові органу, під юрисдикцією якого перебуває місце вчинення кримінального правопорушення і в складі якого перебуває орган розслідування та/або оперативний підрозділ, уповноважений на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

У межах висвітленої проблематики можна констатувати відсутність єдиної практики органів прокуратури, досудового слідства, оперативних підрозділів щодо застосування норм ч. 5 ст. 249 КПК України про припинення подальшого проведення такої дії [7].

На нашу думку, було б доцільним уніфікувати практику дострокового припинення проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Так, достроковим припиненням є завершення негласних слідчих (розшукових) дій за рішенням прокурора до закінчення дії ухвали слідчого судді за наявності обставин, що перешкоджають досягненню мети проведення.

Водночас здійснення проникнення з обстеженням об'єкта, під час якого досягнуто мету (ст. 267 КПК України),

встановлення місцеперебування радіоелектронного засобу та його вилучення (ст. 268 КПК України), затримання особи, стосовно якої здійснювали аудіо-, відеоконтроль (ст. 260 КПК України), взяття під варту підозрюваного, відносно якого проводили зняття інформації з транспортних каналів зв'язку (ст. 263 КПК України), спостереження за особою (ст. 269 КПК України) не потребують окремого рішення прокурора про дострокове припинення негласних слідчих (розшукових) дій у зв'язку з досягненням мети проведення [7].

Як свідчить аналіз дослідження, під час прийняття рішення про використання в кримінальному провадженні матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій, проведення яких продовжується, прокурор повинен взаємодіяти з слідчими, оперативними підрозділами в питаннях завершення проведення таких дій.

Отже, на завершальному етапі взаємодія передбачає складання й передачу прокуророві протягом 24 год із моменту завершення негласних слідчих (розшукових) дій протоколу з додатками.

Взаємодія на етапі використання в кримінальному провадженні відомостей, здобутих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зумовлена відповідним рішенням прокурора, який здійснює процесуальне керівництво та передбачає процедуру розсекречування матеріалів.

Викладені вище та низка інших проблем, що зумовлені недоліками нормативного регулювання в КПК України, Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відомчих інструкціях стосовно неоднакової практики застосування правових норм, потребують подальшого розв'язання.

Отже, взаємодію оперативного підрозділу та слідчого з іншими правоохоронними, фінансовими, контролюючими органами й міжнародними організаціями під час виявлення та фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері слід усвідомлювати як спільну, узгоджену діяльність, яка ґрунтується на законах і підзаконних нормативних актах (відомчих інструкціях), не підпорядкованих один одному органів за умов керівної та організаційної ролі слідчого, з розподілом компетенції, функцій, повноважень, взаємних обов'язків, яка спрямована на виявлення та фіксацію корупційних злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Регуляторна політика як інструмент боротьби з корупцією / за ред. Д. В. Ляпіна, К. М. Ляпіної. – К. : Ін-т Конкурент. суспільства, 2007. – 228 с.

2. Василичук В. І. Збірник методичних рекомендацій з викриття злочинів у сфері економіки (викриття та документування злочинів у бюджетній сфері) : [метод. рек.] / В. І. Василичук. – К. : Консоль, 2009. – 409 с.

3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 14 серп. 2012 р. № 700. – Режим доступу :

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS391.html.

4. Устав боевой службы внутренних войск [Электронный ресурс]. – М. : Акад. МВД СССР, 1987. – 240 с. – Режим доступа : www.twirpx.com/file/1575334/.

5. Погорецький М. А. Форми взаємодії слідчого й органу дізнання / М. А. Погорецький // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства : [темат. зб. наук. пр.]. – Х. : НЮАУ, 1997. – С. 177–182.

6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4652-VI. – Офіц. вид. – К. : Алерта, 2012. – 304 с.

8. Негласні слідчі (розшукові) дії : [навч. посіб.] / за заг. ред. Д. Й. Никифорчука. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 235 с.

9. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : наказ ГПУ, МВС, СБУ, Мін'юсту та ін. від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/936/ 16875/5. – Режим доступу :

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS391.html.

Матвиенко В. П. – соискатель кафедры специальной техники и оперативно-розыскного документирования Национальной академии внутренних дел

Взаимодействие оперативного и следственного подразделений при обнаружении и фиксации коррупционных преступлений в бюджетной сфере

Раскрыты особенности и пути совершенствования взаимодействия оперативного и следственного подразделений с другими правоохранительными, финансовыми, контролирующими органами и международными организациями при обнаружении и фиксации коррупционных преступлений в бюджетной сфере.

Ключевые слова: взаимодействие; оперативные подразделения; следствие; контролирующие органы; бюджет.

Vyacheslav Matvienko – Researcher of Department of Special Equipment and Operational Activities of National Academy of Internal Affairs

The Interaction of Operational and Investigative Unit Detection and Fixing of Corruption Offenses in the Public Sector

In this article recovered features of cooperation between operational and searching units and others law enforcement, financial, regulatory authorities or international organizations during detection and fixation of corruption crimes in a public sector and ways of its improvement.

Author is given a proper organization of cooperation between operational and searching units during criminal proceedings which is a one of the ways to improve efficiency of decision tasks like protecting person, society and country from crimes, protection of rights, liberty and interests of members of this proceedings, quickly, full and impartial investigation and trial that everyone who has committed a crime was prosecuted as guilty according to his guilty, any innocent wasn't accused and convicted.

Argued that the interaction between operational units and other units during the investigation, detection and fixation of corruption offenses in the public sector can demonstrate itself in such forms:
a) studying of case materials and determining the expediency, presence

of grounds for the event, its type; b) help in the preparation of documents for the organization of the event; c) Organisation of events with the assistance of workers of others operational units and their special technical devices; d) assisting in the preparation of documents for the activities and results of undercovered investigative (detective) Action; i) participate in the study materials obtained through operational-search tools; f) agreeing in the uestion about using of materials in the criminal proceedings and their declassification.

The proposed algorithm o cooperation between operational and searching units of defense economy during fixation and detection corruption crimes I a public sector.

Keywords: cooperation; operational units; investigation; controlling agencies; budget.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 341.456:351.745.7:343.431

Дубина Владислав Іванович –
заступник начальника Департаменту
боротьби зі злочинами, пов'язаними
з торгівлею людьми, МВС України

МІЖНАРОДНА ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МВС УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Розкрито особливості взаємодії оперативних підрозділів МВС України з використанням інформаційних технологій у сфері протидії торгівлі людьми. Акцентовано увагу на підвищенні рівня усвідомлення важливості зв'язків між торгівлею людьми, інформаційними технологіями та кіберзлочинністю, визначення шляхів взаємодії щодо виявлення, попередження та розслідування таких злочинів.

Ключові слова: міжнародна взаємодія; інформаційні технології; протидія торгівлі людьми.

Однією з головних проблем під час виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, є їх транснаціональний характер. Адже аналіз практики свідчить про те, що часто потерпілі, свідки й обвинувачені потенційно можуть бути представниками різних держав. Така ситуація може ускладнюватися з огляду на те, що зазначені злочини сягають за межі однієї держави. Їх фігуранти можуть бути затримані, заарештовані поза юрисдикцією України, що зумовлює використання процедур видачі після, можливо, міжнародного ордеру на арешт. Під час активного виявлення злочинів, зокрема внаслідок попереднього збирання оперативних даних, оперативні підрозділи потребують отримання інформації з інших юрисдикцій. Докази можуть бути одержані через офіційні й

неофіційні канали, а оперативні контакти із закордонними колегами можуть відбуватися лише на офіційному рівні.

Як свідчить аналіз дослідження, взаємодія органів внутрішніх справ України з правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними організаціями з питань обміну відомостями оперативно-розшукового характеру у сфері торгівлі людьми повинна мати систематичний характер і полягати в отриманні та передачі даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, обставини вчинення таких діянь та інші дані, що можуть бути доказами в кримінальному провадженні, а також у надсиланні запитів щодо проведення оперативно-розшукових заходів (опитування осіб, їх перевірка за оперативними й іншими обліками, підтвердження наявності адреси фізичних та юридичних осіб, достовірності документів, візуальне спостереження, надання інформації, що становить банківську чи комерційну таємницю, якщо це не суперечить вимогам законодавства України, іншої держави та міжнародним договорам у цій сфері тощо).

Отже, необхідним є розроблення особливостей взаємодії оперативних підрозділів МВС України з використанням інформаційних технологій у сфері протидії торгівлі людьми, формулювання окремих шляхів їх удосконалення. Свою позицію щодо протидії злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми, висловили чимало науковців, серед яких М. І. Андрієнко, М. О. Васильєва, В. А. Глухверя, О. М. Ємець, А. М. Орлеан, Є. Ф. Стрекалов, В. М. Підгородинський, О. В. Святун, Є. Д. Скулиш, Я. Г. Лизогуб, В. В. Матвійчук, А. А. Небитов, Д. Й. Никифорчук, М. О. Шилін, С. С. Яценко та ін.

Проте на сьогодні публікації у фахових виданнях щодо проблем та шляхів удосконалення взаємодії оперативних підрозділів МВС України з використанням інформаційних технологій у сфері протидії торгівлі людьми висвітлено недостатньо, що спонукає до подальшого аналізу.

Метою пропонованої увазі статті є вивчення особливостей взаємодії оперативних підрозділів МВС України з використанням інформаційних технологій у сфері протидії торгівлі людьми та розроблення шляхів удосконалення такої взаємодії.

Співпраця органів внутрішніх справ України з правоохоронними органами іноземних держав із питань обміну відомостями оперативно-розшукового характеру з метою

запобігання транснаціональним злочинам та їх розкриття, а також реагування на повідомлення та запити правоохоронних органів іноземних держав здійснюється лише через структурні підрозділи апарату МВС України за напрямками оперативно-службової діяльності, Управління міжнародних зв'язків та Робочий апарат Укрбюро Інтерполу. Ця організація [1, с. 56] відіграє ключову роль у міжнародній взаємодії правоохоронних органів із питань протидії торгівлі людьми. Інтерпол серед іншого забезпечує функціонування банку даних стосовно дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу є протидія злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми. Для забезпечення ефективної реалізації функцій організації в структурі директорату з окремих видів злочинів Генерального секретаріату створено відділ протидії злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми, завданнями якого є:

координування співпраці правоохоронних органів держав – членів Інтерполу в справах щодо продії злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми з метою сексуальної, трудової експлуатації, з розповсюдженням дитячої порнографії, організуванням незаконної міграції;

створення та забезпечення функціонування спеціалізованих банків даних щодо осіб, причетних до торгівлі людьми;

ведення банку даних порнографічних зображень неповнолітніх;

ідентифікація потерпілих у справах про транснаціональні злочини, пов'язані зі створенням і розповсюдженням дитячої порнографії;

запровадження й реалізація аналітичних проектів у сфері торгівлі людьми;

організація та проведення міжнародних науково-практичних заходів із проблем протидії торгівлі людьми (конференцій, тренінгів, оперативних зустрічей тощо).

Банк даних порнографічних зображень неповнолітніх містить понад 500 тис. зображень. Метою його запровадження є допомога правоохоронним органам різних держав щодо ідентифікації неповнолітніх, яких використовували під час створення дитячої порнографії, а також виявлення та припинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із систематичною сексуальною експлуатацією дітей. Доступ до зазначеного банку

даних отримують правоохоронні органи за умови їх активної участі в його наповненні.

Аналітичні проекти з питань торгівлі людьми реалізовує Генеральний секретаріат за участі держав – учасниць Інтерполу, яких стосується зазначена проблема. Так, наприклад, у межах проекту «Червоні шляхи» («Redroutes») здійснено аналіз інформації з усіх держав Європи, Центральної та Південно-Східної Азії й Близького Сходу. Метою цього проекту був моніторинг ситуації щодо торгівлі жінками з країн Східної Європи та пострадянських держав Азії. Зокрема, він передбачав вивчення статистичної інформації про країни походження та країни призначення жертв торгівлі людьми, маршрути, характеристики організованих злочинних груп, залучених до цього виду злочинного бізнесу, розподіл за віковими й іншими характеристиками постраждалих і підозрюваних. До того ж, у межах проекту було створено відповідний банк даних постраждалих і підозрюваних у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми.

Окрім взаємодії у сфері протидії торгівлі людьми через Інтерпол, існують інші шляхи співпраці. Зокрема, зі службами безпеки державних органів, приватними юридичними та фізичними особами, які професійно займаються протидією торгівлі людьми, правоохоронні органи співпрацюють зазвичай шляхом обміну інформацією.

Серед приватних підприємств найбільш результативною є взаємодія з провайдерами (операторами) телекомунікацій.

Відповідно до п. 4 ст. 39 Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р., оператори телекомунікацій зобов'язані за власні кошти встановлювати на своїх телекомунікаційних мережах технічні засоби, необхідні для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів, і забезпечувати функціонування цих приладів, а також у межах своїх повноважень сприяти проведенню оперативно-розшукових заходів та недопущенню розголошення організаційних і тактичних прийомів їх проведення. Оператори телекомунікацій зобов'язані гарантувати захист зазначених технічних засобів від несанкціонованого доступу.

У 2010 р. у межах боротьби з дитячою порнографією п. 2 ст. 39 Закону України «Про телекомунікації» було доповнено важливою нормою, згідно з якою оператори (провайдери)

телекомунікацій зберігають та надають інформацію про з'єднання свого абонента в порядку, визначеному законом [2]. Таким чином, на законодавчому рівні закріплено обов'язок оператора (провайдера) телекомунікацій не тільки реєструвати мережну активність своїх клієнтів, а й зберігати таку інформацію протягом певного часу.

Структуру та вимоги до систем перехоплення, наявних у провайдерів телекомунікацій, відображено в нормативному документі «Технічні засоби для здійснення уповноваженими органами оперативного-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій у телекомунікаційних мережах загального користування України. Загальні технічні вимоги», затвердженому спільним наказом Служби безпеки України та Адміністрації Держспецзв'язку від 13 лютого 2014 р. № 48/75 [3].

Так, згідно з Конвенцією про кіберзлочинність, у межах взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з високотехнологічною злочинністю створено цілодобову мережу для здійснення контактів із метою надання негайної допомоги в розслідуванні або переслідуванні стосовно кримінальних правопорушень, пов'язаних із комп'ютерними системами та даними, або задля збирання доказів у електронній формі, що стосуються кримінального правопорушення [4, с. 648]. Зміст такої допомоги становлять: а) надання технічних порад; б) збереження даних; в) збирання доказів, надання юридичної інформації та з'ясування місцеперебування підозрюваного.

Також варто розглянути взаємодію безпосередньо між правоохоронними органами різних країн. Так, у межах взаємодії з правоохоронними органами США працівникам правоохоронних органів України варто домовитись про спільне використання автоматизованих систем. Одним із відповідних ресурсів, що містить інформацію про IP-адреси, з яких здійснюється розповсюдження дитячої порнографії в режимі реального часу із зазначенням країни та міста розповсюдження, є secure.icaccops.com. Для реєстрації на цьому ресурсі використовують форму за адресою <https://secure.icaccops.com/users/reqaccount.asp?country=US> (рис. 1).

Country:	Ukraine
Name:	(First and Last Name Only, e.g. John Doe)
Password:	(8 or more characters)
Department (Do not abbreviate):	
Street:	
City:	
State / Region:	Cherkas'ka Oblast'
Zip:	
Phone:	
Agency Email:	
Please Read:	If you do not select your Task Force area below, your ICAC Commander won't be able to authorize your access!
ICAC Taskforce Area:	No ICAC (Not in United States)
Account Managed By:	ICAC (Most accounts will be managed by ICAC)
Assignment Location:	
Datetime:	7/21/2015 7:28:19 AM
Ip:	80.
Non-member:	☐ (In taskforce area but not a member)
Comments: Include training date and location.	
	Insert record

Рис. 1. Форма реєстрації

Серед документів у сфері міжнародного співробітництва щодо протидії торгівлі людьми наявні Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює цю Конвенцію (обидва документи ратифіковано резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.). В Україні імплементовано визначені в цій конвенції стандарти, а також криміналізовано торгівлю людьми як тяжкий (особливо тяжкий) злочин на національному рівні.

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності», та протоколів, що її доповнюють, Генеральна прокуратура України є центральним органом в Україні, на яку покладено повноваження згідно з п. 13 ст. 18 Конвенції щодо клопотань про надання взаємної правової допомоги під час розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із торгівлею людьми.

Важливе значення для налагодження такої взаємодії мають двосторонні та багатосторонні міжнародні договори між країнами, адже саме на їх основі відбувається співпраця між поліцейськими відомствами різних країн.

Міжнародна співпраця зазвичай розпочинається з обміну оперативною інформацією через обрані правоохоронцями канали (міжнародні організації правоохоронного характеру, «офіцерів зв'язку», особисті контакти тощо) та її перевірки залученими до взаємодії сторонами.

Особливість оперативно-розшукової діяльності на цьому етапі полягає в постійному обміні інформацією (даними) про торгівлю людьми між працівниками правоохоронних органів та узгодженні заходів, яких уживають під час здійснення оперативних комбінацій. Особливо важливим є дотримання цих принципів під час реалізації оперативних матеріалів, оскільки потрібно виявити й затримати всіх членів транснаціональної злочинної групи, отримати доказову інформацію, яку надалі можна буде використовувати для викриття підозрюваних у торгівлі людьми, вирішити питання про повернення та надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми. Після початку кримінальних проваджень і проведення необхідних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій здійснюють обмін матеріалами й виконують інші завдання досудового розслідування на підставі надісланих клопотань про надання міжнародної правової допомоги. Для забезпечення найбільшої ефективності такої роботи працівники поліції однієї країни можуть бути присутніми під час проведення їх іноземними колегами процесуальних і слідчих (розшукових) дій у межах згаданих звернень.

Як уже було зазначено, одним із важливих напрямів міжнародної співпраці правоохоронних органів країни у сфері

протидії торгівлі людьми є взаємодія в межах міжнародної правової допомоги в кримінальних провадженнях цієї категорії. Її вагомість у тому, що отримані відповіді на клопотання про надання такої допомоги мають доказове значення.

Досить часто під час здійснення оперативних розробок і розслідування кримінальних проваджень розглядуваної категорії (зокрема надіслання клопотань про надання міжнародної правової допомоги) виникає необхідність участі працівників органів внутрішніх справ України в проведенні негласних слідчих (розшукових) та слідчих (розшукових) дій на території іноземних держав. Їх виїзд можливий у разі, коли закордонні поліцейські відомства не виконали або не можуть сповна виконати запитувані дії без безпосередніх контактів з українськими правоохоронцями. Під час виконання необхідних дій на території іншої держави останні зобов'язані дотримуватися національного законодавства країни перебування.

Для забезпечення розгляду правоохоронними органами зарубіжної держави питання участі працівників органів внутрішніх справ України в проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій у межах надання міжнародної правової допомоги обґрунтовують у відповідному клопотанні з повідомленням складу слідчо-оперативної групи.

За наявності позитивної відповіді країни, до якої заплановане відрядження, керівництво структурного підрозділу центрального апарату МВС України письмовим рапортом доповідає про це міністрові або його заступникам, які приймають рішення щодо дозволу на виїзд, про яке інформують ініціатора клопотання, а необхідні матеріали передають до Управління міжнародних зв'язків МВС України.

Аналізуючи зазначений вид взаємодії, його можна розглядати як участь у:

здійсненні заходів оперативно-розшукового характеру;
проведенні слідчих (розшукових) та інших дій у межах надання міжнародної правової допомоги (у їх числі виїзди для конвоювання розшукуваних і затриманих за кордоном осіб, які переховуються на території інших держав від органів досудового розслідування і суду або ухилялися від відбування кримінального покарання, призначеного судовими органами України).

У межах дослідження інституту міжнародної взаємодії правоохоронних органів під час протидії торгівлі людьми слід відзначити роль Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в удосконаленні цієї діяльності. Діяльність ОБСЄ в напрямі протидії міжнародному трафіку здійснюється на підставі Плану дій по боротьбі з торгівлею людьми, затвердженому 55 закордонними міністрами на Маастрихтській Раді міністрів у грудні 2003 р. Документ має на меті забезпечити країн – учасниць Організації необхідним інструментарієм, що сприятиме реалізації функцій із ліквідації каналів вербування та переміщення осіб за кордон із метою експлуатації.

План дій передбачає всебічний підхід до проблеми та низку заходів щодо протидії цій сучасній формі рабства на національному й міжнародному рівнях у сферах попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень цієї спрямованості.

План дій також передбачає низку зобов'язань і рекомендацій для реалізації на національному рівні:

- упровадження національних механізмів переадресації постраждалих;

- призначення національних координаторів і доповідачів;

- розроблення національних планів та програм у сфері протидії міжнародному трафіку;

- передбачення національним законодавством кримінальної відповідальності за торгівлю людьми;

- забезпечення захисту та надання притулку жертвам;

- створення спеціалізованих підрозділів правоохоронних органів із протидії торгівлі людьми як у країнах походження, так і в країнах призначення.

Реалізація організацією положень зазначеного документа в Україні здійснюється через Офіс Координатора проектів ОБСЄ в Україні, який надає допомогу уряду України у впровадженні національної стратегії боротьби з торгівлею людьми на політичному рівні, у сфері попередження, активізації переслідування та криміналізації цього кримінального правопорушення, надання допомоги постраждалим і дослідження проблеми торгівлі людьми.

Підтримуючи зусилля України щодо превенції таких грубих порушень прав людини, Офіс здійснює низку заходів для підвищення рівня обізнаності й усвідомлення ризиків і наслідків торгівлі людьми серед працівників органів державної влади,

потенційних жертв торгівлі людьми та неурядових організацій. З цією метою в посольствах і консульствах іноземних держав в Україні розповсюджуються інформаційно-довідкові матеріали із зазначених питань, упроваджуються проекти, надається підтримка неурядовим організаціям у роботі «гарячих ліній». Їх працівників разом із представниками державних установ і засобів масової інформації залучають до участі у відповідних тренінгах. До того ж, Офіс активно сприяє органам державної влади України у формуванні національного законодавства й урядових програм щодо протидії торгівлі людьми.

З метою підвищення професіоналізму та результативності органів внутрішніх справ у цьому напрямі оперативно-службової діяльності Офіс надає технічну допомогу й організовує за співпраці з українськими партнерами регулярні тренінги та семінари, робочі зустрічі з представниками поліцейських відомств іноземних держав із метою обміну позитивним досвідом і налагодження взаємодії. Офіс також активно співпрацює з МВС України у сфері фінансування перекладів клопотань про надання міжнародної правової допомоги в кримінальних провадженнях та матеріалів, що надходять за результатами їх виконання з-за кордону.

Також у межах здійснення міжнародної взаємодії важливо налагодити співпрацю не лише з державними та міжнародними органами, а й із громадськими організаціями, діяльність яких передбачає протидію торгівлі людьми.

Як відомо, жертви торгівлі людьми неохоче контактують із представниками правоохоронних органів. Тому сполучною ланкою між правоохоронними органами та постраждалими від зазначеного виду злочинів можуть стати саме такі організації. Необхідно прагнути до того, щоб взаєморозуміння між правоохоронними підрозділами й такими організаціями було на високому рівні. Це дасть змогу в постійному режимі одержувати оперативно значущу інформацію про жертв торгівлі людьми, які потрапили в поле зору таких організацій, а також про діяльність відповідних злочинних угруповань.

Так, інформацію зазвичай фіксують шляхом опитування представників цих організацій, а також жертв торгівлі людьми, яким вони надають відповідну допомогу. Зазначена інформація дає змогу правоохоронним підрозділам розпочати відповідну

перевірку шляхом провадження оперативно-розшукових заходів, слідчих і негласних (розшукових) дій [5, с. 69–70].

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що міжнародна взаємодія оперативних підрозділів МВС України з використанням інформаційних технологій у протидії торгівлі людьми є діяльність різних не взаємопідпорядкованих суб'єктів, що фіксує як обмін інформацією, так і організацію спільних дій із питань виявлення, фіксування протиправних дій осіб чи груп осіб, які чинять злочини, пов'язані з торгівлею людьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова компаративістика : [монографія] / О. М. Бандурка, М. М. Перепелиця, О. В. Манжай та ін. – Х. : Золота миля, 2013. – 352 с.

2. Про телекомунікації : Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1280-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ч. 1. – Ст. 2644.

3. Технічні засоби для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій у телекомунікаційних мережах загального користування України. Загальні технічні вимоги [Електронний ресурс] : наказ Служби безпеки України, Адміністрації Держспецзв'язку від 13.02.2014 № 48/75. – Режим доступу :

<http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=122377>.

4. Манжай О. В. Проблеми нормативно-правового забезпечення боротьби з кіберзлочинністю в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Манжай // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 646–650. – Режим доступу :

http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2013_1_109.pdf.

5. Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия : [науч.-практ. пособие] / А. Андреани и др. ; под. ред. О. П. Левченко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 271 с.

Дубина В. И. – заместитель начальника Департамента борьбы с преступлениями, связанными с торговлей людьми, МВД Украины

**Міжнародне взаємодія оперативних підрозділів
МВД України з використанням інформаційних
технологій в сфері протидії торгівлі людьми**

Розкриті особливості взаємодії оперативних підрозділів МВД України з використанням інформаційних технологій в сфері протидії торгівлі людьми. Основне увагу приділено підвищенню рівня загального розуміння зв'язів між торгівлею людьми, інформаційними технологіями і кіберпреступністю, визначенню шляхів взаємодії при виявленні, попередженні і розслідуванні таких злочинів.

Ключові слова: міжнародне взаємодія; інформаційні технології; протидія торгівлі людьми.

Vladyslav Dubyna – Deputy Head of Department of Combating Human Trafficking Mol of Ukraine

**International Cooperation of Mol of Ukraine Operative
Units with Use of Information Technologies for Human
Trafficking Countraction**

Cooperation of enforcement agencies of Ukraine with enforcement agencies of foreign countries on exchange of operational information to prevent international crimes and its disclosure with responding to messages and requests from the enforcement agencies of foreign countries performed by only structural subdivisions of the Mol (operational activity), the Office of International Relations and Ukrainian Bureau of Interpol.

Apart from cooperation in combating human trafficking through Interpol, there are other ways of cooperation. In particular, involving security services of state agencies, private corporations and individuals professionally engaged in anti-trafficking – law enforcement agencies cooperate via information exchange.

Among private companies the most fruitful interaction is developed with telecommunications companies.

In the research of the institute of police international cooperation during the anti-trafficking campaign we should note the role of the OSCE in improvement of this activity. Activity of OSCE in combating human trafficking is based on the Action Plan on combating human trafficking.

Keywords: international cooperation; information technology; combating trafficking in human beings.

УДК 341.4:343.352

Трепак Віктор Миколайович –
кандидат юридичних наук,
професор кафедри Національної
академії Служби безпеки України

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЗАХОДІВ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Досліджено міжнародний досвід протидії корупції в державах, у яких вдало організована антикорупційна діяльність дала змогу досягнути вагомих результатів. Проаналізовано основні моделі антикорупційної діяльності й визначено фактори, що перешкоджають мінімізації рівня корупції.

Ключові слова: корупція; антикорупційна діяльність; стратегія; міжнародний досвід.

Визнання проблеми корупції на найвищому державному рівні водночас визначає одне з пріоритетних завдань для українського суспільства на сучасному етапі державотворення. Згідно з результатами досліджень Transparency International, що обчислює Індекс сприйняття корупції, українці вважають свою державу однією з найбільш корумпованих у світі: у 2012–2013 рр. вона посідала 144 місце серед 176 країн, у яких проводили дослідження [1].

Такі невтішні результати, на думку міжнародної антикорупційної спільноти, зумовлені малопомітним поступом у руйнуванні корупційних схем, отриманих у спадок від усіх правлячих режимів часів незалежності України, відсутністю дієвих реформ у сфері протидії корупції та неефективною діяльністю органів правопорядку щодо виявлення корупційних правопорушень та притягнення винних до відповідальності, про що свідчить, зокрема, незадовільне виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо запровадження антикорупційних стандартів [2].

Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки – система заходів, спрямованих на запобігання корупції та протидії цьому

антисупільному явищу. Затверджена стратегія, на відміну від попередньої, зробила більш чітким і деталізованим процес формування та реалізації державної антикорупційної політики. З одного боку, це є результатом удосконалення Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки, затвердженої Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001, яка, вочевидь, не стала ефективним інструментом антикорупційної політики; з іншого – урахуванням міжнародних стандартів і міжнародного досвіду.

Згідно з досліджень Transparency International, у 2014 році за Індексом сприйняття корупції Україна має показник 26 (Індекс сприйняття корупції рахується від нуля (*highly corrupt* – дуже високий рівень корупції) до 100 балів (*very clean* – корупція практично відсутня). Серед 175 країн світу Україна посідає 142 місце за рівнем поширення корупції. Такий самий Індекс у зазначеному негативному рейтингу мають Уганда, Коморські острови, схожі показники мають Бангладеш, Гвінея, Кенія, Лаос, Нова Гвінея.

Зазначена ситуація вимагає визначення та запровадження організаційних заходів, спрямованих на реалізацію державної антикорупційної політики України, що має ґрунтуватися на зарубіжному досвіді в цій сфері. Складність політико-економічної ситуації в Україні є викликом і водночас стимулом до пошуку власних стратегій та алгоритмів антикорупційної діяльності.

Проблема корупції та протидії їй стала предметом наукових досліджень О. Ю. Бусол, В. О. Глущкова, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, С. В. Дрьомова, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, М. І. Мельника, М. І. Хавронюка, В. І. Шакуна та інших учених.

Автори наукових праць із зазначеної проблеми традиційно констатують важливість запозичення досвіду зарубіжних країн як серед тих, що мають низькі, так і тих, яким притаманні високі показники Індексу сприйняття корупції.

Ураховуючи важливість наукових розвідок щодо протидії корупції, вважаємо визначений вектор наукового дослідження актуальним і вартим поглибленого дослідження. До того ж, пріоритетність міжнародного досвіду у сфері протидії корупції набуває особливої актуальності на етапі становлення Національного

антикорупційного бюро України як спеціалізованого органу протидії корупції.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити наявні в міжнародній практиці стратегії протидії корупції та визначити найбільш ефективні заходи антикорупційної діяльності.

Вивчення різноманітних джерел, що стосуються зарубіжного досвіду протидії корупції, дає змогу виділити дві основні моделі антикорупційної діяльності:

вертикальну стратегію [3, с. 48] протидії корупції зі швидким досягненням результату (сінгапурська або азіатська модель – Сінгапур, Японія, Південна Корея, Китайська Народна Республіка), наслідками якої є не повна ліквідація корупції, а досягнення певного прийнятного для влади та суспільства рівня корупції;

горизонтальну стратегію, орієнтовану на поступову, засновану на антикорупційних стимулах, тривалу антикорупційну діяльність (шведська або скандинавська модель – Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди).

У Сінгапурі (Індекс сприйняття корупції – 84, посідає сьоме місце серед 175 держав). Протидія корупції передбачала систему заходів, серед яких можна виокремити два етапи.

Перший етап стосувався зміни законодавства – прийняття Акта про запобігання корупції з чітким переліком корупційних діянь і встановленням відповідальності за їх учинення, а також створення спеціального органу з протидії корупції – Бюро з розслідування випадків корупції з розширеними повноваженнями. Так, кримінальне законодавство Сінгапуру передбачає, що за умов доведення вини в отриманні хабара до винного застосовують позбавлення волі або штраф (відповідно, п'ять років ув'язнення або 100 тис. доларів США). Якщо ж стосовно держслужбовця надійшло місце завідомо неправдиве повідомлення щодо вчинення відповідних незаконних діянь, то особі, яка вчинила поширення недостовірної інформації, за завідомо неправдиві свідчення загрожує покарання у виді одного року ув'язнення або штраф у 10 тис. доларів США. Іноземні особи, яких викрили в корупції, позбавляють права здійснювати господарську діяльність на території Сінгапуру [4, с. 48].

Другий етап полягав у підвищенні якості підбору кадрового державного апарату. Реалізація таких заходів була також пов'язана

із застосуванням жорстких, репресивних методів у сфері боротьби з корупцією, що мало прояв у численних звільненнях працівників митниці та інших державних служб [3, с. 49–50]. До того ж, запровадження елементів електронного урядування дало змогу забезпечити функціонування органів влади в режимі реального часу та зробило максимально простим і доступним щоденне спілкування з громадянами, юридичними особами, організаціями. Зокрема, у Сінгапурі на основі активного використання інформаційно-комунікаційних технологій надавали 1600 видів послуг населенню [5, с. 65].

Визначальна складова антикорупційної діяльності полягала в її спрямованості на мінімізацію впливу або нейтралізацію умов, що сприяють учиненню корупційних правопорушень. Зокрема, ефективними заходами впливу на корупцію слугували: 1) визначення оплати праці державних службовців формулою, наближеною до показників середньої заробітної плати успішного працівника в приватному секторі; 2) щорічна звітність держслужбовців про майно, їх активи та борги з наданням широких повноважень для перевірки прокуророві. Стосовно осіб, щодо яких існувала підозра у вчиненні корупційних злочинів, прокурор застосовував перевірки банківських, акціонерних і розрахункових рахунків; 3) широкий доступ громадськості до інформації щодо корупції високопосадовців, а також створення позитивного іміджу та моральної підтримки непідкупних політичних лідерів; 4) ліквідація адміністративних бар'єрів для розвитку бізнесу й економіки загалом. Результати застосування зазначених заходів у Сінгапурі довели, що протидія корупції є одним із ключових факторів його економічного успіху [6, с. 196].

Перелік ужитих заходів у сфері антикорупційної діяльності демонструє жорстку вертикальну стратегію протидії корупції в Сінгапурі, що виправдала докладені зусилля та є взірцем для більшості країн світу.

У Японії (Індекс сприйняття корупції – 76, посідає 15 місце серед 175 держав) одним із найважливіших напрямів боротьби з корупцією вважають кадрову політику. Вона ґрунтується на принципі меритократії, тобто створення початкових умов для об'єктивно обдарованих і працелюбних людей, щоб вони в майбутньому мали шанс посісти високе суспільне становище в умовах вільної конкуренції. Таким чином, на керівних посадах у

державі мають перебувати найбільш здібні особи, незалежно від їх соціального чи економічного походження [7, с. 176]. Гідний рівень матеріального забезпечення є складовою престижу державної служби в Японії.

Важливим кроком в антикорупційній діяльності Японії вважають прийняття у 2001 р. Закону «Про розкриття інформації». Положення цього документа гарантують громадянам держави доступ до офіційної інформації, яку зберігають в органах влади. Передбачено можливість вимоги розкриття інформації, адресованої Раді з контролю за розкриттям інформації, у разі обмеження доступу до певного її виду.

У Японії існує у відкритому доступі реєстр осіб, яким висунуто обвинувачення в корупції або які причетні до організованої злочинності, що надає можливість громадськості здійснювати контроль за притягнення винних до відповідальності. Чітко регламентовано суворі обмеження щодо джерел фінансування виборчих кампаній, політичних партій та організацій у країні.

У Південній Кореї (Індекс сприйняття корупції – 55, посідає 43 місце серед 175 держав) серед заходів антикорупційної спрямованості пропагують «культуру прозорості» серед населення країни. Програма «OPEN» відома у всьому світі, це онлайн-система розгляду заяв громадян чиновниками міської адміністрації. Забезпечення доступу до інформації про хід розгляду справи та прийняте рішення виключає особисті контакти з державними службовцями. Таким чином, значно скорочують можливість впливу на прийняття рішення незаконними способами.

Важливість антикорупційної діяльності як пріоритетного напрямку діяльності держави та значущого завдання для громадськості підкреслено в Законі Республіки Корея «Про боротьбу з корупцією» від 2002 р. Згідно з його положеннями, право починати розслідувати факт корупції має будь-який повнолітній громадянин країни. Спеціалізованим органом у сфері протидії корупції Південної Кореї є Комітет з аудиту й інспекції, що зобов'язаний розпочинати розслідування обвинувачень у корупції за будь-якою заявою громадян [7, с. 176].

Підґрунтям антикорупційної політики Китайської Народної Республіки є вертикальна модель протидії корупції. Проблема

корупції пов'язана з існуванням тисячолітньої історії привілейованої бюрократії, що вважається невід'ємною частиною функціонування всього китайського механізму [8, с. 42]. Протидію цьому протиправному явищу координує спеціалізований орган – Національне бюро із запобігання корупції.

У Китаї переважають репресивні методи, які застосовують у межах жорсткого антикорупційного кримінального законодавства. Санкції за вчинення корупційних злочинів передбачають вищу міру покарання: з 2000 р. за корупцію було розстріляно близько 10 тис. чиновників [9, с. 82]. Китай за Індексом сприйняття корупції має показник 36, посідаючи 100 місце серед 175 держав. Це доводить, що найжорсткіші заходи кримінально-правового впливу не може бути визнано абсолютним заходом викорінення корупційної злочинності.

Ефективними заходами антикорупційної спрямованості в Китайській Народній Республіці визнано:

- удосконалення процедур взаємодії з громадянами й організаціями з метою уникнення бюрократичних перешкоджань;
- забезпечення прозорості відомчого контролю в різних сферах;
- проведення ротації чиновників для попередження формування стійких корумпованих зав'язків;

- заборона для дітей і родичів займатися бізнесом у сфері, де особа посідає керівну посаду;

- оперативне реагування на виклики, що надходять на гарячу телефонну лінію для анонімного повідомлення про факти одержання (дачі) хабара або зловживання службовим становищем [10, с. 313–314].

Основою антикорупційної політики скандинавських країн є концепція державного управління «Добре управління» (Good Governace). Зазначений термін з'явився в 1997 р. в межах програми розвитку ООН. Він поєднує механізми, процеси й інститути, через які громадяни та групи виражають свої інтереси, реалізують законні права. До ключових антикорупційних компонентів такої концепції належать: участь громадян у прийнятті рішень; прозорість доходів, рішень, дій; своєчасна реакція на потреби громадян і підзвітність державних структур громадськості. «Добре управління» очолює розвинену систему етичних цінностей, які обов'язково наслідують і держслужбовці, і звичайні громадяни [10, с. 315].

Горизонтальна стратегія передбачає поступову діяльність, орієнтовану на антикорупційні стимули. Поетапна протидія корупції у Швеції має такі результати: держава посідає четверте місце серед 175 держав, Індекс сприйняття корупції – 87. Сутність політики в цій сфері полягала у встановленні високих етичних стандартів для держаних службовців. Цей процес супроводжувався встановленням високої заробітної плати державним службовцям, яка перевищувала заробіток робітників у 12–15 разів [11]. Ключовими заходами були відкритий внутрішній державний доступ до документів та створення незалежної системи правосуддя.

Згідно з результатами дослідження Transparency International, Данія є лідером серед країн із мінімальним рівнем корупції, що свідчить про фактичну її відсутність. Індекс сприйняття корупції в Данії у 2014 р. становить 92, країна посідає перше місце серед 175 країн світу. Тут не існує спеціалізованого органу, який очолює діяльність щодо протидії корупції. Данії притаманна інформаційна прозорість діяльності державних структур і свобода доступу преси до документів, на яких ці рішення ґрунтуються. У зазначеній країні лише запроваджено ключові державні та приватні антикорупційні ініціативи, пов'язані з веденням бізнесу, який контролюють суспільні організації [12, с. 305–306].

Відповідний досвід є актуальним і для України, оскільки питання залучення інвестицій у державу є складним та тривалим процесом формування іміджу держави.

Антикорупційну діяльність у Данії переважно спрямовано на превентивні заходи, створення культури «абсолютної нетерпимості» стосовно корупції. Danida – датське Агентство міжнародного розвитку, що розвиває політику абсолютної нетерпимості в межах компанії та під час співпраці із зовнішніми партнерами. Усі контракти Danida містять антикорупційні Положення, що стосуються всіх умов контракту, тобто компанії повинні підписувати декларацію про заборону хабарництва як прояву корупції. Порухення відповідного положення призводить до розірвання контракту й відмови від подальшого партнерства [13].

Інформаційний портал містить бізнес-характеристики низки Європейських та азіатських держав. Так, стосовно України в публікації «Бізнес і корупція в Україні» зазначено: «високий рівень корупції серед вищих посадових осіб України, політична нестабільність і волатильність (від англ. *volatility* – мінливість, тобто статистичний показник, що характеризує тенденцію ринкової ціни або доходу змінюватися з часом) ринку є головною перепорою для іноземних компаній в Україні. Серед українських посадових осіб поширене вимагання платежів за спрощення формальностей, пов'язаних із реєстрацією бізнесу та торговельними процедурами міжнародних компаній. Ускладнені процедури оформлення документів і фаворитизм заважають справедливій конкуренції на українському ринку»* [14].

До країн скандинавської моделі протидії корупції належить також Фінляндія. Водночас окремі дослідники заперечують наявність тут моделі протидії корупції як такої, стверджуючи, що головною причиною низького рівня цього явища є соціально-економічний розвиток країни та формування умов, які не створюють сприятливого середовища для корупції [15, с. 40]. На нашу думку, автори відповідної позиції не враховують, що корупція є комплексною проблемою і соціально-економічний розвиток є не єдиною складовою впливу на корупцію, хоча й, звісно, домінуючою. Інші дослідники, навпаки, в антикорупційній діяльності Фінляндії вбачають «фінську модель протидії корупції» [16], що передбачає формування умов, які не сприяють корупції, а також суттєву мінімізацію суспільно небезпечних наслідків такого соціально-економічного явища, як корупція [17, с. 167–168]. Згідно з дослідженнями Transparency International, Індекс сприйняття корупції у Фінляндії – 89 (посідає третє місце серед 175 держав). Це свідчить загалом про відсутність у цій державі такої проблеми, як корупція.

Досягнення значних результатів антикорупційної діяльності стало можливим за умов безкомпромісної судової

* Дані наведено станом на червень 2015 р. Інформацію підтверджено GanIntegrity Solutions.

системи, що виключає вплив осіб, які мають великі статки, депутатські мандати, високий соціальний статус.

Державній службі у Фінляндії притаманний високий ступінь професійності й сталість складу держслужбовців, що зумовлено гарантованою системою високого матеріального та соціального забезпечення державних чиновників. Фінляндія належить до тих європейських країн, де відсутні спеціальні антикорупційні органи. Їх роль виконують Канцлер юстиції та Омбудсмен Парламенту, які наділені широкими процесуальними повноваженнями щодо розслідування та застосування заходів впливу [17, с. 167].

На нашу думку, до *швецької (скандинавської) моделі* доцільно віднести, з огляду на особливості заходів протидії корупції, таку державу, як Нідерланди, що має високі рейтинги в цій сфері. Так, Індекс сприйняття корупції у Нідерландах – 83 (посідає восьме місце серед 175 держав).

Основні антикорупційні заходи в Нідерландах [6, с. 196; 18, с. 136–137; 19, с. 180–181] полягають у тому, що:

створено жорсткий громадський контроль за діяльністю чиновників;

вагому роль у боротьбі з корупцією відіграють засоби масової інформації, котрі оприлюднюють випадки корупції та часто проводять незалежні розслідування;

матеріали, пов'язані з корупційними діями, якщо вони не стосуються системи національної безпеки, обов'язково стають відомі широкому загалу громадськості;

створено особливий тип спеціальної поліції, що має широкі повноваження в розкритті корупційних злочинів;

заборонено обіймати посади на державній службі в разі викриття корупційних діянь. Це супроводжується втратою всіх соціальних пільг, гарантованих на державній службі (пенсійного та соціального обслуговування);

систему заохочень позитивних діянь посадових осіб спрямовано на те, щоб чиновнику було вигідно поводитися належно та відповідально як у матеріальній, так і в моральній сфері.

Аналіз основних заходів, які було застосовано в сингапурській і скандинавській моделях антикорупційної діяльності, доводить, що

за сутністю вони були спрямовані на три групи факторів. Серед основних факторів, що заважають зрушити антикорупційну діяльність у напрямі мінімізації рівня корупції в Україні, є такі: 1) соціально-економічний розвиток, який передбачає безпосереднє формування умов для поширення такого явища, як корупція; 2) культурно-історичний розвиток держави, зокрема дотримання традицій і етичних норм поведінки, особливості менталітету населення (у державах, яким притаманний патерналізм, населення переважно вірить у те, що високопосадовці самостійно вирішують усі проблеми, а також не вважає за доцільне втручатись у політичне та правове життя); 3) традиційне сприйняття представників влади як престижної привілейованої групи осіб з великими можливостями й імунітетом до відповідальності, які дбають про вузькокорпоративні та сімейні інтереси на протигагу загальним інтересам громади.

Дослідження зарубіжних стратегій (моделей) протидії корупції дало змогу констатувати, що зосереджуватися суто на репресивному підході в антикорупційній діяльності, посилюючи заходи кримінально-правового впливу, є невиправдано одностороннім підходом. У зарубіжних країнах основні зусилля щодо протидії цьому явищу зазвичай спрямовують на реалізацію адміністративно-правових і організаційних заходів у сфері запобігання корупції.

Україна здійснює спроби мінімізувати високий рівень корупції, застосовуючи заходи антикорупційної діяльності, які визнані як ефективні серед країн сінгапурської та скандинавської моделей протидії корупції. Водночас перевагу надають заходам, притаманним *вертикальній стратегії* протидії корупції зі швидкими темпами результативності, наслідками якої є не повна ліквідація корупції, а досягнення хоча б певного прийняттого для суспільства рівня корупції. Перевага ж скандинавської моделі полягає в активному залученні громадськості, підвищенні рівня правової свідомості та правової культури населення, серед якого популяризовано нетерпимість до корупції. На нашу думку, саме такою має бути стратегія антикорупційної діяльності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>.
2. Transparency International the global coalition against corruption [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.transparency.org/cpi2014/results>.
3. Богомолов А. В. Некоторые аспекты международного опыта борьбы с коррупцией / А. В. Богомолов, А. Д. Неретина, В. И. Мурап // ScienceTime. – 2014. – № 12. – С. 47–52.
4. Бочарников И. В. Зарубежный опыт противодействия коррупции / И. В. Бочарников // Следователь. – 2008. – № 10. – С. 56–63.
5. Обухов Д. П. Исследование опыта зарубежных стран в сфере борьбы с коррупцией / Д. П. Обухов // Журнал правовых и экономических исследований. – 2011. – № 4. – С. 65–69.
6. Кузнецова О. А. Зарубежный опыт борьбы с коррупцией: проблемы и эффективность / О. А. Кузнецова // Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки. – 2014. – № 2 (130). – С. 195–197.
7. Моисеев В. В. Международный опыт противодействия коррупции / В. В. Моисеев // Мировые проблемы. Внешняя политика. – 2013. – № 3. – С. 175–179.
8. Лалаян К. Д. Зарубежный опыт противодействия коррупции / К. Д. Лалаян // Налоговая политика и практика. – 2011. – № 7 (103). – С. 40–44.
9. Шегельман И. Р. Зарубежный опыт борьбы с коррупцией / И. Р. Шегельман, М. Р. Шегельман // Глобальный научный потенциал. – 2013. – № 6 (27). – С. 81–83.
10. Гуськов А. Я. Зарубежный опыт участия институтов гражданского общества в противодействии коррупции, на примере США, КНР и Финляндии / А. Я. Гуськов // Состояние противодействия коррупции и направления совершенствования борьбы с ней : материалы конф. (Москва, 27–28 янв. 2015 г.). – М., 2015. – С. 311–317.

11. James R. Bonnell *Anti-Corruption Measures in Public Sector: Experience of Other Countries. Final Report* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.knab.gov.lv/uploads/eng/anticorruption_measures.

12. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Бусол Олена Юріївна. – К., 2015. – 470 с.

13. Business-Anti-Corruption [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.business-anti-corruption.ru/>.

14. Бизнес и коррупция на Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.business-anti-corruption.ru/country-profiles/europe-central-asia/ukraine>.

15. Сильченкова С. В. Опыт борьбы с коррупцией в зарубежных странах / С. А. Сильченкова // Творческое наследие А. С. Посникова и современность. – 2014. – № 8. – С. 38–43.

16. Дерябин Ю. С. Когда почетно быть на последнем месте. Финский опыт борьбы с коррупцией [Электронный ресурс] / Ю. С. Дерябин. – Режим доступа :

<http://www.uatender.com/komitet/biblioteka/66.doc>.

17. Поляков М. М. Европейский опыт борьбы с коррупцией органами исполнительной власти и прокуратуры / М. М. Поляков // Известия Тульского государственного университета. Серия : Экономические и юридические науки. – 2013. – № 2–2. – С. 160–171.

18. Потякина С. В. Проблема коррупции в России, пути ее преодоления по опыту других стран / С. В. Потякина // Государственное и муниципальное управление в XXI веке: теория, методология, практика. – 2014. – № 11. – С. 134–139.

19. Франчук В. І. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / Франчук В. І., Комісарчук Ю. А., Прокопенко В. Ю. та ін. ; кер. авт. кол. І. О. Ревак. – Л. : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.

Трепак В. Н. – кандидат юридических наук, професор кафедри Національної академії Служби безпеки України

Международный опыт введения системы мер антикоррупционной направленности

Исследован международный опыт противодействия коррупции в государствах, в которых успешно организованная антикоррупционная деятельность позволила достичь весомых результатов. Проанализированы основные модели антикоррупционной деятельности и определены факторы, мешающие минимизации уровня коррупции.

Ключевые слова: коррупция; антикоррупционная деятельность; стратегия; международный опыт.

Victor Trepak – PhD in Law, Professor of Department of Security Service of Ukraine

International Experience of Anti-Corruption Measures Implementation

The article studies the international experience of combating corruption in countries with well organized anti-corruption mechanisms and achieved significant results. The basic models of anti-corruption activities have been analyzed and main factors of corruption minimizing have been determined.

Analysis of foreign experience in combating corruption, can be divided in two basic models of anti-corruption activities:

vertical combating corruption strategy with fast results (Singapore or Asian model – Singapore, Japan, South Korea, China). The main result of this model is that corruption is incompletely eliminated, and a certain level achieved acceptable for the government and society;

horizontal strategy, which is based on anti-corruption incentives, and aimed at gradual, long-term anti-corruption activities (Swedish or Scandinavian model – Sweden, Denmark, Finland, Netherlands).

Research of foreign combating corruption strategies (models) allowed to conclude that paying attention only to repressive approach

in anti-corruption work (for example, China), empowered by strengthening criminal legal effect, is a one-sided approach. In foreign countries, the main efforts in combating corruption are concentrated on implementation of administrative and institutional measures to prevent corruption.

Ukraine is trying to minimize the high level of corruption, applying anti-corruption methods, which are found to be designed with attention to Singapore and Scandinavian models. However, preference is given to methods of vertical strategy for getting quick results in combating corruption – the effect is incomplete elimination of corruption and achieving, at least, a certain measure, which is acceptable for the society. The advantage of the Scandinavian model is in broad public participation and raise of legal consciousness, legal culture of the population, where the great intolerance to the corruption is spread. In our opinion, only this strategy of anti-corruption activities should be used in Ukraine.

Keywords: corruption; anti-corruption activities; strategy; international experience.

УДК 343.352

Боднар Василь Євгенович –
здобувач наукової лабораторії з
проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Розглянуто досвід деяких зарубіжних країн у сфері протидії корупції. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень кримінального законодавства України стосовно протидії цьому суспільно небезпечному явищу.

Ключові слова: протидія; корупція; досвід; зарубіжні країни; євроінтеграція.

У посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України» від 27 листопада 2014 р. зазначено, що євроінтеграція – унікальний шанс, який український народ подарував державі, уперше обравши до українського парламенту проєвропейську конституційну більшість. Таких можливостей не відкривалося перед Україною ще ніколи. Водночас, за словами Президента, однією з основних внутрішніх проблем залишається тотальна корумпованість державного апарату, сфери державних послуг, некомпетентність і неефективність державного управління [1].

Таким чином, проблема протидії корупції в Україні сьогодні актуальна як ніколи. Необхідність непримиренної боротьби з цією «хворобою суспільства» стала очевидною для всіх – як для політиків, так і для різних верств населення [2, с. 1]. Саме це зумовлює підвищення наукового інтересу до вивчення зазначеної проблеми та заходів щодо її подолання.

Серед вітчизняних і зарубіжних науковців вагомий внесок у вирішення зазначених питань зробили О. М. Бандурка, Л. В. Багрій-Шахматов, В. І. Василичук, О. М. Джу́жа, Т. С. Демедюк, О. Г. Кальман, С. М. Клімова, І. В. Коруля, М. І. Мельник,

В. О. Навроцький, С. О. Омельченко, С. О. Павленко,
Д. Й. Никифорчук, М. І. Хавронюк та ін.

Метою статті є висвітлення причин прояву корупції в Україні та впровадження зарубіжного досвіду як одного з дієвих заходів протидії цьому явищу.

Ураховуючи потребу в побудові демократичної системи судоустрою, відповідно до європейських принципів та міжнародних стандартів, Україна підтвердила свою позицію в питанні підтримки курсу на інтеграцію до Європейського Союзу. Це спричинило необхідність якнайшвидшого виконання державою взятих на себе зобов'язань [2, с. 194]. Останніми роками було вжито заходи, спрямовані на створення нормативної бази щодо протидії корупції: Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI; Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011, яким схвалено національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр.; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану першочергових дій щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2013 р.» від 13 лютого 2013 р. № 73-р; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 р. № 221-18.

Створили нові можливості для функціонування політичних інститутів України також дії Президента щодо реалізації проголошеного курсу на системні реформи, кардинальні зміни в житті суспільства. Так, 12 січня 2015 р. було затверджено стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», якою визначено цілі та показники їх досягнення, а також напрями та пріоритети розвитку країни. Метою реформ визнано досягнення європейських стандартів життя та гідного місця України у світі. Стратегія сталого розвитку передбачає 62 реформи. З них пріоритетними визначено вісім реформ і дві програми. Окреслено 25 ключових показників успішності розвитку країни. Пріоритетними визнано реформування системи національної безпеки й оборони, оновлення влади, здійснення антикорупційної, податкової та судової реформ, децентралізацію державного управління, дерегуляцію та розвиток

підприємництва, реформування сфери охорони здоров'я та правоохоронної системи [3].

Так, з метою очищення влади України від корупціонерів 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про очищення влади» № 1682-VII, який набрав чинності 16 жовтня 2014 р. [4].

Окрім Закону, було вжито низку заходів, спрямованих на створення нормативної бази щодо очищення влади (люстрації), зокрема затверджено: Положення про Громадську раду з питань люстрації при Міністерстві юстиції України (наказ Міністерства юстиції України від 4 листопада 2014 р. № 1844/5). Порядок проведення перевірки достовірності відомостей щодо застосування заборон, передбачених ч. 3, 4 ст. 1 Закону України «Про очищення влади» (Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 563), План проведення перевірок відповідно до Закону України «Про очищення влади» (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 1025-р).

На особливу увагу заслуговує Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», основним завданням якого є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці [5].

Отже, до української правової системи успішно імplementовано низку міжнародно-правових інститутів, що перевірені часом і світовою практикою, довели свою ефективність та цінність [6, с. 11]. Аналізуючи таку ситуацію, слід звернути увагу на те, що у філософії існує методологічний принцип «бритва Оккама», зміст якого полягає в тому, що не слід множити сутності без нагальної необхідності, тобто не варто приймати закони тільки заради їх кількості й загальної звітності, чим інколи намагаються підмінити якість та активність.

У цьому контексті доцільно погодитись із Р. Стефанчуком, який зазначає, що в сучасних умовах ми маємо ставитись більш відповідально до питання якості та стабільності законодавства в Україні. Настав час зрозуміти, що кількість законів не завжди передбачає якість [7].

Таким чином, зменшення рівня корупції до безпечного в Україні можливе лише за умови вивчення та втілення в життя

закордонного досвіду протидії цьому вкрай негативному соціальному явищу, зокрема успішно діючих в інших країнах політичних, правових та організаційних механізмів подолання корупції. Вивчення закордонних програм, які спрямовані на протидію корупції та неправомірній вигоді (хабарництву), що довели на практиці свою ефективність, розкриває величезні перспективи для запозичення позитивного іноземного досвіду, особливо за відсутності власного реально діючого механізму протидії корупції [8].

Проаналізуємо досвід країн, що досягли певного успіху в цій сфері. В Ізраїлі антикорупційна атмосфера забезпечується системою «певного дублювання моніторингу» за можливими корупційними діями. Він здійснюється урядовими організаціями і спеціальними підрозділами поліції, відомством Державного контролера, що володіє незалежністю від міністерств і державних відомств, і громадськими організаціями типу «Відомства за чистоту уряду». Ці організації виявляють можливі корупційні осередки, а в разі їх викриття – інформують органи розслідування.

Високі стандарти громадянської поведінки у Великобританії є результатом політичних і законодавчих заходів, моральних змін та ефективного соціального контролю за державними службовцями. Ця країна має найдавніші традиції боротьби з корупцією. Систему антикорупційних механізмів тут врегульовано на законодавчому рівні. Перший закон про протидію корупції в державних органах було прийнято ще в 1889 р., закони про попередження корупції – у 1906 і 1916 роках. Ці акти були реакцією суспільства на поширення цього соціально-політичного явища. На відміну від традиційних правових принципів, зазначені закони вимагають від посадових осіб доводити свою невинність [8].

Інша особливість – надзвичайно важлива роль громадської думки, що відображає динаміку негативних явищ у суспільстві. Здебільшого громадські дебати стосуються питань, пов'язаних із лобіюванням і підкупом політичного впливу, проблемами, спричиненими зміною меж приватної та державної власності, моральним кліматом, хабарництвом, зловживаннями службовців місцевих органів влади, поліції, митної служби тощо.

Безпосередньо корупційні процеси у Великій Британії вивчає так званий Комітет Нолана, заснований у жовтні 1994 р.

Його зусилля зосереджено на основних сферах громадського життя, що викликають найбільшу стурбованість громадськості. Ідеться про членів парламенту, які працюють консультантами фірм, що прагнуть впливати на державну політику; колишніх міністрів та інших посадових осіб, які працюють у тих галузях індустрії, регулюванням яких попередньо займалися в уряді, та ін. За результатами роботи комітету Палата громад парламенту вирішила призначити парламентського директора стандартів, заборонити протекцію та розголосити побічні доходи членів парламенту [8].

Підґрунтям боротьби з корупцією в Німеччині є завдання щодо знищення матеріальної, передусім фінансової, бази злочинних угруповань. Це досягається двома шляхами: конфіскаційним (конфіскація майна) та створенням належної правової бази для унеможливлення відмивання «брудних» грошей. Особливо слід звернути увагу на обов'язок банківських установ надавати правоохоронним органам інформацію про операції з грошима в розмірі понад 20 тис. німецьких марок за умов, що цю інформацію буде використано суто для розслідування. Законом закріплено правило: якщо громадянин робить внесок у банк у розмірі понад 50 тис. німецьких марок, він зобов'язаний пред'явити посвідчення особи. Політика німецького уряду у сфері запобігання корупції полягає в тому, щоб унаслідок законодавчих, організаційних, кадрових та інших заходів позбавити можливості державного службовця зловживати своїм посадовим становищем [8].

Серед антикорупційних механізмів, запроваджених у Німеччині, слід виокремити намір створити реєстр корумпованих фірм. У цьому разі країна йде шляхом іноземного досвіду, зокрема ізраїльського. Так, фірму, яку включено до такого реєстру, позбавляють права виконувати будь-які державні замовлення, вона стає об'єктом більш пильної уваги з боку правоохоронних органів.

Антикорупційна політика в Сінгапурі вражає своїми успіхами. Її центральною ланкою є постійно діючий спеціалізований орган боротьби з корупцією – Бюро розслідування випадків корупції, що наділене політичною та функціональною самостійністю. Цей незалежний орган розслідує і прагне запобігати випадкам корупції в державному й

приватному секторі економіки Сінгапура. Бюро перевіряє випадки зловживань серед державних чиновників та інформує про них відповідні органи, а також вивчає методи роботи потенційно схильних до корупції державних органів із метою виявлення можливих слабкостей у системі управління та в разі необхідності рекомендує вжити відповідних заходів керівникам цих відділів [8].

Ключова ідея антикорупційної політики Сінгапура полягає в «прагненні мінімізувати або виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість особи здійснення корумпованих дій». Це досягається за рахунок низки антикорупційних принципів, а саме: 1) оплата праці державних службовців відповідає формулі, прив'язаній до середньої заробітної платні осіб, які працюють у приватному секторі; 2) контрольована щорічна звітність державних посадовців про їх майно, активи та борги (прокурор має право перевіряти будь-які банківські, акціонерні і розрахункові рахунки осіб, підозрюваних в порушенні Акта про запобігання корупції); 3) строга звітність у справах про корупцію відносно високопоставлених урядовців для підтримки морального авторитету непідкупних політичних лідерів; 4) ліквідування зайвих адміністративних бар'єрів для розвитку економіки. Боротьба з корупцією є одним із ключових чинників економічного успіху Сінгапура.

Японський досвід у зазначеній сфері свідчить, що відсутність єдиного кодифікованого акта, спрямованого на протидію корупції, не перешкоджає ефективному вирішенню проблеми. Норми антикорупційного характеру наявні в багатьох національних законах.

Особливу увагу японський законодавець приділяє заборонам у сфері діяльності політиків, державних і муніципальних службовців. Вони, зокрема, стосуються численних заходів, що політично нейтралізують японського чиновника в аспекті приватного бізнесу як під час служби, так і після звільнення.

Як і в Сінгапурі, у межах японського законодавства встановлено суворі обмеження фінансування виборчих кампаній, партій та інших політичних організацій, чітко регламентовано порядок здійснення пожертвуваль на користь кандидатів на виборах, політичних фондів, визначено порядок фінансової

звітності. Порухення положень закону тягне за собою застосування санкцій.

Японський законодавець кваліфікує як кримінальний злочин дії політиків, які за відповідну винагороду, одержану від зацікавленої особи, сприяють прийняттю вигідного для неї рішення шляхом впливу на державних, муніципальних службовців, а також юридичних осіб з 50 % капіталу держави або місцевого самоврядування [8].

У Японії, як і в більшості інших країн, одним із найголовніших напрямів протидії корупції є кадрова політика. Японським державним службовцям гарантовано гідну оплату праці. Значну увагу японський законодавець приділяє етичній поведінці політиків і службовців. Так, з квітня 2000 р. в країні діє Закон «Про етику державних службовців», а також затверджені урядовим указом етичні правила державного службовця й норми адміністративних покарань за їх порушення. Етичні правила державного службовця містять визначення поняття «зацікавлена особа» і детальний перелік неетичних дій, що виключає довільне тлумачення вимог закону.

У квітні 2001 р. в Японії набув чинності Закон «Про розкриття інформації». Цей акт гарантує громадянам право на доступ до офіційної інформації, що є в урядових установах, уможливорює подання апеляції до Ради з контролю за розкриттям інформації в тому разі, якщо уряд вирішить не розкривати певну інформацію. Ці умови дали змогу громадським організаціям викрити декілька випадків корупції.

Таким чином, у Японії пріоритетними у сфері боротьби з корупцією стали: 1) заходи політичної економії (підзвітність політичного керівництва, реформа фінансування політичних партій і кампаній); 2) реформування державної служби (гідна оплата праці, система стимулів); 3) забезпечення громадських свобод (система соціально-правового контролю та моральної дії на політиків із боку громадського суспільства) [8].

У США накопичено практично найбільший досвід боротьби з корупцією. Організована злочинність тут уперше стала предметом обговорення на «високому рівні» ще в 1929 р., коли її вивченням займалась так звана «Комісія Цікершема». Відтоді ця проблема перебуває в центрі уваги комісій, комітетів і підкомітетів, що створювались згідно з рішенням конгресу чи

президента, які в результаті довгого й ретельного вивчення різних аспектів боротьби з організованою злочинністю та корупцією розробляли рекомендації, що слугували підґрунтям для федеральних законів.

Важливим організаційним заходом, який здійснив уряд США, було створення в червні 1970 р. Національної ради по боротьбі з організованою злочинністю. Головним завданням цього органу було розроблення загальнонаціональної програми дій. Керівна роль у діяльності щодо боротьби з організованою злочинністю належить Міністерству юстиції США, що визначає національну стратегію боротьби зі злочинністю в країні та здійснює методичне керівництво цією роботою. Головним підрозділом цього Міністерства є Федеральне бюро розслідувань.

У законодавстві США поняття корупції посадовців визначено досить широко. Воно передбачає низку протиправних діянь, передбачених здебільшого в чотирьох главах розділу 18 Зводу Законів: 1) «Хабарництво, нечесні доходи і зловживання своїм положенням публічними посадовцями»; 2) «Посадовці і службовці по найму»; 3) «Здирство та погрози»; 4) «Вибори й політична діяльність».

Кримінальному переслідуванню за хабарництво в США підлягають не тільки ті, хто одержує хабарі, а й ті, хто їх дає. У Зводі Законів чітко вказано категорії посадовців, що належать до осіб, які одержують хабарі. Відповідальності за дачу хабара підлягає всякий, хто дає, пропонує, обіцяє що-небудь цінне публічному посадовцю або кандидату на цю посаду з протиправною метою. Важливо, що покаранню за хабарництво разом з нині функціонуючим підлягає як колишній, так і майбутній службовець.

Законодавство США, як і Японії, передбачає обмеження ділової активності колишніх державних посадовців після звільнення з органів державної влади.

Напевно, найбільш ефективною є система політичних і правових механізмів протидії корупції Італійської Республіки, де для розв'язання цієї проблеми тісно взаємодіють громадські організації та державні установи. Парламент цієї країни заснував спеціальну Генеральну Раду боротьби з організованою злочинністю. Поряд з Генеральною Радою засновано окружні

управління боротьби з організованою злочинністю та мафією, а також Державне управління боротьби з мафією.

До завдань цього колегіального органу входять: розроблення стратегії щодо протидії організованим злочинностям та визначення мети для кожного поліцейського формування окремо; раціоналізація ресурсів і коштів, відведених для організації протидії з організованою злочинністю, а також періодична перевірка досягнутих результатів з огляду на встановлені напрями діяльності та, за необхідності, прийняття відповідних директив, спрямованих на усунення недоліків чи уникнення неефективних дій.

Причому вся ця діяльність є відкритою для політичних партій, об'єднань громадян, засобів масової інформації. Зазначене управління надає можливість залучати до роботи інститути соціального контролю. Так, у 1993 р. під тиском громадськості було прийнято Закон «Про угруповання мафіозного типу», що встановив сувору відповідальність за входження до злочинної організації типу «мафія». Цей акт було включено до нового кримінального кодексу Італії окремою нормою: «Кожний, хто є членом злочинного угруповання мафіозного типу, у склад якого входить троє та більше осіб, карається позбавленням волі строком від трьох до шести років».

Нове законодавство визначає конкретні ознаки, притаманні мафіозним угрупованням, зокрема: залякування та підкорення силою інших людей, нав'язування їм «закону мовчання» та кругової поруки з метою вчинення кримінальних злочинів, установлення прямого або непрямого правління й контролю за різноманітною економічною діяльністю, отримання незаконних прибутків і незаконних пріоритетів у такій діяльності для себе та інших осіб, а також протистояння вільному волевиявленню під час голосування.

Згідно з цим Законом, відповідальність за вчинення злочину суттєво посилюється, якщо йдеться про приналежність до озброєного мафіозного угруповання. Озброєним вважають таке мафіозне угруповання, члени якого «володіють можливістю користуватися зброєю або вибухівкою для досягнення певної мети». Водночас не важливо, перебуває зброя в руках мафіозі, чи схована в тайниках. Для таких осіб передбачено жорсткі покарання за фінансування легальної економічної діяльності за

рахунок коштів, здобутих злочинним шляхом, у тому числі прибутку від легалізації «брудних грошей» [8].

Застосування нового закону «Про угруповання мафіозного типу» здійснюється також під контролем громадськості й органів представницької демократії, що дало змогу дестабілізувати мафію. Однією з форм такого контролю є заслуховування звітів міністра внутрішніх справ у парламенті республіки двічі на рік. Такі багатоаспектні зусилля суб'єктів політики та італійської юстиції мають позитивні результати. З 1993 р. й донині заарештовано понад 3500 членів мафіозно-злочинних угруповань.

Це стало можливим завдяки реальному втіленню в політико-правове поле Італії принципів розподілу влад, незалежності судової влади від урядового впливу та втручання інших гілок влади. З огляду на це, італійська судова система є найважливішою з трьох гілок влади в системі механізмів боротьби з корупцією. В Конституції Італії втілено політичне рішення про надання Верховній Раді суддів виключних прав на заохочення та покарання суддів. Дві третини членів Ради обирають судді, і одну третину – політичні партії. Крім того, адміністративні комісії мають статус судів, а Конституція передбачає адміністративне провадження з деяких кримінальних проваджень. Дієвим антикорупційним механізмом слід визнати також те, що судді, прокурори та слідчі вважаються членами однієї професії та регулярно міняються ролями. Кожна прокуратура є автономною. Кожний прокурор має такі ж гарантії незалежності, як і судді.

Побутує думка, що корупцію можна перемогти за допомогою сильної держави, диктатури, репресій. Проте досвід Китаю, де показові розстріли урядовців, яких звинувачують у корупції, давно стали «справою звичайною», підтверджує зворотне. Репресивні заходи за умов уявної ефективності навряд чи дадуть бажаний результат – хабарників, якщо й поменшає, то не набагато, а суми хабарів автоматично злетять угору як платня за підвищений ризик. Крім того, репресивні заходи можуть призвести до зміцнення (у негативному аспекті) однієї з «корпорацій чиновництва» – правоохоронних органів, які отримують монопольне право вирішувати, кого страчувати, а кого милувати.

Демократичний режим, хоча й не гарантує свободу від корупції взагалі та хабарництва зокрема, принаймні забезпечує

більше можливостей для боротьби з нею. По-перше, конкуренція партій викриває корупцію правлячої верхівки. По-друге, свобода слова дає змогу пресі контролювати державних службовців. Громадянське суспільство, як інститут властивий демократичному режиму, здатний підвищити ефективність діяльності незалежних комісій у сфері боротьби з корупцією. Успішно подібні органи функціонують у Гонконгу, Сінгапурі, Малайзії, Тайвані.

Яскравим прикладом «культури прозорості» є Південна Корея. Так, з 1999 р. в Сеулі діє програма «OPEN» – система контролю за розглядом заяв громадян чиновниками міської адміністрації, що стала справжньою сенсацією серед національних антикорупційних програм. Вона є показником реалізованої політичної волі щодо боротьби з корупцією [8]. Вільний доступ до інформації про стан речей виключає необхідність особистих контактів з урядовцями або пропонуванням їм неправомірної вигоди з метою прискорення завершення процесу ухвалення рішення. Таким чином, «OPEN» шляхом виключення особистого спілкування урядовців і громадян, як необхідної умови існування корупції, виконує свою основну задачу – попередження корупційних діянь і відновлення довіри громадян до міської адміністрації.

Отже, аналіз зарубіжного досвіду у сфері протидії корупції свідчить про те, що повністю позбутися цього явища не вдається в жодній країні, але істотно знизити її рівень цілком можливо. Антикорупційне законодавство за кордоном передбачає використання всього арсеналу правових засобів боротьби (не тільки кримінально-правових) і з акцентом на попередження.

Таким чином, вибір Україною курсу на інтеграцію в Європу, транснаціональний характер корупції зумовлюють необхідність укладання країною низки угод про оперативне співробітництво з міжнародними спеціалізованими поліцейськими інституціями [9, с. 212]. Така необхідність виникла як результат потреби у створенні дієвого механізму усунення наслідків системної корупції, що прогресувала в Україні останніми роками. Одним із таких наслідків є потреба в поверненні в Україну коштів і майна, яке набули чиновники-корупціонери в незаконний спосіб.

Звісно, викладені міркування не позбавлені зауважень або ж потребують більш детального осмислення, у зв'язку з чим сподіваємося на активне їх обговорення серед практиків, науковців та інших фахівців зазначеної теми дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/31656.html>.
2. Павленко С. О. Международное законодательство по борьбе с коррупцией: проблемы его применения в Украине / С. О. Павленко // Право и политика : науч.-метод. журн. – 2013. – № 2. – С. 193–198.
3. Глава держави затвердив Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/32046.html>.
4. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.
5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.
6. Руднєва О. М. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності / О. М. Руднєва, О. Н. Ярмаш // Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.). – К. : НІСД, 2013. – С. 6–26.
7. Стефанчук Р. Чи існує в Україні правова політика [Електронний ресурс] / Р. Стефанчук. – Режим доступу : <http://blogs.korrespondent.net/blog>.
8. Чепелюк В. Международно-правовое сотрудничество в противодействии взяточничеству [Электронный ресурс] / В. Чепелюк // Проекты ВОО «Успешная Украина». Опыт зарубежных стран в борьбе с коррупцией 2012 г. – Режим доступа :

<http://anticorruption.in.ua/anticorruption/anticorruption/news/or/2324.html>.

9. Онашко А. В. Використання можливостей міжнародного оперативного співробітництва з метою ефективного розслідування фактів системної корупції в інститутах державної влади / А. В. Онашко // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 17 жовт. 2014 р.) / редкол. : С. Є. Кучерина, В. В. Федосєєв та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 6. – С. 209–213.

***Боднар В. Е.** – соискатель научной лаборатории по проблемам досудебного расследования Национальной академии внутренних дел*

Актуальные проблемы противодействия коррупции: отечественные реалии и зарубежный опыт

Рассмотрен опыт некоторых зарубежных стран по противодействию коррупции. Сформулированы некоторые предложения по совершенствованию положений уголовного законодательства Украины относительно противодействия этому общественно опасному явлению.

Ключевые слова: противодействие; коррупция; опыт; зарубежные страны; евроинтеграция.

***Vasul Bodnar** – Researcher of Scientific Laboratory on Problems of Pre-trial Investigation of National Academy of Internal Affairs*

Current Problems of Combating Corruption: Realities of Domestic and Foreign Experience

Corruption is a criminal action in the field of public administration, politics, economy, taken by government officials, political and public persons misusing rights and powers to fulfil personal interests and enrichment. Corruption is connected with the crime. The elements of corruption may be malpractice for special services in promoting the protection of certain projects, the shadow financing of social and political projects, lobbying personnel on the

basis of personal or corporate commitment, illegal loans, privileged access to resources, etc. In general corruption in the modern world poses a serious threat to the state, democracy, human rights and social justice. It hinders the economic development of the country, endangers the development of democratic institutions and undermines the moral capacity society. Moreover, in the context of globalization, corruption turns into an international problem because illegal corruption relations affect the interests and welfare of the majority of countries, which is critical. The article deals with the experience of foreign countries in combating corruption and formulates proposals to improve the criminal legislation of Ukraine to counteract this socially dangerous phenomenon.

Keywords: resistance; corruption; experience; foreign countries; European integration.

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 354.81:349.6

Анциупова Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжнародного гуманітарного університету;

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія»

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ*

Захист навколишнього середовища є одним із пріоритетних аспектів діяльності міжнародного співтовариства. Сьогодні, коли в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відбувається черговий Саміт зі сталого розвитку, як ніколи гостро стоять на порядку денному всього міжнародного співтовариства питання бідності й нерівності, що є причиною більшості конфліктів у зв'язку із захистом навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

Ці дві глобальні проблеми розвитку людства – економічна й екологічна – безпосередньо відображені в енергетиці. Енергетика – це підґрунтя розвитку економіки та запорука процвітання. Водночас вона є одним із найбільш істотних джерел забруднення навколишнього середовища. Без екологізації енергетики неможливий сталий розвиток, що передбачає баланс

* Рецензія на монографію: Білоцький С. Д. Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин у сфері екологічно орієнтованої енергетики : [монографія] / С. Д. Білоцький. – О. : Фенікс, 2015. – 546 с.

гуманістичних та екологічних імперативів. Адже без подолання бідності й нерівності неможливе створення екологічно орієнтованої енергетики, оскільки лише на певному рівні технічного та культурного розвитку можливим є впровадження нових технологій. Саме тому Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун очолив рух у межах кампанії «Стійка енергетика для всіх» щодо забезпечення загального доступу до сучасних енергетичних послуг, підвищення ефективності та розширення використання поновлюваних джерел енергії. У спеціальній резолюції Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі «Екологічний вимір енергетичної безпеки» (2013 р.) підкреслено екологічний вимір енергетичної безпеки, що полягає «в підвищенні якості життя, прискоренні економічного зростання, а також існуванні компромісів і можливостей для об'єднання зусиль під час вирішення питань безпеки поставок та охорони навколишнього середовища».

Взаємозв'язок цих факторів, що відображають глобальність проблематики сталого розвитку й охорони навколишнього середовища, зумовлюють необхідність стимулювання розвитку екологічно орієнтованої енергетики на міжнародному рівні, у масштабах усієї міжнародної спільноти, а також координування зусиль усіх її учасників щодо просування та розвитку екологічно орієнтованої енергетики. Така діяльність можлива лише за умов наявності ефективного міжнародного інструментарію, яким, безсумнівно, є міжнародне право. Нині триває становлення системи міжнародних норм різної юридичної сили та природи, присвячених екологічно орієнтованій енергетиці. Однак ефективне міжнародно-правове регулювання можливе лише завдяки глибоким концептуальним засадам, формування яких стає можливим після досягнення певного рівня.

Формування концепції екологічно орієнтованої енергетики є важливим та актуальним напрямом міжнародно-правових досліджень, що мають значення для розвитку доктрини, удосконалення практики міжнародно-правового регулювання. Саме цілісна концепція екологічно орієнтованої енергетики посідає чільне місце в монографії С. Д. Білоцького «Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин у

сфері екологічно орієнтованої енергетики», що не має аналогів у науковій літературі. У виданні обґрунтовано авторську концепцію існування екологічно орієнтованої енергетики, яка передбачає спільне правове регулювання застосування екологічно безпечних джерел енергії, екологічно чистих, енергоефективних видів використання традиційних джерел енергії та розвиток нових джерел енергії. Ця концепція має дві складові: по-перше, реалізується в площині міжнародних відносин як один з елементів концепції сталого розвитку, зокрема його складова – «стала енергетика» (через ухвалення різноманітних політичних актів), а по-друге, втілюється в межах міжнародного права через низку міжнародно-правових актів і звичаєвих норм (с. 166, 497).

Цінність зазначеної монографії полягає також у тому, що, з огляду на особливості об'єкта пізнання, вона перебуває на стику різних галузей та інститутів міжнародного права – міжнародного енергетичного права, міжнародного права навколишнього середовища, права міжнародної безпеки, стосується питань міжнародного морського права, а також, безсумнівно, є важливим аргументом щодо існування міжнародного права розвитку, що значно підвищує наукову цінність та актуальність монографії. Ще однією перевагою праці є глибина й точність дослідження проблем екологічно орієнтованої енергетики. С. Д. Білоцький ретельно проаналізував міжнародно-правове регулювання екологічно орієнтованої енергетики, відобразив усі деталі, сформувавши й передавши точний образ міжнародно-правового явища.

Структура монографії відображає складність і багатоаспектність проблематики наукового пошуку. Видання містить теоретичний розділ, присвячений доктринальним засадам міжнародно-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики. У двох розділах послідовно висвітлено питання правового регулювання окремих сегментів екологічно орієнтованої енергетики та міжнародно-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики в межах різних просторів. У наступному розділі розглянуто проблематику інституційних механізмів вирішення спорів у межах екологічно орієнтованої енергетики. Така структура роботи цілком логічна й зумовлена об'єктом дослідження.

Вона дала змогу розглянути теоретично-прикладні аспекти правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики. Про це свідчить також значна бібліографія монографій.

У праці С. Д. Білоцького по-новому висвітлено низку міжнародно-правових питань, виникнення яких зумовлено глобальними проблемами кінця XX ст. щодо цілей розвитку, ролі міжнародного права в досягненні цих цілей, співвідношенні екологічного й соціально-економічних імперативів розвитку цивілізації, а також власне виникненням нової сфери співробітництва – міжнародно-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики. Насамперед, це стосується визначення місця міжнародно-правових норм, що регулюють відносини у сфері екологічно орієнтованої енергетики в межах міжнародного права. Автор наполягає на системному характері цих норм і визначає її як «полісистемний комплекс правових норм» (с. 56).

Важливим і цікавим не лише в контексті теми дослідження, а й загалом для доктрини міжнародного права, є визначення правової суті міжнародних екологічних стандартів. С. Д. Білоцький поділяє міжнародні стандарти, принаймні в межах дослідження, на три групи відповідно до правової сутності – політичні, технічні й екологічні (с. 108). Поділ цих стандартів на групи ґрунтується на їх правовій сутності та сфері регулювання: перша група має дуалістичний характер, охоплюючи рекомендаційні норми рішень міжнародних організацій, що ґрунтуються на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Другі є регуляторами специфічних технічних питань і не мають юридично обов’язкової сили, хоча й «відображають певний міжнародний консенсус» (с. 120), ухвалений у межах міжнародних організацій. Своєю чергою, «екологічні стандарти» є поєднанням двох попередніх груп, слугуючи важливим елементом поширення «належної екологічної практики в енергетичному секторі» (с. 132).

У монографії розглянуто важливі спеціальні питання, регулювання яких у межах міжнародного співтовариства є різноманітними за формою та змістом. Як приклад наведемо розкриті в монографії питання міжнародно-правового регулювання використання в біоенергетиці лісів (с. 263–270), які автор пов’язує з проблемою сталого управління лісами й іншими

питаннями міжнародно-правового збереження лісів на універсальному та регіональному рівнях. Про досконалість дослідження свідчить аналіз 20 міжнародних документів у цій сфері. Далі автор робить висновок про те, що в межах міжнародного права наявне розуміння існування концепції «сталого лісокористування» як частини концепції сталого розвитку (с. 269).

Важливим є розділ, присвячений інституційним механізмам міжнародного-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики. Так, автор систематизував і здійснив аналіз компетенції спеціалізованих енергетичних організацій, що займаються питаннями екологічно орієнтованої енергетики, запропонував їх класифікацію (с. 485), дослідив питання механізмів відповідальності за шкоду клімату, розв'язання спорів, пов'язаних з екологічно орієнтованою енергетикою.

Водночас, хоча дослідження загалом є ґрунтовним, воно не є всебічним. Автор окремо не аналізує міжнародно-правові засади поводження з відходами енергетичної промисловості. Можливо, доцільно було б розкрити діяльність у сфері екологічної енергетики в межах права Європейського Союзу та національного законодавства України. Низка питань, розглянутих у монографії, стосуються лише меж предмета дослідження, наприклад міжнародно-правового статусу громадян держав, що зникнуть унаслідок піднімання рівня океану (с. 491).

Проте, на нашу думку, ці та інші недоліки дослідження є дискусійними та не можуть применшити її здобутки й загальну позитивну оцінку. Монографія С. Д. Білоцького «Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин у сфері екологічно орієнтованої енергетики» має вдалу структуру, відображає ключові теоретичні аспекти проблеми, зв'язок науки з практикою. Книга, безумовно, буде цікавою для спеціалістів у сфері міжнародного права навколишнього середовища та міжнародного енергетичного права, а також фахівців сфери екології та енергетики.

Анциупова Т. А. – доктор юридических наук, доцент, заведуюча кафедрою міжнародного права и сравнительного правоведения Международного гуманитарного университета;

Короткий Т. Р. – кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры міжнародного права и международных отношений Национального университета «Одесская юридическая академия»

Новый взгляд на урегулирование отношений в сфере экологически ориентированной энергетики*

Tatiana Antsupova – LLD, Associate Professor, Head of Department of International and Comparative Law of International University for the Humanities;

Timur Korotkiy – PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Department of International Law and International Relations of National University «Odessa Law Academy»

A New Knowledge at Regulating Relations in the Field of Environmentally Oriented Energy**

* Рецензия на монографию: Белоцкий С. Д. Международно-правовые основы и институционные механизмы регулирования отношений в сфере экологически ориентированной энергетики : [монография] / С. Д. Белоцкий. – Одесса : Феникс, 2015. – 546 с.

** Review of monograph: Bilotsky S. International legal framework and institutional mechanisms of regulation relations in the field of environmentally oriented energy : [monograph] / S. Bilotsky. – Odessa : Phoenix, 2015. – 546 p.